ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
MEMOIRS OF THE SCIENTIFIC ŠEVČENKO SOCIETY
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN
— Vol. — CLVI — том

В 300-ЛІТТЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Збірник за редакцією Бориса Крупницького

1948

МЮНХЕН

ПУБЛІКАЦІЇ

Наукового Товариства імени Шевченка

(в українській мові)

I. Записки Наукового Товариства імени Шевченка, 158 томів.

II. Публікації Секцій НТШ:
   1. — Збірник Історично-філософічної Секції, 16 томів.
   2. — Український Архів, 15 томів.
   3. — Збірник Фільольоґічної Секції, 23 томи.
   4. — Українська Бібліотека, 8 томів.
   5. — Збірник Математично-природописно-лікарської Секції, 32 томи.
   6. — Звідомлення з засідань Математично-природописно-лікарської Секції (в німецькій мові), 26 зшитків.

III. Публікації Комісій НТШ:
   1. — Археографічна Комісія видала:
      а) Джерела до історії України, 22 томи.
      б) Пам'ятки української мови й літератури, 7 томів.
      в) Котляревський, Перелицьована Енеїда, передрук першого видання з 1798 р.
      г) Збірка актів до історії суспільно-політичних і господарських відносин в Західній Україні.
      ґ) Шевченко, Кобзар, факсиміле першого видання з 1840 р.
   2. — Статистична Комісія видала:
      Студії з поля суспільних наук і статистики, 5 томів.
   3. — Правнича Комісія видала:
      а) Часопис Правнича, 10 томів.
      б) Часопись Правнича і Економічна, 10 томів.
      в) Правнича Бібліотека, 4 томи.
      г) Збірник Правничої Комісії, 2 томи.
   4. — Етнографічна Комісія видала:
      а) Етнографічний Збірник, 38 томів.
      б) Матеріяли до української етнольоґії, 20 томів.
   5. — Бібліографічна Комісія видала:
      а) Матеріяли до української бібліографії, 7 томів.
      б) Українська Книга, 2 томи (на спілку з Українським Товариством Бібліографів).
   6. — Фізіографічна Комісія видала:
      а) Збірник Фізіографічної Комісії, 7 томів.
   7. — Географічна Комісія видала:
      Праці Географічної Комісії, 1 том.
   8. — Комісія Шевченкознавства видала:
      Праці Комісії Шевченкознавства, 2 томи.

IV. Різне:
   1. — Літературно-науковий Вістник, місячник за 1898—1905.
   2. — Стара Україна, журнал, 24 зшитки (за 1924, 1925).
   3. — Атлас України і суміжних країв.
   4. — Український Статистичний Річник, 1 том.
   5. — Сьогочасне й Минуле, журнал, 2 річники.
   6. — Лікарський Вісник, журнал (на спілку з Українським Лікарським Товариством).

V. Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, містить звідомлення про діяльність Товариства, його Секцій і Комісій. Досі появилося 74 випусків в українській мові і 59 випусків у німецькій.

Видання НТШ можна набути:

ŠEVČENKO SOCIETY OF SCIENCE

München	30 Church St. R. 152
Versaillerstr. 4/I	New York, N.Y.
Germany, U.S.A. Zone	U.S.A.

MEMOIRS OF THE SCIENTIFIC ŠEVČENKO SOCIETY
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN
Volume — CLVI — Band

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Том CLVI

Праці Історично-Філософічної Секції

МЮНХЕН

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
Том CLVI

В 300-ЛІТТЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ
(1648—1948)

Збірник за ред. Бориса Крупницького

1948

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО «ЗАГРАВА»

TO THE THREE HUNDREDTH ANNIVERSARY
OF THE REVOLUTION OF KHMELNITSKYJ
(1648—1948)

ZUM DREIHUNDERTSTEN JAHRESTAG
DER REVOLUTION CHMELNYTZKYJ'S
(1648—1948)

Друкарня Кооперативного Видавництва «Заграва», Бльомберг/Ліппе

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Назва нашого збірника «В 300-ліття Хмельниччини (1648—1948)» вже сама вказує на те, якої ваги ми надаємо тому великому зрухові, який відбувся 300 років тому, а нині відчувається як подія, що сталася неначе в наші дні.

Хмельниччина була більше, ніж актом відірвання України від Польщі (паралельний акт — спроба Мазепи відірвати Україну від Московщини), вона була творенням нового, кроком у невідоме. Це було не тільки постання української козацької держави, але й спроба — що виходила з широких мас — надати Україні нового соціяльного змісту. В великій революції 1648 р. зійшлися елементи національний і соціяльний. Революція була національною і соціяльною, так само, як і революція 1917 року. В цьому відношенні 1648 р. набрав для нас глибокого символічного значення, став дороговказом у майбутнє, свого роду пропам'ятною книгою, з якої мав би кожний українець, кожний український патріот винести науку для себе: переглядаючи події цього часу, вдумливий читач мав би зважити і оцінити величезні сили, що ворушилися в лоні революції і що не були відповідно узгляднені, а тому й принесли ті катаклізми в процесі становлення України, які стали відомі під назвою «доби руїни». Те, що ми сьогодні переживаємо, є друга «руїна», і тому так потрібно порівняти й подумати і над обома вихідними пунктами — 1648 і 1917 роками.

Нова українська фаза існування України поставила цілий ряд питань, які залишилися живучими і до наших часів. Поруч з соціяльним питанням, яке було тільки поставлене, а не розв'язане, прийшли на порядок денний проблеми соборности і незалежности України. З часів Хмельницького і соборність і незалежність, неначе два головні акорди — визначають її основну лінію, тенденцію її розвитку.

Також і в орієнтаційних лініях тогочасної української політики багато такого, що зв'язує її з сучасністю. З Богдана Хмельницького взагалі починається українська закордонна політика в повному розумінні цього слова. За його часів виходять наверх контраґенти, яких гра важить на долі України. Наші політичні орієнтації, наші блукання між Польщею і Москвою — як живо пригадують нам подібні блукання гетьманської політики, починаючи з 1648 р.! І тоді і тепер Україна шукає шляхів для відбудови свого власного життя, будучи під тиском і з боку Польщі, і з боку Москви.

Коли придивитися ближче, то побачимо, що доба Хмельниччини криє в собі цілий ряд проблем, які є проблемами сьогоднішнього дня. Разом з тим ми відчуваємо, як мало досліджено саме добу Б. Хмельницького. Хоч і накопичено величезний матеріял, українська історіографія зробила тільки перші кроки для пізнання доби, не зважаючи на праці М. Грушевського і В. Липинського

А тим часом після праць М. Грушевського, В. Липинського і т. зв. галицької школи, зацікавлення часами Хмельницького у нас дуже змаліло. Сьогодні, саме в зв'язку з 300-літтям, відчувається пекуча потреба звернути увагу і нашого наукового світу і суспільства на цю величну і таку близьку нам своєю ментальністю і своїми рушійними силами добу. Цим потребам і хоче служити збірник, що появляється як видання Наукового Товариства ім. Шевченка, і його переважно соціологічна та правова тематика має почасти заповнити прогалини, почасти продовж ити працю тих наших істориків, що, як І. Крип'якевич, зайнялися вивченням державного устрою доби.

Борис Крупницький

треті — кадять перед ним тиміям (Максимович), четверті — підносять особу Хмельницького над усіх державних мужів нашої минувшини (козацькі літописці, Липинський). Грушевський у 250-річний ювілей (1898 р.) каже, що трагедія Хмельниччини триває й досі, вказує на помилки Богдана, хоч подає й позитивні риси.

З позицій суспільно-політичних Хмельниччина зустрілася також з різнорідними дефініціями та характеристиками. Отож, для переважної більшости істориків Хмельниччина (в початковій, головно, її стадії) є актом революційним, для других Хмельниччина — не революція; події 1648 р. кваліфікуються, як лише повстання, що зрештою закінчилося утворенням Української Держави в тих же суспільних відносинах, у своїй основі незмінених (Окіншевич).

Історики, що в оцінці Хмельниччини виходять зі становища революції, події 1648 р. розцінюють як соціяльну революцію (Грушевський, Єфіменкова), то як національну (Д. Дорошенко). Липинський, крім національної, вживає терміну і козацької революції, хоч з погляду економічних основ суспільства Липинський у подіях 1648 р. бачить еволюційний процес. Совєтська українська історіографія дає революції 1648 р. епітет селянської, нав'язуючи до західньоевропейських селянських воєн; вживає вона епітету і буржуазної, а тепер, засвоївши стару єдинонеділимську концепцію, насвітлює події 1648 р., як органічне змагання українського народу до «возсоєдиненія з братнім» великоруським народом.

Отже, стоїмо перед надто строкатим образом Хмельниччини. Нам думається, що тут історикам мусіли б зарадити глибші досліди зі структуральних проблем суспільства цієї доби з докладним виясненням структури суспільно-правних основ її, що й становило б непорушний хребет, основу для порівнянь, характеристик, дефініцій. Історичні досліди, узгіднені з структурними проблемами основ суспільства, були б ближчі до образу дійсности, зокрема—Хмельниччини. Тому, очевидячки, об'єктивність лежить по боці істориків, що зобов'язують себе узглядненням структуральної проблематики суспільства та узалежненням від неї своїх висновків щодо Хмельниччини.

Ми жадною мірою не претендуємо в цій короткій статті на належне дослідження порушеної проблематики, ми лише хочемо схематично представити структурний ескіз суспільно-правних ліній розвитку доби Хмельницького, оскільки це можливо в наших умовах, убогих на відповідну літературу й архівні дані.

Щоб подати цей ескіз Хмельниччини, ми мали б для наочного порівняння накреслити схему структурних суспільно-правних ліній розвитку доби й з Передхмельниччини, з якої Хмельниччина виростає і правно оформлюється в европейському суспільстві. Щоб почати зі схематичного образу суспільства Перед-

хмельниччини, маємо пригадати, що ця доба покривається з суспільством державного організму Польщі. Структурна схема суспільства будь-якого державного організму завжди дає пізнати ту частину його населення, що домінує в ньому і надає йому характеристичних собі властивостей, відповідно їх оформлюючи. Та частина населення становить провідну верству, що впливає і надає тон всьому даному суспільству. В польському державному організмі за таку провідну верству, безперечно, правила шляхта. Національним складником населення польської держави на українських землях, інкорпорованих Польщею, були українці, провідною верствою яких також виступала шляхта, байдуже покатоличена чи ще православна. Правда, значення української шляхти в Польщі від часу інкорпорації українських земель дедалі маліло, і своїх окремих національних організацій в Польщі наша шляхта не знала; вона входила до загальнодержавної провідної шляхетської верстви і мала свою репрезентацію в загальнодержавних соймиках по воєвідствах та в єдиному соймі, хоч в галузі конфесійній і дещо судово-правній становила все ж, відмінну від польської, національно відрубну шляхту. Доказом цього є хоч би домагання української, чи тоді «руської» шляхти в ділянці віри «східнього» обряду та «руської» мови в загальнодержавних польських установах на українських землях. Свідчать про це хоч би акти обрання кандидатів на єпископа львівського, галицького і кам'янець-подільського від духовенства і православної шляхти 5 квітня 1641 р., митрополита київського Сильвестра Косова 25 лютого 1647 р. по смерті Петра Могили, а також інструкція на Варшавський Вільний Сойм послам від шляхти воєвідства Волинського з 13 вересня 1646 р. та багато інших. За арґумент відрубности нашої «руської» шляхти найкраще виступає факт справування її осібним на українських землях правним кодексом — Литовським Статутом та наявність вищої судової інстанції — Луцького трибуналу. Основну масу шляхти в Польській державі, а значить і української, становлять в цю добу переважно землеволодільці. З шляхетського права виростає і право посідання землею. Шляхта протягом віків вросла в землю, що її посідання становить основну преро́ґативу шляхти та істоту шляхетських вольностей, прав. Хто є шляхтич, той має право і на землю; з шляхетських прав виростає право на землю. Той, хто володіє землею, з самого факту володіння не набуває шляхетських прав, що виводяться не від здатности володіти землею, а від здобутого мечем лицарського, родового права. Приналежність до цього лицарського роду є вирішальним моментом, і з неї виростають шляхетські права на посідання землею.

А з цих шляхетських успадкованих прав на землю виникає моральний обов'язок служби чи оборони своєї землі, держави; отже, шляхетські права породжують обов'язки, що випливають в силу моральних приписів, а не навпаки, коли з обов'язків випливають права, конкретно, коли з обов'язку служби держав-

виростає право на землю і саме шляхетське право (дворянство). Саме цю різницю Липинський підносить на принципову височінь і вбачає у ній засадничу протилежність між лицарем західнього типу (шляхтою польською та українською) і дворянином східнього типу (московським). В останнього обов'язок боронити землю, батьківщину постає не з моральних приписів, не з лицарського родового права, а лише з посідання землі, зі служби.

Саме з цих засад Липинський звертає увагу на твердження Мілюкова, що «російського дворянства ніколи не вдалося привчити до европейського вичуття воєнної чести, що виплекало становий дух европейського шляхетства». Липинський, солідаризуючись з Мілюковим, високо підносить, як характеристичну особливість — европейський аристократичний дух, «опертий на традиції родових прав і родових обов'язків, для Московщини зовсім чужий». Момент родового шляхетського права на землю «через меч» цілковито засвоїло українське шляхетство з Передхмельниччини, що виразно проглядає і в шляхетському кодексі — Литовському Статуті. В 26 арт. III розділу Литовського Статуту 3-ої редакції знаходимо прекрасно передану істоту шляхетського, лицарського права на землю. Там читаємо: «уставуем, иж нихто з людей простого стану, окром особливое ласки і нарденья от зверхности нашое господарское, и то за явними значними и рицерскими послугами мужством, оказаним против неприятелем нашим вольностей и привильев стану шляхетского, и гербов шляхетских сам собе привлащати, ани их уживати не маеть никоторим обичаем, ани поседаньем именей кгрунтов шляхетских».

Маємо цілком чітку норму, що не через посідання маєтків і ґрунтів набувається шляхетських «вольностей и привильев», лише «за явними значними и рицерскими послугами мужством, оказаним против неприятелем». Це і є вказівка на шляхетсько-лицарське право на землю «через меч». Хто не користає з родового шляхетського права, той не може й посідати шляхетських земель. Ця норма виступає в подальшому тексті того ж артикулу Литовського Статуту: «варуем иж простого стану человек, не осегнувши первей от нас господаря вольности шляхетское именій и кгрунтов шляхетских, никоторим обичаем посідати а ни куплею своею на вічность держати не можеть».

Ця ж засада щодо лицарських прав на землю прекрасно висловлена і в 21. арт. того ж розділу Литовського Статуту. Ця норма передбачає випадки набуття шляхетських маєтків через купівлю іноземцями-нешляхтичами і регулює ці випадки в такий спосіб: «тогда первіе иміет показать ...ежели есть шляхтич правдивій; и где би того не показал, то хотя имініе купил, однако з волностей шляхетских веселитися и оних употреблять не иміет под корогвою в равен-

стві з шляхтою стать не иміет и близшие имiют... скупити и службу земскую с оного служить.» [1])

Що москалі не знають шляхетських родових прав у сенсі европейському, про це найкраще свідчить факт існування категорії лічних (особових) дворян. Що москалям чуже поняття лицарського змісту шляхетства, на це вказує можливість набувати дворянство спадкове всякому, хто одержав чин за «табелем о рангах» не нижчих за 8 клясу, а лічне (особове) дворянство — чиновникам розрядів нижчих за 8 клясу [2]). Набувалося також дворянство і через одержання ордену. Це все є ілюстрації до різниці в істоті західнього лицарського типу шляхетства і східнього (московського) дворянства. Треба сказати, що цю різницю визнав і Владим.-Буданов, указуючи, що підстава для окремого буття цієї верстви російського населення дається не правами його, а обов'язками до держави. В цьому аспекті він розглядає і голосне російське місництво, що його істота полягала на залежності родової чести від служебної: обняття нижчої посади принижувало значення одного боярського (шляхетського) роду перед другим, чого не було з українською шляхтою, права якої не залежали від служби. Влад.-Буданов, навіть, знесення намістництва (1682 р.) пояснює сильним впливом на Росію організації шляхетського стану Литовсько-Польської держави. На залежність російського шляхетства від служби указував і Котошихін в словах: «а те их дети от малия чести дослужатся повише и за службу достануть себе поместья и вотчини,—и от того пойдет дворянский род.»

Повертаючись до нашої української шляхти з Передхмельниччини, що належить до західнього типу, маємо звернути пильну увагу на характеристичну рису нашої шляхти, яка виявляється в тому, що приналежність до лицарського роду визначається тепер фактом народження, а це вже є найґрунтовніша ознака становости організації шляхетської провідної верстви. Звідси шляхетська верства окреслюється вже, як станова організація, що справується сама власними привілеями, відосібленими від привілеїв решти суспільства. Тепер шляхетська верства, наділена певною правоздатністю, консолідується, вбирає в себе, поглинає різні шляхетські, більш і менш визначні групи і виходить на форум суспільного життя, як міцно юридично скристалізований, осібними нормативами реґляментований, стан. Тепер шляхта правно виступає, як стан і в Литовському Статуті, що трактує про «вольности и привилья стану шляхетского», тепер шляхті, як осібній суспільній одиниці-станові прислуговують право шляхетське (Лит. Статут) і суди шляхетські — ґродські, земські і підкоморські. Тепер шляхта систематично пильнує, щоб шляхетським правом не сміли судитися (справуватися) інші

[1]) Цитуємо за актом Єлецького монастиря ч. 815 з ман. збірки К.Ц.А.Д.А.

[2]) П.С.З. Нр. 3890.

верстви населення. У взірцевому випадку, коли луцький міщанин, Парфен Васильович, і несухоїзький жид домагалися справуватися земським (Литовським Статутом), а не магдебурзьким правом, їм відмовлено [1]). Тепер шляхта, замкнувшися, хоч і не герметично, в свій стан, ретельно дбає про оберігання свого суспільного імунітету і не допускає до себе вливатися представникам інших верств. Так із сеймикової ухвали з дня 15 вересня 1643 р. довідуємося, що зем'яни Погорицькі, Жарицькі, Жлоби, Величківські, Щуківські, Киселі, Масловичі, Рискчі та інші вдалися до чернігівського воєводи Мартина Малиновського, щоб за ними визнане було шляхетське походження. Згаданий воєвода в цьому їм відмовив. Справа переноситься на сеймик 1643 р., де також не знаходить свого полагодження. [2]). Та треба думати, що повищі зем'яни вже в 1646 році свого домоглися, про що свідчить легітимація, видана шляхтою Київського воєвідства Зарецьким, Жлобам та іншим про шляхетське походження, внесена до актових книг [3]). Користуючись прибраним шляхетським титулом, Омелян Іванович і Радко Василієвич претендують на володіння землями над рікою Ворсклою, що й продають їх полковникові Станіславові Потоцькому. Шляхтич Станіслав Кгурський, що признається до цих земель, як володілець, називає продавців землі «хлопами» і заперечує шляхетський статус [4]). Тепер шляхта замикається, як ми вже вказували, як стан головно землеволодільців.

Литовський Статут 1588 р. право посідання маєтків визнає лише за шляхтою та ще за церквою. Землею може володіти і міщанин, але в межах міста. В тодішніх документах зустрічаємо постійно вказівки, що прерогативою шляхетства є право володіння землею, що на шляхетство не має права той, хто торгує, — він є хлоп. [5]). Шляхта, як стан, набуває тепер від великих князів литовських, згодом королів польських, виключних привілеїв, прибирає собі володіння гербами, практикує акти нобілітації на шляхетство. Все це змушує шляхетську верству розглядати, як організацію станову. Так її в цю добу окреслює частина наших вчених — Липинський, Чубатий, Окіншевич, Владим.-Буданов—побіжно та інші.

Шляхетський стан у Польщі посів особливе правно-державне становище, що виносило його поміж іншими верствами населення у зверхній, децидуючий стан в державі і ставило в особливо вигідну, незалежну позицію відносно королівської влади.

Оскільки землеволодільці становлять в цю добу основу шляхетського стану і оскільки землеволодінню припадає найважливіша роля в суспільно-економічному житті народів тих часів, маємо

---

1) К.Ц.А.Д.А. Акт. кн. 2041. Акт, ч. 395.
2) Акт. кн. 16 арк. 353.
3) Акт. кн. 17 арк. 638.
4) Акт. кн. 17. Акт. ч. 22 арк. 32.
5) Акт. кн. 9. Акт ч. 13, — цей документ стосується року 1602.

числитися з тим що й тут на землеволодінні ґрунтувався цілий суспільно-економічний уклад. Проте, характер землеволодіння не був на всьому терені Польської держави однаковий. В добу Передхмельниччини землеволодіння польських земель уже втратило елементи февдальні: ленне, умовне, зв'язане з службовими обов'язками, посідання землею. На цей час для польських теренів властивими є не лени, а лише алоди — незалежне посідання землі, вільне від умовности ленної, що дорівнює приватному праву власности на землю, яке знаменує утвердження принципів римського права, рецепованого та заснованого західньоевропейськими державними організмами і польським зокрема. Станова організація польського шляхетства з її аристократично-лицарським, родовим правом на землю цілковито засвоїла приватне право власности на свої земельні, в основному організувавши своє землепосілості володіння на цьому принципі. Отже, і всі західньо українські землі, що входили віддавна до складу Польської держави, перейшли на землеволодіння на праві власности, де селянство вже перейшло на становище покріпачених. Щодо рецепції римського права, то його приватноправні норми виявились більш живучими, як публічноправні. Останні ще здавна улягали модифікаціям, змінам, цілковитому знесенню, приватноправні ж норми римського права лежать в основі переважної частини суспільно-економічного устрою народів і до сьогодні становлять фундамент цивілізації й культури Заходу. Мусимо визнати, що цивілізація Заходу все ще продовжує свій нескінчений тріюмфальний похід на Схід. І рецепція римського права — в частині інституту приватної власности на землю — віками змагає утвердитися на Сході. В цьому, безперечно, полягає цивілізаційна місія Заходу вже від багатьох віків, цивілізаційна місія плуга неминуче наступає на нерозорані степи кочових і напівкочових народів Сходу, підпорядковуючи їх собі, часто й через великі суспільні струси та криваві змаги.

Повертаючись до воєвідств Польщі, де лежать великі простори українських земель, що до 1569 р. входили в державний організм Великого Князівства Литовського, зауважуємо інший характер шляхетського землеволодіння. Тут маємо терен, уже засвоєний господарчою структурою Заходу цілком, і терен, що перебуває в дорозі до того засвоєння. Є це землі переважно Брацлавського, Волинського, Київського і Чернігівського воєвідств, де до 1569 року властиво була форма землеволодіння ленного, умовного характеру, зв'язаного з службовими обов'язками, що від Люблинської Унії приречена на заміну її вільним від умовности землеволодінням у вигляді алодів на праві приватної земельної власности. Такі алоди тут, як і в польських теренах, звалися отчинами, володіння ленного умовного, характеру носили назву, переважно, помістя. Правда, в науці історії українського права висловлено погляд, що наші помістя вже малощо мали спільного з леном, і то з причини втрати характеру умовности й набли-

ження помістя до отчини, алод (Чубатий). Павлов-Сільванський, дослідник февдальної суспільно-економічної формації, утотожнює російське помістя з західнім бенефіцієм, заявляючи, що обидва вони — помістя і бенефіцій — означають надання землі в доживотнє володіння під умовою військової служби. Отож, на українських землях колишнього Великого Князівства Литовського поруч з помістями в нашу добу існували й алоди. Помістя, головно, знаходимо в королівщинах — себто державних землях, що становлять фонд для наділення земельних ґрунтів у доживотнє володіння під умовою військової служби. Для прикладу вкажемо на королівський універсал з 13 серпня 1646 р., за яким Олександер Замойський одержує в доживотнє володіння м. Сквиру з приналежними селами, підданими тощо [1]. Таке ж надання з королівщини одержує 19 липня 1616 р. і Лянскоронський, а саме: м. Димер з селами Ганковщизна, Сулетич, Ольшанець і Карповщизна[2]). Землеволодіння помісне умовне й обмежене, не повне. Алоди в руках шляхти становлять об'єкт її права власности і здебільшого переведені на фільваркову систему господарювання, що ґрунтується головно на панщині, себто на формі повинностей у вигляді роботизни. Держава чи землеволоділець, що на фільваркову систему не перейшли, не мали рації запроваджувати роботизни, вимагати від селян повинностей працею (панщина). Тут повинності селян на користь землеволодільця виявлялися в формі чиншових плат натурою, данинами й грошима. Цікавий з цього погляду юрамент слуги кн. Єремії Вишневецького, внесений до актових книг під 1641 роком з дня 27 липня, на спровадження 1200 волів до Ярославля на продаж, зібраних з підданих, як поволовщина — форма данини[3]). Що далі на схід, то все легшими були селянські повинності, і що далі на захід, то все давнішу історію мало покріпачення селян. Якщо волочна реформа відіграла не абияку ролю в покріпаченні селянина, то не можна не помітити, що її впроваджувано наперед у західніх українських землях, а потім у східніх. На Київщині, напр., цю реформу так і не пощастило запровадити. Ясно, що повинності селян часто мають форму мішану — і панщини (роблять на пана) і данин. Напр., за інвентарем сіл Свиди і Видибора багатші селани дають півкопи грошів, по мірці вівса, по два вози сіна, по 2 курки, 2 гуски, підводу двічі на рік за 20 миль. Робота влітку — 3 дні на тиждень, та по два дні оранки повесні, 3 дні на пар і 3 дні одвертати (sic). Бідніші — платять по 20 грошів з диму, по курці, роблять по одному дню на тиждень. Городники платять по півзолотому, по курці з диму, роблять один день на тиждень. Інвентар цей занесено до актів 1636 р. 6 жовтня [4]). Селяни маєтности Ружина платять з півлану

[1]) Акт. кн. 17 арк. 606.
[2]) Акт. кн. 17 арк. 534.
[3]) Акт. кн. 1537.
[4]) Акт. кн. 46 арк. 417.

чиншу по 12 грошів, роблять по 4 дні на тиждень під час жнив, а в сезон збирання сіна — 5 днів і дають ще по 2 курки, 16 шт. яєць, підводу до Буга, прядиво. Акт цей записано до книг під 1606 р. 28 серпня [1]).

Особливо збільшувалися повинності у випадках господарювання не землевласників, а орендарів. Напр., р. 1630, травня 25 дня внесено до книг акт, з якого видно, що орендар села Хорохорина Беневський змушує селян, замість 3 днів панщини, робити щоденно, не виключаючи й свят, «на остаток и в самий день Великои ночи, селянські городи захопив, селян бив, мордував, робити росказует і примушает»; прядиво зайве накидав і безліч іншої, шкоди чинив [2]). Землеволоділець Замойський вносить 29 січня 1646 р. до актів скаргу на орендаря м. Нової Вілі Станіслава Душеподорецького про пригнічення селян: замість 2 днів панщини змушує відробляти 4, стягає незаконну покотельщину і «пчолну десятину», побирає надінвентарні повинності [3]). Навіть такі великі землеволодільці, як князі Вишневецькі, вносять 11 липня 1643 р. до актів скаргу на орендаря маєтку Торчиці — п. Антоновича про вибирання повинностей з селян над інвентар. В наслідок такого орендовання протягом 5 років розбіглося понад 200 селян [4]).

Але на південно-східніх українських землях, що в нашу добу становлять пограниччя Польщі, відбувається широкий колонізаційний процес, в якому головну ролю відіграють переважно етнічно українські елементи. Сюди не цілком сягає вплив польської влади, а подекуди вона ледве відчутна. Це є терени мало чи слабо опановані польською державністю. Сюди в нашу добу обережно пробує проникати ленна форма землеволодіння, алоди на праві приватної земельної власности тут ледве чи постають. Шляхетське землеволодіння в цих теренах у формі отчин є скорше програмою майбутнього. Тепер не існує тут ще повної хліборобської культури, немає ще масової праці плуга. Ще віднедавна панувало тут господарство нехліборобське, що спочивало на скотарстві, полюванні, ловецтві. Господарство це ще не знало осілого хлібороба, тут жило населення здобичницьке. Тут ще донедавна незнаний був інститут приватної власности на землю. Землю тут використовували під спільні пасовиська, рибні та інші «уходи», вона була об'єктом посідання не окремих осіб, лише цілих громад, що переділюють ці широкі необроблені степи під напівкочове господарство. На цих просторах поволі утверджується хліборобська культура і право приватної власности на землю автохтонних хліборобів. Сюди починає простягатися влада великих землевласників, що спочатку лише номінально, а пізніше і фактично пробують освоїти терени в спосіб не власницького, а ленного землеволодіння. Тут нема ще покріпаченого населення,

[1]) Акт. кн. 959. арк. 453.
[2]) Акт. кн. 2459 арк. 920.
[3]) Акт. кн. 17. Акт ч. 50 арк. 96.
[4]) Акт. кн. 16 арк. 126.

тут нема ще панщизняного господарства, що є притаманним лише хліборобській, зерновий, більш інтенсивній формі господарювання. Це господарство послуговується наймитами, пастухами, будниками, гультями, себто людьми без землі. Населення тут здебільшого вільне. Та поступово через державну організацію Польщі населення обтяжується на користь землеволодільців повинностями натуральними, різними данинами, побиранням. Магнатське господарство тут не зернове, воно не продуктивне, а екстенсивне і грабіжницьке, що не спиняється перед хижацьким паленням лісів на поташ і ґрунтується на побираннях зі скотарства, бджільництва, рибальства, ловецтва.

Отже, під оглядом форм шляхетського землеволодіння, цілий терен українських земель під Польщею в добу Передхмельниччини маємо ділити на три суспільно-економічні структури. Перша — з західніми землями, де існують алоди-отчини на праві приватної власности на землю, в яких взаємини селянства з землевласниками оформились в спосіб обов'язкової праці покріпаченого селянина в панщизняному господарстві через відібрання у нього права власности на землю. Хоч є випадки і сидіння селян на чиншах. Друга — з серединними українськими землями з алодами-отчинами і ленами-помістями, в яких взаємини селянина-підданого з землевласником ще зберігають пом'якшену форму підлеглости (бо не цілковито перейшли на фільваркове господарство), що часто супроводжується натуральними найрізноманітнішими данями з відібранням у селян уже обмеженого права власности на землю. Третя — зі східніми пограничними українськими теренами, в яких пануюче господарювання на спільному громадському праві поступово міняється на індивідуальне, де взаємини між селянством і землеволодільцем лише починають викристалізовуватися за взірцем підданства-пілеглости. Про ці три структурні форми суспільно-економічної дійсности в Передхмельниччину на українських теренах повинні ми пам'ятати, коли перейдемо і до Хмельниччини. Економічна підоснова землеволодіння на цих теренах різна. На цій основі і суспільна структура не могла бути суспільною-єдиною. Взаємини в суспільстві викристалізувались і оформились, головно, на відношенню його до землі, що обумовило залежність селян від панів-шляхти. Звідси походить полярна диференціяція суспільства: шляхта і селяни. Шляхта дорогою набуття виключних привілеїв, вольностей і прав замкнулася в стан, а селянство шляхом втрати майнових і особистих прав, силою життя відштовхнуте в осібну категорію суспільства — безправну, яку саме ледве чи можна назвати і станом, хіба з огляду на приналежність до цього стану в наслідок народження. Та становище селян, як бачимо, є різне, залежно від наявности трьох суспільно-економічних структур на українських теренах. На цю різницю маємо зважати і по 1648 році. Порівняння з нею нової структури, що уклалася в наслідок подій 1648 р., допоможе нам перевести об'єктивну

аналізу щодо еволюційного чи революційного сенсу подій в 1648 р. та їх дефініцій. Щоб не вертатися пізніше до інших станів Передхмельниччини, спинімося тепер і на решті станів у Польщі.

Станами, спільними як для польських, так і для етнічно українських земель, були міщанство і духовенство; станом, властивим тільки українським теренам, було козацтво, що фігурує в Україні як п'ятий стан.

Коротко про міщанство. Останнє в Польській державі, як і всюди, складається з населення міст. Тут скупчуються торгівці, промисловці, ремісники тощо, які, щоб вільно займатися своєю професією, мають бути увільнені від юрисдикції землевласника та боронитися від його претензій на ширення своєї влади й поза межами землеволодільської сфери. Виробляється почуття єдности виробничих інтересів, і міщани об'єднуються в містах за принципом фаху, творять цехові організації та одержують від королівської влади, а часами і від землевласників, виключні привілеї для цілого міста, чи для окремого цеху. Де міщани не сидять на маґдебурзькому праві, там їх часто трактується нарівні з підданими землеволодільця. Так, по смерті Мих. Вишневецького за вводом у володіння міщан міст і замків Лубенського ключа: Лубень, Прилуки, Лукомля, Буромля, Жолніна, Снятина, Переволочної, Олександрівки, Сенчі, Хоролу, Краснобережжя передають фундаторці православних манастирів Раїні Могилянці. Документ про це з 28 липня 1618 р. визначає місце міщан такими словами: «з приналежностями, футорами, арматою, підданими, міщанами» і т. д.[1]) А міщани м. Берестка за інвентарем 1578 р. платять землеволодільцеві з лану по 30 грошів.[2]) Міщани ж, що сидять на замочку в Голятині, дають «з померку» по 6 грошів, мацу жита, мацу вівса, роботу — жати 2 дні жито і 2 дні овес, до Буга 2 фури возити жита, до замку одну фуру возити дерево, греблю, гать гатити [3]). Така ситуація міського населення обумовила самоорганізацію його та привілеї містам і цехам, якими міщанство боронилося перед землеволодільцями. Такі привілеї найчастіше одержували міста і цехи від королів. Так, луцькі кравецький і кушнірський цехи одержали королівські привілеї 1564 р. і 1609 р., що були конфірмовані ще й у 1642 р. Останній конфірмативний універсал заактовано в міських книгах 31 липня 1643 р. [4]). Київські ремісники в компенсацію за оборону замку одержали 3 січня 1591 р. від Сиґизмунда III грамоту на монополь ремесла, а саме — шевцям на купівлю шкіри у купців, жінкам ремісників на вільний продаж хліба і живности тощо. Цією ж грамотою «стороннім» заборонено ремісникувати і

---

1) Акт. кн. 13 арк. 1046.
2) Акт. кн. 2052 арк. 306.
3) Акт. кн. 2052 арк. 308.
4) Акт. кн. 2160 арк. 404 — 410.

продавати вироби [1]). Той же король 1592 р. видав привілей київським міщанам кравецького, слюсарского та інших цехів з зазначенням цехових прав [2]). Року 1619 березня 12 дня видано королівський лист київським шевцям і лимарям на дозвіл збудувати на купленому ґрунті крамниці, безмитно в них торгувати своїми виробами та дьогтем і смолою, а також іншим різним крамом [3]).

Цікаві такі надання і від приватних володільців. Напр., Станіслав Конецьпольський надав 1640 р. 22 січня привілей цеховим ремісникам м. Бродів на монополь ремесла в радіюсі 2 миль від міста: Цей привілей цікавий тим, що він містить у собі реґулямін цехового життя: майстер цеху має скласти іспит, хоч для синів і зятів майстра іспиту не вимагалось. Цехмистром русин бути не міг. Конкуренція між майстрами мала бути знищена. Перемовлювання товаришів і челядників одним від одного не допускалося. Реґулямін цей переніс Конецьпольський з Замостя на Броди, про що документ містить вказівку [4]). Статут сідлярського цеху в Кам'янці Подільському за 1597 р. реґулює взаємовідносини майстрів поляків і русинів. Старший цехмистр — поляк, молодший — русин [5]).

Як бачимо, в Бродах, Замостю і Кам'янці Подільському в єдиній цеховій організації Польської держави, в одному міщанському стані протікав рубікон, що по його боках вирувала різна національна стихія. Русини і поляки — то непоєднані комплекси національно-правних інтересів, то постійний ґрунт для контрастів по цілому широкому просторі українських теренів. Одністі цехової і міської станової організації не могла тримати в своїх обручах двох національних стихій. Та найглибше копався рубікон не так в силу правних моментів, що вирізняли міщанство українське від польського, не так в наслідок мовних відмінностей (бо значна частина українського міщанства мовно досить була вже спольщена), як у результаті різниці конфесійної — віровизнання. Звідси йде народження православних братств, широта потенціялу яких завжди йшла в парі з ростом незадоволення українського міщанства зі свого становища. Звідси — наростання передумов, що спричинились до повстання 1648 р.

Але не треба думати, що польське міщанство не зазнавало утисків від безконтрольної поведінки шляхти в державі, — воно часто з українським населенням міст сильно обмежувалося в своїй промисловій і торговельній діяльності. Міщанство не здобулося на загальне представництво і в польському соймі. Отож і по цій лінії гніздилися передумови Хмельниччини в українському міщанстві.

---

1) Збірка док. «Нова Серія» ч. 34 К. Ц. А. Д. А.
2) Акт. кн. 2101. Акт ч. 77.
3) «Нова Серія» док. ч. 95.
4) З док. Археогр. Ком. ч. 328.
5) Акт. кн. 4404 арк. 207.

Коротко про духовенство на українських землях. Воно не становило єдиного, міцно злютованого стану в Польській державі. Ні один стан у Польщі не був у собі так маркантно роз'єднаний на виразні національні групи, як духовенство. Тут владно відіграв свою ролю принцип віровизнання. Православне духовенство в силу факту осібного віровизнання відсепарувалося від католицького. Віровизнанням у першу чергу були позначені національні первні духовенства. Хоч православне духовенство ніколи не користувалося всіма правами католицького духовенства на українських землях, все ж воно на становищі правної особи (манастирів, митрополичих і єпископських катедр) становило групу землевласників, що змагала до шляхетських прав і фактично користувалася з них, себто з права на повинності в різних формах покріпаченого селянства. І православне духовенство за Литовським Статутом судили шляхетським правом, хоч воно мало в державному управлінні своє церковне та підпорядковувалося йому на основі норм канонічного права. Духовенство «грецького» обряду часами здобувало від державної влади визнання канонічного принципу невідчуження церковного майна. Напр., за королівським листом Сигізмунда III всьому духовенству грецької віри продекляровано недоторканість його власности. Цей лист внесено до книг 7 червня 1589 р. [1]). Та не бракувало фактів відібрання церковних маєтностей від православного духовенства і передачі їх іншим церквам. Польонізаційна політика польських чинників болюче била по релігійних почуваннях православного духовенства і творила передумови повстання 1648 р. Українські вчені не схильні духовенство з Передхмельниччини розглядати як осібний, виразно скристалізований стан у Польській державі. Справді, тут бракує деяких станових ознак: 1. відсутність спеціяльних норм права й осібного судівництва для духовенства в загальному суспільно-державному житті, на зразок міщанського; 2. факт народження не за всіх умов означав приналежність до духовенства, як то було у шляхти, міщанства та й селянства; 3. біле духовенство своїм побутом, настановленням на посади, різноманітними майновими й особистими правами мало надавалося на скристалізування в стан, до якого виразніше тяжіло чорне духовенство, що й жило своїм манастирським уставом. Одначе, духовенство в польській суспільності на українських землях, в наслідок забезпечення його інтересів, колосального його впливу на суспільно-державні справи, сприймає самою дійсністю польська державність за упривілейовану, осібну, істотно відмінну від інших, групу і наділяє в документах тієї доби епітетом становим.

Тепер про козацтво, що становить своєрідну властивість українських теренів. Це є група населення, що в структурі суспільства в українських землях Польщі складається на яскраво сформовану окремішність у наслідок своєрідного укладу життя,

---

1) Акт. кн. 965. Акти ч. ч. 301, 302.

роду зайнять, своєрідних козацьких прав, не так визнаних формально, як шанованих фактично і державними чинниками Польщі, що змагали користуватися з козацької потуги, підпорядковуючи її собі через правне реґулювання (козацькі реєстри, призначення козацької старшини) та через економічне знесилення й підбиття козацького господарства.

Козацтво з погляду польського державно-публічного права не виступає, як упривілейований, наділений від державної влади правами і вольностями стан на зразок інших станів. На козацтво офіційно-державна опінія польська укладалася радше, як на мілітарну силу, аніж на окремий суспільно-правний стан. Коли 1639 р. козаки вдалися до короля з петицією, в якій вичислено права і вольності козацькі, то король польський у своїй відповіді відмовив козакам у ствердженні прав і вольностей з причин незнання істоти й змісту тих прав і вольностей. «Ці вольності й права в дійсності не були закріплені якимись соймовими постановами чи королівськими привілеями, а були витвором практики козацької займанщини [1]).

Одначе, фактично козацтво становило, безперечно, осібний стан, хоч формально й невизнаний. Козацтво мало свою осібну військову організацію, своє військове управління з виразними автономними правами в державі, виробляло свою законність, мало вже вікову традицію, переходило зі спільного громадського володіння до індивідуального на праві приватної власности на землю, займані степові простори закріпляло за собою, як об'єкт посідання на праві дідичному, власницькому, зі зброєю в руках боронило свої права, освячені кров'ю в лицарській боротьбі. Таким уже стало городове козацтво, осіле на землі. Воно переходило вже етап степового здобичницького господарства в спільних уходах по експлуатації природних багатств через мисливство, ловецтво, рибальство, скотарство, засвоюючи хліборобську зернову культуру на інтенсивному господарстві, вростаючи в землю. Господарюючи по-новому, городове козацтво вкладало багато праці в землю, а тому стало дорожити землею і закріпляти її за собою на римському індивідуальному праві власности. Так появилися хутори на зразок Суботова, розкидані всюди, головно в Київському воєвідстві. Всюди козацька рука корчувала ліси, звільняла землю для праці плуга, закладала хутори, оселювала селян, копала стави, варила горілку, добувала мед. В такий спосіб козацька приватна земельна власність у потенції перерости в дідичну повну власність зустрілася з претензіями магнатських землевласників. Козаки мали освоїти рідну землю на праві індивідуальної приватної власности, а магнати, одержавши від королів у надання ці ж самі землі на ленному праві, заперечували право козаків у спосіб запровадження данин та різних нату-

---

[1]) М. Грушевський «Переяславська умова України з Москвою 1654 р.» 1917, стор. 4.

ральних повинностей, користуючись при цьому з прихильности польської політики.

Понад століття триває боротьба між цими конкурентами за посідання землі. Козаки становлять місцевий, вилонений з усіх шарів української людности, автохтонний елемент, що почуває за собою силу моральної переваги, яка спочиває на праві володіти рідною землею. Польські маґнати — аґенти польської територіяльної експансії. Між ними розпочалася боротьба за одідичені козаками землі. Цей мотив становив найґрунтовнішу суть, найреальніший зміст боротьби козацького землеволодіння з чужинним маґнатським. Відібрання у Хмельницького хутора, невизнання за ним права власности з боку Чаплинського, який настоював на неправності володіння Суботовим, є символічним фактом реальної дійсности, що знала масові аналогічні випадки. Історія з Суботовим, — то історія козацького землеволодіння, то тяжка, нерівна і часто героїчна боротьба за його утвердження. Додаткова версія про жінку, що за неї відбувся двобій між Хмельницьким і Чаплинським, тут не істотна, вона є, можливо, витвором опоетизованої романтикою втечі Хмельницького на Запоріжжя, а не фактом. Ніколи версія з жінкою, як особиста справа суперників, не знайшла б зрозуміння серед маси козаків-городовиків. Приводом до повстання могла бути лише знайома всьому козацтву і близька його серцю причина, переживана та зрозуміла: на зразок відібрання Суботівського хутора. Аджеж Хмельницький не самотній прибув на Запоріжжя. Безумовно, сенс довгої й упертої козацької боротьби, істота її лежала в матеріяльному побуднику — козацькому землеволодінні. Саме ця земля, добра, земельний маєток становлять істоту козацьких прав і вольностей, про які раз-у-раз згадує козацтво. Земля становила основну цінність серед матеріяльних благ. На землю звернені очі всіх, як на єдине джерело збагачення й забезпечення існування. Інші дрібні рухомі речі тоді в натуральному господарстві не знали нинішнього обігу, і їх розцінювали як другорядні матеріяльні блага. Відношення до землі визначало становище людини в суспільстві. З метою унезалежнити від маґнатів своє посідання землею на повному праві власности, а значить і на дідичному, включилося городове козацтво в повстання 1648 р. Мотив релігійний лише освячував ту боротьбу і виправдував її сенс. Ініціятором того повстання було саме городове, осіле в землю, козацтво. Запоріжці — ці здобичники, хоч і включилися в акцію Хмельницького, проте спільність інтересів запорізького й городового козацтва лежала в релігійних мотивах. Тому повстання супроводжувалось спільним гаслом — боротьби за православну віру. Йому повелося відіграти панівну ролю в усій подальшій боротьбі, як гаслові всезагальному. І то цілком зрозуміло. Якщо кожний стан українського суспільства мав свої суспільно-економічні інтереси, притаманні лише йому (селянство, міщанство, духовенство, українська шляхта), і цим саме стани різни-

лися, то оборона грецького віровизнання була спільним гаслом, що об'єднувало інтереси кожного стану зокрема. Тому саме релігійні мотиви набули всезагального значення у повстанні 1648 р. Це власне був єдиний мотив, на якому зійшлися інтереси всіх українських станів. Через те невірно за безпосередню причину повстання вважати релігійні мотиви — утиск православної віри. Останні могли бути лише посереднім рушієм повстання.

Так само невірно думати, що прямим фактором повстання були соціяльні мотиви. Якщо такі мотиви могли домінувати у селянства, подекуди й міщанства, то ніяк вони не об'єднували селянства, духовенства і української шляхти, що мали у себе тих же селян на положенні кріпаків. Оскільки ціле населення Польщі було поділене окремими перегородками на відосіблені стани, і поняття «народу», «нації» не існувало, то кожний із станів мав свою істотну пряму і безпосередню, притаманну лише йому, причину, що зумовила участь у повстанні, а релігійні мотиви лише зверхньо єднали всіх.

З кого ж складалося й формувалося козацтво, як стан, у добу Передхмельниччини? Тут не місце подавати історію зародження козацтва. Лише маємо сконстатувати, що козацтво набиралося і зростало за рахунок усіх чотирьох станів без вийнятку. Дуже побіжно мусимо нагадати про широку участь в укомплектуванні козацьких лав української шляхти, оскільки її участь не є так розреклямована, як селянства чи міщанства. А раз так, мали б спинитися на факторах, що зумовили цю участь. На цю тему в історичній науці знаходимо не мало вказівок. Напр., про участь у повстанні овруцької шляхти писав Антонович; про участь дрібної шляхти барського староства розповідав Грушевський; про участь червоноруської шляхти — Ст. Томашівський; принагідно згадував про це і польський історик Шайноха; докладніше писав Владислав Лозінський, Олександер Яблоновський, Людвик Кубаля, Антоні Йосеф Ролле; спеціяльно на цю тему подав нам на сьогодні неперевершені розвідки видатний український історик Вячеслав Липинський.

Є в історичній літературі думка, що до козацтва вливалася та шляхта, яка підлягала законові про вигнання за межі Польської держави, ставала банітами. В дійсності, не обходилося без таких випадків. Досить вказати хоч би на Юрія Бороздну, що за кілька місяців до подій під Жовтими Водами пристав до Хмельницького як баніт. Одначе, Липинський дивиться на влиття дрібної української шляхти в козацькі лави, як на довгий історичний процес, пояснюючи його тим, що не вся шляхта в «раю шляхетському» була ущаслівлена. На його погляд, тяжіння дрібної шляхти до козацтва пояснюється в першу чергу спорідненістю інтересів дрібношляхетського й козацького землеволодіння — однаковим становищем, за якого і дрібна шляхта і козацтво прагнули визволитися від старостинської юрисдикції і від утисків великого магнатського землеволодіння. І дрібній

шляхті, як і козацтву, великі магнати стояли на перешкоді до засвоєння своїх посілостей, закріплення їх на праві власности. Хоч дрібна українська шляхта юридично була в ліпшому становищі, як козацтво, проте ця шляхта давно вже пересвідчилася, що леґальною дорогою, шляхом зрозуміння її інтересів з боку урядових польських чинників і великих землевласників, надії нема і тому, власне, ця шляхта стала на шлях покозачення, бо козацтво за свої інтереси боронилося не гірше, аніж дрібна шляхта. Якщо дрібній шляхті було абсолютно неможливо піднестися вгору дорогою свого шляхетського титулу, то козацтво дорогою явно опозиційною, титулом неписаних козацьких прав і вольностей, спромагалося на реальні успіхи.

Тому не одному шляхтичеві присвічувала ідея дорогою козацького титулу боронитися й закріпляти свої землеволодільські права. Для цих шляхтичів було ясно, що козацька боротьба носила характер політичний і опозиційно-революційний, і тому шляхті, якій уже нічого було шукати леґальною дорогою, лишилась одна перспектива: влитися в береги козацького руху. До цього вели ще й інші міркування. Козацтво укладалося, як опозиція протипольська, отже набирало форм українських, що підсилювалося без сумніву й релігійним сенсом. Козацтво, зрештою, вийшло на дорогу загально-«руську», українську, включаючи в себе елементи всіх станів українського суспільства. Тому українська шляхта опинилася серед козацьких лав, покозачилась, бо вона віддавна плекала в собі почуття етнічної окремішности, що знайшло свій вираз у домаганнях рівних прав релігії грецького обряду і «руської» мови в листуванні деяких установ, судів тощо.

Грушевський і особливо Липинський знаходять велике число шляхти в козацьких лавах до 1648 р. Досить згадати лише про князів Пронських, Ружинських, Вишневецьких, про шляхтичів Криштофа Косінського, Конашевича, Мих. Хмельницького — Богданового батька, щоб пересвідчитися про участь української шляхти на різних становищах у Війську Запорізькому. Роля шляхти в козацтві була надзвичайно цінна. Шляхта завжди була у проводі, вона постачала ідеологію для козацьких мас, вона обертала степову безграмотну стихію в европейсько-сформовану політичну силу. Тому, власне, не одному шляхтичеві щастило на видному становищі у козацькому війську здобувати титулом козака вимріяних за життя прав. Це й обумовило досить широку участь шляхти в Війську Запорізькому. Саме титулом козака Волевач стає землевласником великої міри. Саме титул козака допомагав зростати сотням менших і більших «волевачів». До того маємо додати, що козацьке землеволодіння було типом лицарського володіння, освяченого свіжою кров'ю.

Отож, порівнюючи до польського родового шляхетсько-лицарського землеволодіння, козацьке було живим втіленням землеволодіння, набутого незаржавілим мечем. Тому найбільш

революційна, непогамована шляхетська енергія злилася з козацькою, в намірі мечем поліпшити своє безперспективне животіння й нидіння в межах польського суспільства і за своїми зразками шляхетського володіння перебудувати козацьке. І ось таке козацтво, увібравши в себе представників усіх станів, розрослося в добу Передхмельниччини в потужну силу, що зірвала зсередини польську структуру суспільства на українських землях і перешикувала суспільні взаємини через повстання 1648 р. Ось тепер нам і належиться висвітлити суспільну структуру Хмельниччини, порівняти її з Передхмельниччиною, щоб мати право визначити характер подій 1648 р. і дати їм дефініцію.

Сталося на українських теренах відоме повстання 1648 р., що не поширилось лише на західньопограничні українські землі. В повстанні взяли участь усі стани українського суспільства. Самий акт участи в повстанні дістав спеціяльний термін «покозачення». Самий уже цей термін вказував на головний мотор повстання — козацтво, розуміючи під ним, передусім, городове козацтво, що заініціювало повстання; січове козацтво лише приєдналося, активно підтримало акцію городового, як осібний організм, як осібна одиниця, надавши їй характеру загального, українського. Часто січовики під час повстання вели себе в такій мірі сепаратно, як і татарський спільник. Отже, постав перший додатковий стан—козацький. Це головна сила.

Та чи могла вона бути провідною силою, що формувала повстання ідеологічно? Козацтво включало в себе інтелектуальні сили, що приходили з міщанства, духовенства і шляхетства. Супроти магнатського режиму, проти королев'ят, що захопили владу в Польській державі, найбільш свідомою своїх повстанчих цілей, розуміється, могла бути українська шляхта. Навіть не дуже прихильний до шляхти М. Грушевський змушений висказати, що шляхта «надавала тон ідеології повстання, займаючи найбільш впливові, провідні позиції в козацькому війську, становлячи, так би сказати, його мозок»[1]).

Цю ж саму думку Грушевський ще більш підсилює, спиняючись на ролі народніх мас у цьому повстанні: «А народні маси, що давали головну чисельну силу повстанню... зіставалися в ролі пасивній... особливо в ідеології повстання, в його мотивуванні, в формульованню його завдань вони проявляли себе незмірно слабо в порівнянні до своєї стихійної динамічної енергії» [2]).

Липинський ще більше підносить ролю і значення української шляхти в повстанні, він її одну вважає за підготовлену державно-творчу силу в повстанні, і думає, що без участи шляхти повстання не принесло б нам української державности, як і всі по-

---

1) Історія України-Руси т. VIII ч. II стор. 118. Видання друге. Київ-Відень. 1922 р.

2) Там же.

передні та пізніші повстання. Липинський піднімає силу матеріялу про участь шляхти в повстанні, докладно і документально уґрунтовуючи значну її кількість, визначаючи число її під час облоги Замостя в 7.000 душ, хоч це число бер критично, так, як пізніше і Грушевський. Проте, існує і друга вказівка на російського дипломата Кунакова, що за чутками подає число шляхти литовської і польської (українською не називає) у війську Хмельницького на 6.000 душ. [1])

В козацькому реєстрі 1649 р., укладеному по Зборівській угоді, Липинський нарахував 750 шляхетських родів у кількості біля 1.500 душ. В тому ж реєстрі Ролле нарахував близько 2.500 душ, але родів менше як 450. Поза числовими показниками Липинський документально, навіть поіменно перелічує шляхту у Війську Запорізькому на становищі дорадників Богдана Хмельницького, дипломатів, військових писарів і підписків, суддів, високого духовенства тощо.

Одначе, не вся українська шляхта включилася в повстання. Частина її лишилась на позиціях льояльности до польської держави і деякий час вагалася поміж королем і Хмельницьким — це шляхта типу Адама Киселя, що національно тяжіла до повстанців, проте не відразу могла спалити всі мости, що єднали її з Річпосполитою. Була між нею частина української шляхти, що виразно вороже ставилась до ребеліянтів і тільки, коли пересвідчилась у державнотворчих процесах повстанчої акції, прилучилась до Хмельницького вже пізніше; це шляхта типу Юрія Немирича та Святополка Четвертинського. Власне за цю шляхту, що вагалась та приглядалась, ішла активна дипломатична боротьба поміж владою польською і українською.

Уже Зборівська угода дає недвозначні вказівки на бажання Хмельницького добути повну амнестію від короля для повстанчої як православної, так і католицької шляхти із збереженням підданчих взаємин з боку селян. Богдан Хмельницький дозволив українській шляхті повертатися до своїх маєтків, лише рекомендував католикам певні тактичні повздержання та вимагав обережности щодо повинностей: «аби всіх подданих в усіх провентах цілком занехали, самим шинком і млинами контентуючись тепер, поки звернуть посли з Варшави». В іншому місці Хмельницький вимагав, щоб «лагідно з хлопами поступали». Проте, звернення до української шляхти виразно звучало: «хто з нами хоче хліб їсти, має служити Войську Запорозькому». І це стосувалося як православної, так і католицької шляхти. Вже 24 березня 1652 р. Хмельницький доброзичливо ставиться до католиків, видаючи універсал до Війська Запорізького і «ляхов (тобто шляхти-католиків), побратимство з нами тримаючих» [2]). Польська влада раз-у-раз змагала до навернення

[1]) Про це пише Грушевський, покликаючись на Акти Южн. і Зап. Рос. III ст. 404.

[2]) Липинський, Z dziejów Ukrainy, ст. 554. В.

української шляхти, обіцяючи їй різні привілеї, та не відставала в цьому відношенні й українська влада, що з усіх сил старалася переманити шляхту на свій бік. Отож за шляхту йшов виразний бій, конкуренція між двома політичними потугами. Для зрозуміння гарячої боротьби за українську шляхту досить навести універсал Яна Казимира з 4 травня 1655 р., в якому щодо шляхти читаємо: «Для правдивого успокоєння вашого і навернення обіцюємо вас, людей, рицарських, до вольностей і прерогатив шляхетських припустити і з дібр Речіпосполитої користатись» та лист генерального писаря Війська Запорізького І. Виговського з березня місяця 1654 р. до українського посла в Москві Павла Тетері про те, що Радзівіл і король польський розіслали по Україні універсали з обіцянкою вольностей. «Сего ради возбраняючи тім прелестем, — продовжував Виговський, — такожде і ми універсали розослалисмя, чтоб шляхта украинская, там будучая, к нам уклонялась, обнадеживая их жалованьем царя его милости и поступаючи им маетности и всякому, кто толко приклонится, достойное удоволство». [1])

Та не погребувала Польща вживати і засобів корупції. І так, з метою впровадити дезорганізацію у козацьке військо, королівський посол Смяровський отримав для роздачі козацькій старшині 50 привілеїв «з окенками» (порожні місця для виповнення прізвищ) на хутори і різні добра. Як відомо, за цю провокацію Смяровський зложив найвищу ціну: обурені полковники на очах Хмельницького пошматували його своїми шаблями. Уже за згаданою Зборівською угодою 1649 р. українська шляхта здобулася на велику увагу до себе від Б. Хмельницького: всі уряди на козацькій території в воєвідствах Київському, Брацлавському і Чернігівському мала посідати шляхта релігії грецької. Вся шляхта православна і католицька повинна улягти амнестії і діставала можливість повернутися до своїх маєтків, вдовольняючись данинами з горілки та млинів, поминаючи покищо безпосередні побирання з підданих. Ще не один раз по Зборівській угоді знімалася хвиля військова в напрямі зі сходу на захід, та раз-у-раз, коли відбувалися зворотні хвилі, завжди за шляхтою неодмінно визнавались і щоразу послідовніше її права і вольності. А втім, шляхта тепер, цо 1648 р. в межах Української Держави перестала відігравати ролю зверхнього стану. Правда, вона ще довгий час продовжувала зберігати ознаки свого стану і, хоч яка важлива її роля в державному будівництві України, та мусіла поступитися зверхнім місцем у суспільстві. В історичній, як і історично-юридичній літературі, здебільшого подибуємо думку, що роля шляхетства занепала, що воно перестало існувати, як окремий стан ще за Хмельницького.

Перш за все маємо звернути увагу на ролю української шляхти в українських теренах, що лишилися під Польщею при

1) В. М'якотін, Очерки социальной истории Украины в XVII — XVIII вв, т. I. в. I. с. 54 — 55.

поділах Гетьманщини. Там українське шляхетство поділяло долю польської шляхти — себто продовжувало існувати, як зверхній стан. Становище української шляхти Гетьманщини за Хмельницького також було різне. На теренах Лівобережжя, особливо в південній її частині, як і в південних районах Київщини, шляхта не могла користуватись зі своїх шляхетських прав і вольностей, в першу чергу з права володіти землею на шляхетському титулі. В південних полках Лівобережжя від Прилуцького до Полтавського було її найменше. І даних про шляхетське землеволодіння тут знаходимо найменше; це була та периферія колишньої Польщі, де, як ми вище говорили, ще не уклалися суспільні взаємини за принципом підлеглости, підданства, де населення ще не було зобов'язане ані панщиною, ані регулярними повинностями. Тим більше по 1648 р. в цих теренах не могли відразу запанувати відносини на принципі підлеглости. Тому вплив шляхти помічаємо не тут, а в північно-західніх теренах Гетьманщини. Саме туди за дозволом Хмельницького поволі верталося шляхетство, Саме там впроваджувано взаємини на основі підлеглости. Маємо за 1650 рік заактовану заяву шляхтича Адама Тищицького про спустошення козаками й татарами м. Немиричева, с. Комнова та інших маєтків, з яких коней всіх забрано, «хлопов самих господаров двадцять чотирох стяли, а челяді разное білое осмдесят двое до орди живцем взяли [1]). Саме там шляхта могла здійснити свої права і вольності. Це були ті терени, на яких за Польщі мали місце отчини і помістя. Тому там по 1648 р. продовжувалася практика надань, як гетьманом, так і царем маєтностей з усіма «пожитками» нашій шляхті. В усіх наданнях шляхті домінувала формула: «надалисьмо маетность его власную» в різних варіянтах: «заховуем его при власних маетностях отчистим, правом ему належачих», «подалисьмо в посессію села з отчинами, до тих сел здавна належачими», або «стверджаючи по куплі отца его села», чи «которих ми заховуючи при добрах власних отчистих, яко в привілеї от королей здавна наданном мают», «село его власное» тощо. Це терени приблизно кол. Чернігівського, Брацлавського і Волинського воєвідств.

Момент підлеглости селянства шляхті за гетьманськими універсалами відбивається по-різному: «з селами, належачими зо всіми належними пожитками», «зо всіми до них здавна належитостьми и пожитками». Про степені підлеглости і характер повинностей трудно мати певну картину, одначе цілком ясно, що повинності і за Хмельницького не були нормовані, і тому вони були найрізноманітніші. Підлеглість також не уйнято в одну формулу. Напр., ніженський війт Цурковський в 1660 р. писав, що за гетьмана Юрася Хмельницького він володів своїми отчинами «со крестьяни». Ніжинський міський писар Васютинський також твердив, що його володіння отчинами включало і селян «со крестьяни». В своїм універсалі з 20 червня 1656 р. Б. Хмель-

[1]) Акт. кн. 2951. Акт ч. 76.

ницький писав: «войти зась и посполитіе всіх тих вишшеписанних сел аби ему, Бакуринскому, всякое подданническое послушенство отдавали, хочем и грозно приказуем». а наказом Хмельницького шляхтичеві Носачевичеві слободяни мали виплачувати «десятину». Той же Носачевич 1659 р. продав слободу Ройську за такою формулою: «з людми і подданством на вічное и спокойное держаніе». А в уступному записі ігумені Юдицької— шляхтянки з 1665 р. читаємо: «Ті мои всі вотчини и маетности... и их всі принадлежности, села, люди, земли, дуброви, озера и ріки, мелници, рудни, дани, угодья и всякие пожитки со всім вовсе». В універсалі з 1 серпня 1650 р., виданому сотникові бужинському Лукіянові Сухині на ніжинське полковництво, Хмельницький писав: «а подданих панских не укривати, аби тамо жадная своєволя не била ... пилно доглядати». В універсалі з вересня 1650 р. Б. Хмельницький писав до ніжинського полковника Шумейка: «Волно уже в миру и шляхті до своих маетностей и староств приїзджати ...» А в універсалі Б. Хмельницького з 20 вересня 1650 р. читаємо: «дошла до нас відомость, же нікоторие своеволние под час теперешней, меновите которие до подданства належать, не будучи панам свим послушними... бунти и своеволю вчинают, про то сим універсалом нашим позволяем, жеби сами панове веспол с полковниками нашими Білоцерковским або Киевским сурово би и на горлі карали ...»

Трудно твердити, що в цім часі піддані справді віддавали послушенство такою мірою, як це вимагалось в універсалах. Ще трудніше віднайти якусь загальну норму щодо ступеня підлеглости і характеру повинностей. Проте, цілком ясно, що залежність селян від шляхти мала місце, і то в різних варіянтах відповідно до конкретних обставин. Наближену картину відносин малює поданий М'якотіним лист володільця Сіверської землі Абрамовича: «...Прошу лишь о том, чтоби ви для меня засіяли на зиму жито, согласно указанию моему, данному подстарості... Ничего тягостного не требую и увірен, что ви к сему преклонитесь и все ето сділаете; а я буду в том иміть доказательство, что ви искренно и самим ділом, а не словами, возвращаетесь к подданству и предданности мені, господину своему».

В історичній літературі щодо надань Б. Хмельницького окремим особам висловлювано думку, що об'єктом надань було лише право на землю, а не право на селянський труд (Лазаревський, Єфіменко). Проте, висловлена і така думка (М'якотін), що універсалами надавано не голі землі, а «маєтності», себто «села з пожитками», куди входив і обов'язковий труд селян. Можемо визнати більше рації М'якотінові, якщо зважимо на 4 статтю Глухівського договору гетьмана Д. Многогрішного від 1669 р., якою навіть козацькій старшині, як володільцям маєтків, надано право домініяльного суду над підданими, вживання їх на роботу до кошення сіна й рубання дров та право збирати «вільні датки».

З усього наведеного тут матеріялу виразно проглядає роля української шляхти за Хмельниччини, як землевласників. Оглянемо джерельні дані, що охороняють шляхту, як осібний від інших стан з її правами і вольностями. Розмову Бутурліна з Хмельницьким і старшиною 10 січня 1654 р. записано в статтейному списку Бутурліна так: «Як досі у В. Запорізькому хто був якого стану, так і надалі нехай буде: щоб шляхтич був шляхтичем, козак козаком, міщанин міщанином» [1]. Звідси бачимо. що Хмельницький, як і старшина, не відмовляв шляхті в її правному становищі, шляхта мала задержати себе як стан і в Українській Державі. У своєму листі до московського царя, висланому з посольством до Москви 17 лютого 1654 р., Хмельницький просить грамотами царськими укріпити навіки і пожалувати «духовних і світських людей, у всякому чині і стані сущих — хто що мав од віків»... [2] Отож, і звідси впізнаємо бажання Хмельницького «сущі стани» улеґалізувати, затримавши їх по Переяславській умові. Вимогу затвердити права тогочасним станам української людности проф. Яковлів не вважає за незмінне бажання гетьмана зберегти ці стани надалі. На його погляд, ця вимога означала символічну форму внутрішньої автономії України, не більше. Будь-що-будь, проте в Чигиринському проєкті договору (23 статті) мова йде про наділення привілеями всіх станів сущих, в тому числі й шляхетського. Стаття 3 цього проєкту звучить: «Шляхта, которие в малой Россіи обрітаются... чтоб при своих шляхетских вольностях пребивали и меж себя старших на уряди судовие обирали и добра свои и вольности иміли, как при королях полских бивало. Суди земскіе и градцкіе чрез тіх урядников, которих они сами себе добровольно оберут, исправлени бить иміют, как и прежде сего».

Це виразне бажання не тільки затримати за шляхтою її права і вольності, але й зберегти за нею автономну самоуправу з правом обирати собі урядників та справуватися не в загальнодержавних судах козацьких, а в своїх шляхетських—земських і ґродських, Цікаво, що таке бажання української влади є, за всіма точками, повністю прийняте і стверджене жалуваною грамотою, виданою 27 березня 1654 р. українській шляхті. В ній знаходимо: «По просьбі Гетмана и всего войска ми, великій государ... шляхті, которие пребивают в нашей ц. в. отчині в Малой Россіи, велим бить под нашею ц. в. високою рукою по прежним их правам и привилíям, какови дани им права и привилія и волности от королей польских, а волностей их шляхецких ни в чем нарушувати не велим и старших им себе на уряди судовие, земскіе і градцкіе вибирати меж себя самим, и маетностями своими владеть позволили и судитись меж себя по своим правам позволили».

[1] А. Яковлів. Укр.-моск. договори в XVII — XVIII вв., ст. 17.
[2] Грушевський. Переяслав. умова України з Москвою 1654 р. 1917. ст. 44.

Отож, українська шляхта оформилася в нових умовах, як осібний упривілейований стан української людности із збереженням давніх її прав і вольностей, з затриманням за собою маєтностей і шляхетського судоустрою. В історичній літературі панує думка, що українській шляхті в нових умовинах повелось остільки зле, що вона відразу втратила свою окремішність, улившися в інші стани людности та підпавши під юрисдикцію козацьких судів.

Такий погляд потребує перевірки. Погляд цей не є вислідом глибоких та докладних дослідів, він скорше є логічною консеквенцією концепції народницької історіографії, що період Хмельниччини розглядає під кутом зору демократичних свобід і рівности, з виразною нехіттю до нашої тематики. В оборону функціонування шляхетських судів на Гетьманщині після 1654 р. уже в науковій полеміці Лазаревського з Міллером знаходимо подані факти скликання сесій шляхетських судів (рочки) в Стародубщині. На Правобережжі за Хмельницького без сумніву ширше функціонували шляхетські суди, як і соймики, особливо в Брацлавському й Волинському воєвідствах. Про функціонування шляхетських судів у Київському воєвідстві, зокрема, свідчить лист послів козацьких, шляхтичів з походження, Зарудного і Тетері до царя: «А нам хай буде вільно або в реєстрі Війська Запорізького бути і з Військом служби віддавати, або під присудом ґроду і земства воєвідства київського будучи, службу таку, як земляни і шляхта київська одправувати і нарівні з ними тим самим правом (шляхетським), згідно з підтвердженими Й. Ц. В. привілеями, судитися» [1]).

У червні 1657 р. на особливих умовах прилучено до Гетьманщини всю Пинщину, що складалася із значної території кількох повітів. Шляхту цілої Пинщини зберіг Б. Хмельницький при давніх прероґативах, вольностях, судах, належних станові шляхетському, як це бувало за Польщі. Шляхта пинська прилучилася до Війська Запорізького як осібний, точно окреслений стан, якого Хмельницький не зносить, а навпаки, забезпечує його права. «Прероґативи, вольності і суди шляхецькі, станові їхньому належні ... їм забезпечаємо. Одного тільки вимагаємо, щоб скорочена була процедура правна, і тим шляхті убогій до зубожіння й лишньої тяганини по судах була загорожена дорога» — читаємо у забезпечальному документі, виданому Хмельницьким [2]). Мова тут іде про земські і ґродські суди, що їх і жалуваною царською грамотою з 27 березня 1654 р. задержано для цілої української шляхти.

Маємо враження, що за Б. Хмельницького шляхта ще потрапила триматися, як відокремлений стан, і боронила свого становища ще довго по Хмельницькому. Напр., уже досить пізно,

[1]) Липинський. Україна на переломі, ст. 145.

[2]) Текст подаємо за перекладом на нинішню українську мову, зробленим Липинським.

за Мазепи, чернігівська шляхта домагалася визнання її шляхетських прав, про що чернігівський полковник Яків Лизогуб р. 1690 пише так: «ославляючися шляхтою за антецессоров моих, прошлих панов полковников, через всі минущие літа, не обзивалися до грунтов і не доходили их, аж тепер давним шляхецким правом, як перед войною било, почали себі за отчизніе винаходити и трудности немалии чинити» [1].

Звертає на себе увагу не так негативне відношення Лизогуба до повищих претензій старої шляхти, як наявність подібних домагань. Очевидячки, ситуація була відповідна, очевидячки, подібних прецеденсів у житті було багато, за яких шляхетські претензії знаходили визнання. Мазепа змушений був також сконстатувати аналогічні потягнення шляхти в цілій Гетьманщині 1691 р. словами: «вивідуючи о давних грунтах, полях и сіножатях панских, якие за лядское держави при дворцах бивали, а од першое войни славное памяти гетмана Хмельницкого пришли под область козацкую, сміют оние от козаков отнимати и приворочать под свою владу». Проте, Мазепа частково йшов на руку шляхті, нормуючи колізії ці в той спосіб, що дозволяв привертати «давнія панскія» землі лише у випадках, коли вони «пусто, а не в поділу и заживанню козацком найдовались».

Навіть півсотні років пізніше комісія, що укладала «Права, по которим судится малороссійскій народ», не могла не згадати про давню українську шляхту, визначаючи, кого належиться за шляхту вважати: «В Малой Россіи шляхта, а именно ... с породи своей шляхта жители малороссійскіе, котории при державі лядской шляхтичи били и по изгнании ляхов в Малой Россіи остались и которих права и волности шляхетские ... грамотою Гетману Богдану Хмельницкому и всему войску Запорожскому жалованною подтверждени и укріплени» [2]. Сюди комісія залучала й осіб, що вже від царя добули гідність дворянську. Сама редакція кодексу «Права ...» не залишає сумніву про існування українського шляхетства: «Понеже каждій шляхтич и воинского званя человек в Малой Россіи, жительство свое иміющие при своих вольностях по всемилостивійшим високомонаршим грамотам ... наданним, сохраняются и содержются ...» (гл. IV арт. 2).

У вересні місяці 1763 р. на глухівській поширеній старшинській раді укладено петицію з 22 пунктів про підтвердження давніх прав і вольностей. Ця петиція відома під назвою «прошенія малоросійського шляхетства», бо хоч виходила вона від гетьмана зі старшиною, проте істоту її становили домагання про привернення прав шляхетству, про повернення відібраних земель, про запровадження судової реформи з відновленням шляхетських судів—земських, підкоморських. В цій петиції підносилось клопотання і про привернення прав усім іншим станам.

---

2) Цитуємо за М'якотіним.

1) А. Кистяковський. Права, по кот ... народ, ст. 854.

Року 1767 знову порушено справу привернення давніх прав кожному станові, зокрема шляхетському. Накази депутатам у комісію для вироблення нових законів Росії переповнені вщерть кольоритними матеріялами на цю тему. Речник українського шляхетства—Григорій Полетика в 1767 р. вимагав: «всі права, привилеґії, вигоди, вільності і звичаї всякого чину і стану людей, яко то: шляхетства гетьмана і Війська Запорозького, духовного чину, міщанства і всього народу хоронити вічними часами від усякого нарушения» [1]).

Ми вийшли далеко за хронологічні межі Хмельниччини з метою привернути увагу читача до української шляхти, що не зійшла з кону блискавично, а протягом цілого державного життя Гетьманщини становила дуже важливий прошарок української людности, який потрапив вилонити з себе Мазепу і мазепинців.

Що ж стосується безпосередньо доби Хмельниччини, то шляхта поза всякими сумнівами становила відокремлений і поважний стан суспільства. Пояснення цьому, зокрема, лежить у тому, що влада Війська Запорізького чи нової Української Держави за Хмельницького ще не відзвичаїлася розглядати себе, як військову мілітарну силу без поширення своїх прероґатив на всі стани і на всі ділянки державного життя (фінанси тощо). Звідси більша можливість усім станам добувати собі самоорганізацію й управу. Тому власне для Брюховецького не була такою дикою думка передати міста, все міське і сільське населення під юрисдикцію московського царя, лишивши собі владу над самим лише козацтвом. Оця непризвичаєність влади Війська Запорізького оцінювати себе як державну владу і спричинювалась до виявлення автономії решти станів. З хвилиною усвідомлення себе в ролі носія державної суверенности, влада Війська Запорізького поширила свій вплив на все населення з наміром підпорядкувати його собі. З цієї хвилини і пішов наступ козацької влади, зокрема, на шляхетство. Але ще в Жердівських статтях Юрія Хмельницького активно боронилося інтересів і прав усіх станів, особливо шляхетського (8 стаття). А за гетьмана Виговського вплив і значення української шляхти були остільки значні, що Гадяцька угода мала звести козаччину лише до ролі мілітарної, піднісши шляхту знову на перше місце в державі, поставивши її в основу державного устрою. За Гадяцькою угодою в Україні мав бути відновлений на взірець польського—устрій шляхетський.

Така була об'єктивна роля і вага української шляхти в межах хронологічно близьких до Хмельниччини. За Хмельницького ж українська шляхта становила хребет державного і військового апарату, що допоміг стягнути до себе державнотворчі сили всіх українських станів і створити Українську Державу.

[1]) Грушевський. Переясл. умова 1654 р., ст. 22.

Та мусимо зважити на те, що пізніше на Гетьманщині, крім української шляхти ще польської формації, жила і розросталася шляхта вже нової, російської генези, хоч і ця шляхта з походження була українською. Маємо на увазі українців, нагороджених московським царем дворянським чином. Поява нової української шляхти на російський взірець мала місце доволі рано. Напр., 22 жовтня 1665 р., нагороджуючи І. Брюховецького боярським чином, коштовним боярським убранням, московський цар пожалував «дворянським чином» усю козацьку старшину, що приїхала до Москви в почоті гетьмана. «Дворянський чин»—то вже різновидність шляхетського звання. Очевидячки, кількість тієї козацької старшини була значна, якщо зважити, що в почоті гетьмана налічувалось разом з духовенством, козаками, міщанами, службовцями, слугами і старшиною 535 чоловіка. Звертає на себе увагу факт немаловажний: прихильники Брюховецького, що мали велику нехіть до української шляхти типу Якима Сомка — родича Б. Хмельницького, учасники чорних рад і демагоги — з рук московського царя приймають ті ж шляхетські звання.

Москва в своїх цілях не скупилася на нагороди «честю дворянською». З глухівських статтей Д. Многогрішного (6 ст.) довідуємось, що гетьман і старшина просили, щоб осіб, нагороджених «честю дворянською» — шляхетством, і надалі не позбавляли її. Інакше кажучи, просили, щоб шляхетство (московського взірця) було спадковим. Щождо нових осіб, гідних нагороди «чести дворянської», висловили бажання, щоб по представленню гетьманом також «пожалувано» їх шляхетством. Ясна річ, Москва прийняла цю статтю без змін. Цікаво, що до переяславських статтей Самойловича 1674 р., які припасовано до обставин Правобережжя, московська влада не вмістила норми 6-ої статті про нагородження дворянством. Проте, в коломацьких статтях Мазепи Москва цілком прийняла 4 статтю, що в ній Мазепа і старшина домагалися підтвердження царем уже наданої «чести дворянської» та наділення нею нових, гідних пожалування осіб.

Комісія для укладення «Прав, по которим судится малороссійский народ», визнаючи градації українського населення, належного до шляхетства, спиняється в першу чергу на особах, «которих предки или сами они от великих государей всероссійских на дворянство ... получили премощнейшіе жалованния грамоти».

Отже, маємо рахуватися з існуванням на Гетьманщині шляхетства двох формацій—старої і нової. При чому неправильно буде думати, що нова шляхта змінила стару, що хронологічно одна одній передувала, — обидві вони наприкінці XVIII ст. поповнили лави російського дворянства за відомою жалуваною грамотою дворянству 1785 р., обидві вони співжили до того більше як століття, криючи в собі істотну різницю, що з протягом часу нівелювалась. Ми вже спинялися на особливостях,

характеристичних західньоевропейському лицарському типові шляхетства, відмінних від властивостей шляхетства східнього типу. Зразком першого є українське шляхетство польської формації. зразком другого — українське шляхетство російської генези. Як ми вже вияснювали, з лицарського, родового, українського шляхетського титулу західнього типу виростали права на землю, пов'язані з моральним обов'язком служіння Землі-Батьківщині. Саме такого характеру українське шляхетство вросло в добу Хмельниччини і за тієї доби зазнало змін в напрямі зближення з шляхетством російської генези. Уряд Хмельницького не міг не застановитися на тому, що польська державність трималася на шляхетському стані, а тому в основу побудови української державности і лягла шляхта українська. Але остання, вихована на польському демократизмі, мало надавалась для побудови української державности. Історичне «нє позвалям» межувало з робещеністю, анархією, а не з організованістю, підпорядкованістю і послухом. Тут, каже Липинський, і лежала ідея перетворення розбриканої, для України спольщеної шляхти не тільки в лицарсько-хліборобську, землевласницьку верству, а й в державно-ужиточну, верству службову, зем'янсько-урядничу, від влади Гетьмана залежну. Отчини, відповідні польським і західньоевропейським алодам, в умовах творення нового суспільства і державности в Україні виявились мало придатними. Нова держава потребувала нових творчих, інтелектуально підготовлених сил, великої енерґії, акції. Поширення отчинного шляхетського землеволодіння на праві індивідуальної власности не ґарантувало успіху в державній розбудові, бо воно зумовлювало унезалежнення землевласників від держави, що для останньої не могло дати користи. Тому в нових умовах життя надавалась більше форма землеволодіння, залежна від держави і влади гетьмана, себто форма умовного посідання землі, ленна, зв'язана з обов'язками державної служби. А така форма шляхетського землеволодіння не була для України чужою: вона була відома і в південно-східніх теренах, про що говорено вище. Тому розвиток цієї форми земельної власности — ленної — на Гетьманщині був явищем органічним. Цією дорогою і відбувалися процеси зближення шляхетського землеволодіння формації польської з землеволодінням шляхетства російського. Між ними ще лишалася різниця, яка полягала в тому, що українське шляхетське землеволодіння все ж змагало невпинно до своєї західньої форми, заснованої на титулі приватної власности, і що земля, надавана на праві ленному, в Україні не вважалася власністю сюзерена, чи царя, як то було в Москві, а цілої держави Війська Запорізького.

Всі королівщини, що творили державний земельний фонд колишньої Польщі, тепер, за Хмельницького, становили власність держави, доповнювану ще землями перебитої та евакуованої польської шляхти, за рахунок якої і наділялась українська шлях-

та землею на ленному праві. Крім того, частина шляхти за Хмельницького володіла землею і на отчинному праві, як ми вже зазначали.

Розвідка Іваницького-Василенка про державське землеволодіння, вміщена у першому випуску праць Комісії з історії західньоруського права при Українській Академії Наук у Києві, не бере до уваги Правобережжя і в основному побудована на сказках старожилів, зібраних під час проведення «Генерального слідства о маєтностях 1729 р.». Саме на цих сказках Іваницький-Василенко обґрунтував майже повну відсутність шляхетського типу землеволодіння на Гетьманщині, збиваючи твердження М'якотіна. В цьому питанні сказки не можуть бути вірогідним джерелом. Намагання Іваницького довести, що шляхта на Гетьманщині не належала до великих землевласників, також не спростовує справи, оскільки саме дрібна шляхта, переважно, перейшла до Хмельницького. Крім того, аргументація щодо деяких шляхетських прізвищ слабо межує з докладним знанням цього питання.

Щодо характеру шляхетського землеволодіння до Хмельницького прекрасною ілюстрацією можуть бути згадувані документи 1657 р., за якими шляхта Пинського, Мозирського і Турівського повітів прилучилася до Гетьманщини. Актом прилучення влада Гетьманщини зберегла непорушними всі маєткові права шляхти, як дідичні, так і ленні, що випливає з таких слів: «Маєтностями дідичними в повіті Пинському, Мозирському, Турівському й інших, де б вони не знаходились у тих, хто склав присягу вірности, дозволяємо їм володіти вільно зо всіма доходами. Також ленні права, кому вони здавна за королів надані, мають в цілості за тими оставатися, в чім їх за Нас (Гетьмана — наше) і Потомків Наших асекуруємо разом з Військом Запорізьким. Одні тільки королівщини, до староства Пинського, також і інші, до доходів Наших належні, мають бути від користування їхнього виключені. Але доживотні надання кождому до смерти служити повинні, а по смерти держателя до Нашої повертаються диспозиції.»

Отже, відрізнено два роди приватного землеволодіння: на титулі повної власности, яким дозволено «володіти вільно зо всіма доходами» — це дідичні землі, що в Україні звалися отчинами, і на титулі власности обмеженої, ленної, що в Україні звалися помістями, а за Хмельниччини — наданими «до ласки войсковой». Одні тільки королівщини вилучалися з приватного користування, бо становили земельний фонд держави. Проте, доживотні надання з королівщин були з боку держави визнаними до смерти державця, що збігається з практикою доживотних надань по всьому терену Гетьманщини.

Як бачимо, пинській шляхті визнано й асекуровано маєткові права того ж характеру, що ними наділено й українську шляхту Гетьманщини. Збережено правну одноманітність і для

Пинщини. Та інакше й бути не могло, з тією тільки різницею, що на Гетьманщині отчини були домінуючі в основному на Правобережжі, а дочасні, чи доживотні володіння — на Лівобережжі.

Таким чином, порівнюючи до часів Передхмельниччини, не бачимо істотної різниці в шляхетському землеволодінні часів Хмельниччини щодо правної структури його. Хоч помічаємо тенденцію перетворення всього шляхетського землеволодіння за принципом ленним, але ця тенденція зникла приблизно на початку XVIII стол., коли умовні і дочасні шляхетські володіння стали знову спадковими, отчизнами. Крім того, помічаємо різницю ще й у пом'якшених суспільних взаєминах за часів Хмельниччини, коли підлеглість селян до своїх володільців тимчасово трохи ослабла.

Другим основним, а разом і панівним станом українського населення за Хмельниччини було козацтво. Ми вже згадували, що ініціятором повстання 1648 р. стало козацтво, яке мало утвердитися, як автохтонне населення, в посіданні рідних земель на індивідуальному, повному праві власности, конкуруючи з правом польських наїзників, які свою експансію ширили на схід в цілях експлуатації українських теренів та підкорення української людности. Козацтво виступило в ролі українського репрезентанта в боротьбі з Польщею. Воно сконденсувало, увібрало в себе мозок української інтелігенції з різних станів, тим самим являючи собою українську всенародню потугу. В козацьких лавах опинилось масове представництво всіх станів, особливо селянського. В перших роках повстання козацтво, як військово вишколена сила, тонуло в чисельно переважаючій масі повстанців. Польща, замість шеститисячного реєстрованого козацтва, стала віч-на-віч з сотнями тисяч ворожого покозаченого населення, яке, з погляду станової конструкції суспільства і розподілу суспільства і розподілу суспільних функцій за становим принципом, було перемішане, що означало анархію й параліж уложених віками основ суспільства. З перемішанням населення зникали межі між станами, губилося нормальне функціонування суспільного організму, припинилося виконування прямих обов'язків, що випливали зі станової конструкції суспільства. Тому власне на початку 1649 р. королівська влада Польщі всяким способом домагалася відділення козацького війська від поспільства, в надії змусити поспільство до виконування його функцій. Відомий у цій справі лист короля до Хмельницького, переговори Киселя з Хмельницьким, усне доручення Смяровському тощо.

Суть цього питання лежала в тому, щоб «відділити козаччину від неналежного поспільства і привести її до відповідного числа». Це ж саме занепокоєння проглядає й з «Декляраціі ласки короля, даної на пункти прохання Війська Запорізького» за Зборівською угодою 1649 р. Король домагався, щоб Хмель-

ницький уклав поіменний реєстр козаків «для того, щоб ті, що в козацтві, зоставалися, при вольностях козацьких, а всі інші аби підлягали замкам, а в маєтностях шляхетських панам своїм.»

У спеціяльному привілеї, виданому козацькому війську тоді ж, визнано козацький імунітет, що полягав у звільненні козаків від старостинської і державської юрисдикції та визнавав козацтво за окремішний стан. Богдан Хмельницький 1 листопада 1650 р. писав з Чигирина шляхетському соймикові волинського воєвідства: «і поспільство з Військом перемішане, вже від війська було відділене і всілякі бунти були вже вгамовані... стали ми дбати та дбаємо, щоб поспільство до підданства панам повернуло, а Військо Реєстрове Й. К. М. щоб у своїм порядку зоставалося.» Отже, з обох сторін вжито заходів до відокремлення козацтва від повсталого поспільства. Українська влада Хмельницького уклала замість шеститисячного реєстру сорокатисячний, чим значно піднесла вагу і ролю козацтва в державі. Козацтво одержало свою юрисдикцію, власну субординацію, незалежність від польських урядових чинників і поширило козацьку територію з трьох староств — Черкаського, Чигиринського і Корсунського — до трьох воєвідств — Київського, Брацлавського і Чернігівського. Відтепер на долю козаків припала історична роля — правити за основу українського населення нової державности. Ми вже мали нагоду окреслити козацтво, як новий лицарський стан український, що незаржавленим мечем і свіжою кров'ю здобув лицарських прав посідати рідну землю на повному, ніким не обмеженому праві індивідуальної власности ще в межах польської державности. Само козацтво цілком усвідомлювало себе, як лицарів. Коли 1643 р. козаки Чигиринського полку оскаржили свого полковника Закшевського, то мотивом оскарження, записаним у щоденнику Освєнціма, були «кривди і несправедливості, котрі поносили від нього незгідно з своїм лицарським станом.»[1] У повстанні 1648 р. ці козаки-лицарі вийшли переможцями. Вольності, добра і привілеї — це кривава заслуга козацтва, це кров'ю оплачене лицарське право і честь. Липинський згадує про лист Б. Хмельницького наприкінці 1648 р. до німця Ваєра, якого гетьман переманював з служби польської в козацьку, при чому писав: «Хоч ми і не всі шляхта, але — з діда-прадіда воєнні — себе за рівних Лицарству і В. М. Панам вважаємо». А посол Хмельницького в Москві, Мужиловський, заявляв боярам: «Ми не низького стану люди: ляхи тільки нами, запорізькими козаками, славу собі здобували». Костомаров згадує про одного козацького старшину, що, не бажаючи шляхетської нобілітації, сказав: «мені дворянства не треба, я по-давньому козак».

А взагалі треба сказати, що козаки протягом державного життя Гетьманщини раз-у-раз ставили себе нарівні зі шляхтою, домагаючись застосування до себе всіх шляхетських привілеїв.

[1]) Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, ст. 139.

Фактично довгий час вони з них і користувались, поки суворе життя не відсунуло козацький загал від користування із шляхетських прав, лишивши при них козацьку верхівку.

Козаки, закріпивши за собою козацькі добра на праві приватної власности і складаючи основний стан українського суспільства за Хмельниччини, поклали в основу соціяльного ладу козацької України приватну земельну власність. Утвердження останньої містить у собі сенс подій від 1648 р. для козацького стану. Тут не приходять в рахубу слова народнього епосу, за якими «золотом, сріблом, китайками втішається й милується козацтво», на зразок Кулішевого козака Череваня, у якого стіни хати оздоблені й прикрашені військовими трофеями. Істоту питання становила власність на землю, а не нерухоме майно і під час укладення Переяславського договору 1654 р. з Москвою. Умови Хмельницького і старшини, виявлені в розмові 10 січня в статтейному списку Бутурліна, занотовано так: «хто був якого стану, так і надалі нехай буде: щоб був козак козаком». Протягом січня й лютого московські дворяни побували майже в 200 містах і містечках; привели до присяги 63 тисячі козаків. Чигиринський проєкт договору (23 ст.) містить одну статтю, що формулює непорушеність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді. Проєктом договору козацтво окреслене, як окремішний стан з притаманним йому правним комплексом. Стаття проєкту стосується визнання права власности за козацькими вдовами і сирітськими маєтками. «Изволь твое ц. в. подтвердити права и вольности нашi войсковие, как из веков бивало в войску запорожском, что своими правами суживались и вольности свои иміли в добрах и в судах», — писав Хмельницький 17 лютого 1654 р. в Москву. Жалувальна царська грамота Війську Запорізькому з 27 березня 1654 р. визнала за козаками давні вольності, суди військові, забезпечивши за ними маєтності їхні у вічність, не допускаючи відібрання їх ні у самих козаків, ні у вдів їхніх, ні у дітей.

Заслуговує на увагу, що і Москва, на зразок Польщі, виявила не абиякий інтерес у справі розмежування козаків з повсталим селянством . Ще в підготовчих переговорах це питання займало своє місце, і Чигиринський проєкт це розмежування сформулював у той спосіб, що коли цар пожалує козаків вольностями, тоді вони «смотр меж собою учинять», себто визначать самі козаків і відокремлять їх від селян. 11 стаття Переяславської угоди приймає ці бажання козаків, визначає кількість їх у 60 тисяч і яскраво відбиває намір Москви по можливості форсувати відмежування козаків від селянства. «Тож, як ви, посли, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро розібрати козаків, реєстр їм зробити і той реєстр за підписом своїм прислав негайно Царському Величеству», — читаємо в згаданій статті.

Таким чином, за Переяславською угодою вага козацтва ще більше зросла як кількісно, так і якісно. Козаків мало бути вже

60 тисяч (а фактично було далеко більше). Козакам стверджено їхні права і вольності, визнано їм військові козацькі суди, що стали загальнодержавними, маєтності на праві власности з правом передачі у спадщину своїм спадкоємцям.

Цих осягнених прав козацтво боронило вже протягом не тільки державного життя Гетьманщини, а й пізніше, за російської окупаційної влади до новітніх часів. Формула жалуваної грамоти Війську Запорізькому з 27 березня 1654 р.: «і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давніших правах їх, а наші Царського Величества бояри і воєводи в їх військові суди мішатися не будуть... також маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей, вдів, які зостаються по козаках, ми не веліли відбирати, а бути при них по-давньому», — становить зміст прав, здобутих козаками, як окремим станом. Ця формула означала, що козацтво городової України остаточно перейшло на повне, вільне й дідичне землеволодіння — незнане в Росії — таке, яким під правним оглядом було лише західньоевропейське лицарсько-шляхетське землеволодіння.

Правний титул козацько-лицарського землеволодіння ідеально сформульовано у відомому вислові Мазепи: «нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права». Тому козацькі права становили головні точки всіх «статтей», що їх укладали при обранні наступні по Хмельницькому гетьмани. І прикладом, зразком для всіх цих «статтей» завжди був обсяг козацьких прав, накреслений Переяславською угодою 1654 р., хіба з тією зміною, що в подальших гетьманських «статтях» маєткові права козаків формульовано як «власні дідичні й куплені маєтки» (за коломацькими) або «права на козацькі спадкові й куплені маєтки» (за переяславськими 1674 р.). Всі дані вказують на те, що через городове козацтво на Гетьманщину ввійшло повне право приватної власности на землю в загально-масовому порядку.

Другою дорогою було шляхетство. Шляхетська приватна власність на землю — найдавніша цього роду традиційна форма землеволодіння в Україні, для козацтва була прообразом; проте, в добу Хмельниччини, супроти козацької масової власности, шляхетська — хіба була спорадичною.

Та цілком неправильно думати, що козацьке землеволодіння Гетьманщини було тільки приватновласницьким. Існували у козаків і форми громадського, спільного користування. Ці форми козацького землекористування знаходимо і в добу Передхмельниччини. Тоді ще масиви землі спільного володіння поступалися на користь приватноволодільського. Тепер, після 1648 р., вільна, безгосподарча земля стала об'єктом займанщини як для селян, так і для козаків. Землю займало часто значним масивом ціле населення села.

Отож, козаки осібно окупували цілі масиви і разом з селянами свого села під спільне громадське посідання. Такі гро-

мадські землі за архівними документами носять назву «общих, общественних, общеобивательських, общекозачих, громадських» тощо.

Цікаво, що найбільше даних про громадське, зокрема козацько-громадське, землекористування знаходимо в південних полках Гетьманщини, куди свою експансію скеровувала з північного заходу ідея приватної власности, завойовуючи та цивілізуючи степові простори. Історики вказують на десятки причин, у наслідок яких фонд громадських земель Гетьманщини дуже швидко малів, і на кінець другої половини XVIII ст. польових громадських земель на Гетьманщині майже не зосталось.

Проте, в добу Хмельниччини процес засвоєння громадських земель в індивідуальне ще вирував повністю. Еволюція йшла шляхом підкорення громадських форм посідання землі індивідуальній. Цій еволюції багато сприяло саме українське козацтво, що завжди було змушене дбати про побільшення свого особистого господарства, яке давало б спроможність виконувати свій козацький обов'язок: боронити рідну землю, Батьківщину, за рахунок свого господарства, постачати зброю, коня, провіянт і збрую.

Таким чином, в добу Хмельниччини помічаємо той же процес зросту козацького індивідуального інтенсивного володіння землею за рахунок спільного екстенсивного, тільки що більш активного, виявлюваний, як у добу Передхмельниччини. Знаменно те, що ці процеси не нові, ті самі, лише правні форми різні. За Хмельниччини вони здобулися на визнання держави, в Передхмельниччину — держава заперечувала їх.

Так, хоч козацтво за Хмельниччини складалося на домінуючий, основний стан українського суспільства, проте провідного місця воно не посіло; воно не стало зверхнім станом за Хмельницького.

Ролю зверхнього стану відогравала провідна верства, що посідала керівну ролю в козацькому війську (козацька старшина) і займала провідні місця у державному апараті — це переважно українська шляхта, що своєю освітою, державним досвідом, зв'язками й фаховою підготовою найбільше відповідала завданням побудови нової державности.

Наша історіографія здебільшого цю провідну верству називає козацько-старшинською. Одначе, цей термін не охоплює всієї провідної верстви, він скорше відповідає одній військовій ієрархії і поминає всіх урядовців дипломатичної служби, органів фінансових, судових тощо. Тому він не надається для визначення провідної верстви в часі Хмельниччини.

Проф. Л. Окіншевич до зверхнього стану Гетьманщини відносить значне військове товариство, зважаючи на його виключне становище в суспільстві (посідання маєтків, спеціяльна юрисдикція, уприлейована підсудність, участь у державному управлінні). Цей уґрунтований погляд більше має рації, але для

часів пізніших. Справа в тому, що оформлення значного військового товариства в зверхній стан прийшло десь на зламі XVII й XVIII ст. ст., і тому для Хмельниччини також не можемо прикладати цього терміну на означення провідної верстви, хоч уже за Хмельницького в числі різних урядовців біля гетьмана бачимо і «товаришів», що виконували різні доручення.

Думаємо, що в часі Хмельниччини на означення провідної верхівки суспільства життя ще не витворило певного терміну. Така провідна верства творилася ще в новій державі, і тому вона ще тоді не встигла оформитися в стан, цілком від інших відосіблений. Якщо перед Хмельниччиною провідною верствою була шляхта і в кінці державного життя Гетьманщини була також шляхта, то в часі Хмельниччини це ще була верхівка, що виростала в основному з двох станів: козацького і шляхетського; ця верхівка сама в собі нівелювала різниці поміж цими двома станами і викристалізовувалась у зверхній стан. Колись аристократичний, лицарський стан творила Польща на шляхті, тепер аристократичний, лицарський стан творить Військо Запорізьке на двох станах: козацькому і шляхетському. Шляхта — репрезентант старої аристократії—в нових умовах зливається з новим аристократичним елементом, що його виділює переважно козацтво, як сила народня. Оця зіллята, об'єднана провідна верства і становила щось середнє між шляхтою і козацтвом, із змінною перевагою того чи іншого складника.

В перших часах повстання у цій провідній верстві домінувала сила військово-мілітарна — козацька. Пізніше, з часу творення Української Держави перевага провідної верстви опинилась на крилі загосподареному, інтелектуальному—шляхетському. У витворенні цієї єдиної української провідної верстви і полягає творчий сенс повстання 1648 р. і державницька мудрість Хмельницького.

Козацька аристократія існувала і в період Передхмельниччини. І тоді в апараті козаччини мали бути люди, що відповідали за її господарчо-військову організацію, що мусіли вдаватися і до побирання стацій на користь козаків, як оборонців краю, з сільського населення. І тоді вже постала межа, що відграничувала не тільки селянство від військового аристократизму, а й рядові козацькі маси. Тоді ще в лавах козацьких жила і діяла верхівка, що становила хребет військової адміністрації і що вела своє господарство, користуючись і працею своїх підданих. Тоді ще серед козаків витворилась її заможніша й культурніша зверхня верства. В часи Хмельниччини вона й зберегла своє панівне становище, переважно, на військових урядах, під титулом козацької старшини. Вона, виелімінувана з козацьких лав, і становила основну частину провідної верстви, доповнювану ще шляхетством. Про козацьку старшину документи Переяславської умови фіксують: старшина Війська Запорізького, «что на услугах войскових завсегда обрітается и хліба сами

пахать не могут». Отож, це люди, що є зайняті військово-державними справами і безпосередньо фізичною працею вести своїх господарств не можуть. А за існування натурального господарства постачання засобів життя козацькій старшині кимось іншим мало прийти, як неминуче явище. Звідси народжуються повинності й обов'язки підданого сільського населення на користь старшини, що виконує загальнокорисні функції. Це не є паразитарна, розбещена в умовах Польщі шляхта, що користувалася лише з предками набутих прав. Це старшина, що своїми кривавими заслугами здобула сама собі шляхетських прав, є чинною і корисною, зверхньою верствою в українському суспільстві; отже і на повинності в очах суспільства має право. Тому козацька старшина за Хмельницького в північно-західніх теренах Гетьманщини має можливість господарювати в своїх маєтках, тому користується з послушенства, тому селянство годиться новій провідній верстві нести повинності «так, як і перед тим бувало» в маєтках, надаваних козацькій старшині там, де згадані повинності були звичним, психологічно сприйнятим явищем.

Південно-східні терени Гетьманщини, що межували зі степовим, загальногромадським землеволодінням, в часи Хмельницького сприймали такі повинності туго і повільно. Тому наша козацька старшина з приємністю одержувала маєтки в північно-західній частині Гетьманщини, там і розвивала своє господарство. Південний схід чекав на свій час, коли обставини зміняться. Ці обставини проглядають з листа кошового Запорізької Січі, Гусака, до гетьмана Мазепи: «коли хто по милості військовій знаходиться в старшині генеральній, такому можна і підданих мати, нікому не досадно, так і за небіжчика Хмельницького було».

Отож, за Хмельницького бачимо вже підданих і в цих теренах, лише як спорадичне явище. В цих землях під час укладення Переяславської умови 1654 р. нагорода козацької старшини маєтками не мислилась, вона виступила у формі наділення млинами. У 3 ст. Переяславської умови читаємо: «на писаря и на судей войскових на 2 человіка и на всякого полковника и на асаулов войскових и полкових, чтоб по мельниці било для прокормленія, что расход иміют великой».

Це наділення млинами було першою спробною формою нагороди за державну службу. Через млини прийшли повинності і праця на володільця, а згодом і земля, часто як приналежність до того млина. Наші архіви містять вказівки на продаж млинів, як головної речі акту продажу, з такими приналежностями: «з доходами, землями, селянами» [1]). При млинах давалося право заселювати слободи. Будь-що-будь, та через 15 років за Глухівськими статтями Многогрішного уже козацька старшина одержала право в своїх маєтках судити своїх підданих,

---

1) Акт. кн. 2055, акт ч. 69/503.

збирати з них «вільні датки» та вживати на роботу до кошення сіна й рубання дров.

Одначе, козацька старшина, як землеволодільці, володіє своїми маєтками не як дідичними, не на праві індивідуальної власности; це землеволодіння не зв'язане з родом, як шляхетське, воно узалежнене від відбування військової служби, воно дочасне, найдовше доживотне, «до ласки войсковой» надане. Отже, воно близьке до помістя, а не отчини, право спадкування на нього не шириться, і якщо такі маєтки переходили до спадкоємців за перших гетьманів, то ніколи титулом спадковим, лише респектом «годности спадкоемця до услуг войскових». Це володіння нагадує ленне, зв'язане зі службою. Воно відрізняється від шляхетського, отчинного, але й різниться від московського «поместья» тим, що старшинське володіння є у зв'язку зі службою Військові Запорізькому, державі. Держава наділяє старшину до «ласки» своєї, московське «поместьє» стоїть у зв'язку зі службою цареві.

Одначе, старшинське землеволодіння, на початку відмінне від шляхетського, пережило еволюцію вбік наближення до шляхетського, з яким воно формально з «рішительних пунктів» Д. Апостола зрівнялось і перейшло у спадкове, індивідуальне. За гетьмана К. Розумовського знаємо надання тільки на титулі «вічного і потомственного володіння». Те саме сталося і з російським службовим землеволодінням, що перейшло у необмежене, повне, дідичне на праві власности. Так козацька старшина поступово засвоїла елементи шляхетського землеволодіння і правно цілковито зрівнялася зі шляхтою.

Якщо вдатися до проєкту кодексу «Права ... 1743 р.», то він не робив різниці, а, навпаки, «шляхтича и воинского звания человіка» зіставляє разом, визначає їм одну нав'язку і тлумачить їх однаково під оглядом права, вольности, чести тощо. «Никто из обивателей, — читаємо в ньому, — посполитой породи и чести вольности шляхетского или воинского звания людей собою присвоевать не иміет, даби чрез то честь и вольность шляхетского или воинского звания уничтожаема бить не могла, кроме, если би государ кого от посполитих тою шляхетскою или воинскою звания честию и вольностью пожаловал; по тому ж посполитие у людей шляхетского или воинского звания грунтов покупать не должни ... » [1]). За проєктом «Прав», козацька старшина від сотника до генеральної старшини включно разом з бунчуковими, військовими і значковими товаришами була причислена до української шляхти. Одначе, за Хмельницького козацька старшина, виділена з козацьких лав, становила упривілейовану разом зі шляхтою провідну верству, що у стан ще не оформилась, бо, порівнюючи до Передхмельниччини, це

---

[1]) Гл. IV арт. 10.

була нова суспільна категорія, яка виконувала державнотворчі функції.

Духовенство, як уже зазначено, відограло не останню ролю в повстанні 1648 р. Єзекіль Булига-Курцевич — архимандрит манастиря в Трахтомирові — знаний інтересант козацьких справ. Дуже значна кількість українського духовенства брала активну участь у братствах. Під час повстання не абиякою активністю відзначилося наше духовенство: Мих. Панкевич, «попович з Чорнобиля», що очолював загін повстанців, був призначений Хмельницьким у 1649 р. наказним полковником. Ще в вересні 1648 р. згадується про двох священиків, що їх, як зрадників, Синявський скарав на смерть. Іван Абрамович — знаний попович — фігурує з 1654 р., як чернігівський полковник. Трохи пізніше є знаним паволоцький полковник Іван Попович. Полонені повстанці свідчили польським чинникам про допомогу козакам з боку владики львівського Арсенія Желіборського і владики луцького Афанасія. Сам митрополит київський Сильвестр Косів благословив Хмельницького напередодні Різдва Христового 1648 р. при зустрічі Богдана у Києві в присутності патріярха Паїсія та санкціонував, як каже Липинський, ідею повстання, назвавши Хмельницького «землі нашої начальником і володарем». Гасло про оборону православної віри з'єднало все православне духовенство по боці Хмельницького. Тому «Aprobacya Sejmowa praw i wolnosci religji greckiej Narodu Ruskiego» з 12 січня 1650 р. зберігає духовенство як в Короні, так і у Великому Князівстві Литовському при давніх правах і вольностях. Митрополит київський одержує місце в сенаті, єзуїти мали вибратися з усіх міст України, школи українські по всіх містах зосталися чинними. Таку сатисфакцію здобуло духовенство в своїх станових інтересах. Оскільки важливими були ці досягнення, можна судити з того, що на саму звістку про недодержання Польщею обіцянки (недопущення митрополита до сенату) знову розпочалася активна пропаганда за відновлення війни.

В трактуваннях перед Переяславською умовою 1654 р. інтереси духовного стану стояли на чільному місці. Хмельницький в своєму листі до Москви з 17 лютого 1654 р., звертаючись до царя, писав: «Зволь... пожалувати ущедрити права церкви, привілеї і всякі свободи й держави дібр духовних і світських людей у всякім чину і стані сущих...» А стаття 18 Чигиринського проєкту гарантує права духовного стану й, зокрема, голови духовенства — київського митрополита. У відповідь на 18 ст. проєкту Переяславська умова вмістила 6 статтю: «Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маєтності, котрими вони тепер володіють». Грамота була виготовлена, але не вислана з причин неласки до митрополита Косова, що відмовився присягати цареві. В жердівських статтях Юрія Хмельницького знову фіксується непорушність прав, вольностей і надань «вся-

кому стану духовному і світскому». При чому духовенство іменується станом. Та українське духовенство ще від 1648 р. перебувало в батьківській опіці самого Хмельницького. Особливо сприятливо ставився він до православних манастирів. Як знаємо зі статтейного списка Бутурліна, Хмельницький домагався: «а за которимй де монастири міста и села и містечки дани и чтоб государь пожаловал, велел тому всему бити за монастири и за церквами по прежному, для того, что ті міста к монастирям и церквам данье прежних великих князей російских». Сам Хмельницький так сформулював своє відношення до церкви і манастирів: «Поневаж всемогущею своею рукою десною Бог і Сотворитель неба и земли сподобил мне неприятелей и гонителей всходней православной церкви, матки нащей, ляхов з Украини в Польщу далеко прогнати, стараніе маю пилное около благолінія церквей Божіих и о монастирех для размноженя хвали Божой...»

Як відомо, манастирі в добу Хмельниччини були великими землевласниками, звернули собі втрачені раніше маєтності, якими володіли на принципі невідчужености церковних земель, а також розпоряджали і працею підданих селян. Ще в 1648 р. Хмельницький в універсалі, виданому Дівочому Печерському манастиреві, наказував: «абисте... ви подданние... игуменьи Киево-Печерской и всім сестрам того ж монастиря послушни били и повинности и работи всякіе отправляли, постерегаючи на себе войскового караня».[1]) Коли селяни Мацієвки — маєтности Густинського манастиря в 1649 р. вийшли з послуху, Хмельницький наказав прилуцькому полковникові, щоб той «смирил мацієвских селян, которіе непослушни монастирю» [2]). 28 грудня 1648 р. Хмельницький видав, так звану, «послушну грамоту крестьянам» с. Підгорців про «отправление монастирских работ и повинностей» [3]). 2 червня 1653 р. Хмельницький зобов'язує бути слухняними селян Межигірського манастиря [4]). 31 травня 1655 р. Хмельницький змушує своїм універсалом селян Ольшанки бути в послушенстві Лубенському Мгарському манастиреві [5]).

В грудні місяці 1655 р. Хмельницький надав Межигірському манастиреві «село Чернин з подданими в уживание вічное». У цьому універсалі читаємо: «подданим тамошнім росказуем, абисте ся во вшелякой повинности знайдовали и послушними містцу святому Межигорскому били, иначей не чинячи, а непослушних волно будет отцу игуменови и чернцов того монастиря належачим карать, яко подданих містца святого, ведлуг проступков их». Наші архіви містять дуже рясні вказівки на роздавання маєтностей Хмельницьким із зобов'язанням селян бути

[1]) В. М'якотін, Очерки..., вип. І, ст. 4.
[2]) Там же.
[3]) Акти Зап. Рос., т. V, акт. ч. 25.
[4]) Там же, акт ч. 35.
[5]) Там же, акт ч. 40.

слухняними, давати повинності й виконувати різні роботи на користь манастирям.

Таким чином, манастирі лишилися такими ж землевласниками, з тими ж правами і взаєминами із своїми підданими, як і до повстання 1648 р. Отже, щодо церкви, то вона в особі своїх манастирів, архиєпископських і єпископських катедр продовжувала зберігати status quo ante, реставрувала колишні відносини за Хмельниччини і володіла своїми маєтностями на праві власности, цілком користуючись зі шляхетських прав.

Духовенство за Хмельницького набуває великої ваги, і в чигиринських соймах, як каже Липинський, бере активну участь через представництво високого духовенства. Пізніше роля духовенства особливо, як землевласників, занепадає, і за Данила Апостола, згідно з 18 точкою «рішительних пунктів», духовенству забороняється набувати землю через купівлю, дар, запис і заставу, не дозволяється також фундацій манастирям і церквам ґрунтами, лише грішми. Проте, в 1743 р. Комісія, що укладала «Права», запроєктувала віднести духовенство до української шляхти, хоч за жалуваною грамотою 1785 р. українському духовенству не визнано «прав шляхетських» і воно було прирівняне до міщан, а манастирські маєтки улягли секуляризації.

Та за Хмельницького манастирські маєтки були першою стежкою, якою проникли на Гетьманщину взаємини, засновані на підлеглості селянства землеволодільцям, навіть Лівобережжя, про що свідчить хоч би й універсал Хмельницького з 21 липня 1657 р., яким Лубенському Мгарському манастиреві надано ліс «под фольварок» [1]). А фільварки, як відомо, закладалися на панщизняній праці. Та й білому духовенству в часі Самойловича селяни вже зобов'язані були не лише повинностями, але й роботизнами; напр., у підтверджуючому універсалі гадяцькому протопопові Бутовичеві на села Сари і Крутки з 1675 р. читаємо: «вшелякое належитое послушенство, что тилко он, яко подданим своим роскажет ділати, также и повинность звиклую, которой тилко он их требуватимет».

Міщанство також взяло участь у повстанні 1648 р. Це питання в історичній літературі не викликає заперечень. Досить згадати стародубського міщанина Павла Молявку, що в 1648 р. сприяв здачі м. Стародуба козацьким загонам. Тоді ж, під час заворушень на західній точці України — в Берестю Литовському відмічаємо участь 15 міщан, що їх Синявський «под меч дав». Знаний коростишівський міщанин, що від 1649 р. відомий, як чернігівський полковник Мартин Небаба, і що уславився надзвичайною мужністю. Славою відзначився і зв'ягельський кушнір, знаний як зв'ягельський полковник Михайло Туша. В 1649 р. очолив повстання на Білорусі невідомий на прізвище сідляр з

---

[1]) Акти Зап. Рос., т. V, акт ч. 49.

Мозиря. Федір Пашковський, що виконував різні дипломатичні функції, походив з міщан Рокитного. Відомий ніженський полковник Іван Золотаренко і брат його Василь походять з заможних міщан. Пізніші дворяни Безбородьки вийшли з бориспільських міщан. Добре відомий міщанин луцький Федір Лупка, що в 1648 р. був козацьким полковником [1]). Та чи варто більше подавати імен? Широко відомо, що міщанство, як стан, було кровно заінтересоване в підтримці повстанчого руху. Одна така вказівка, як те, що міщани м. Могилева в числі 400 душ, разом із шляхтою, їхали в оточенні Поклонського скласти присягу цареві на руки гетьмана, свідчить про масові симпатії міщан до повстання Хмельницького. Та й влада Хмельницького не поминула інтересів міщанського стану, в січні 1650 р. і в «Апробації сеймовій» домоглася збереження його прав і привілеїв. Особливо звернено увагу на міщан київських, чернігівських, пинських, винницьких, стародубських, мозирських і річицьких, у відношенні яких спеціяльно підкреслено збереження за ними давніх прав. Білоцерківська угода 28 вересня 1651 р. сьомим пунктом забезпечує київських міщан «при здоров'ї, кондиціях і субстанціях», поширюючи на них амнестію, оголошену для української шляхти [2]).

Отже, у самому вирі повстання міщанство, як стан, не сходило з поля зору вождів повстання. Міщани продовжували жити своїм окремим життям, користуючись зі свого маґдебурзького права та органів міського самоврядування. Хоч і багато міщан виявилося покозачених, та все ж міської людности лишалося ще не мало. Так, відомо, що московські дворяни протягом січня і лютого 1654 р. привели до присяги по містах Гетьманщини 64 тисячі міської людности. У статтейному списку Бутурліна щодо міщан записано: «Як досі у Війську Запорізькому хто був якого стану, так і надалі нехай буде: щоб міщанин був міщанином». Отже, обидві сторони домовлялись про збереження міщанського стану з його правами і привілеями. Чигиринський проєкт у ст. 3 ґарантує права і вольності міського населення та міське самоврядування. Переяславська умова 1654 р. своєю першою статтею забезпечує міщанам їхні права і самоврядування: «А бити б урядником в городех войтам, бурмистром, райцом, лавником, и доходи всякіе денежние и хлібние сбирать». Міщани одержали право судитися своїми судами і своїм маґдебурзьким правом, що було потверджене містам російською владою через воєвод, в інтересі яких було унезалежнити українське міське населення від військової влади гетьмана.

Історична література не надає багато уваги маґдебурзькому праву, на якому жили деякі українські міста, і то тому, що маґдебурзьке право виявилося неспроможним спричинитись до розвитку міст, досить заслабих з промислового і торговельного погляду.

1) Акт. кн. 2951, арк. 201–202, акт ч. 156 (136).
2) В. Липинський, Z dziejów Ukrainy, ст. 158.

Проте, д-р Падох у своїй праці про судоустрій на Гетьманщині трохи ревізує такий погляд і знаходить, що саме за Хмельницького міське життя вирувало досить бурхливо, і то в наслідок сприятливого ставлення самого гетьмана, часто всупереч волі його помічників, на доказ чого подає, правда недостатню, кількість документів. Приблизно починаючи від Брюховецького, д-р Падох бачить занепад міського самоврядування і судівництва аж до 30-х років XVIII ст., коли міське життя знову зростає. Позиція д-ра Падоха щодо Хмельниччини заслуговує на увагу, оскільки з перших років існування Гетьманщини українська влада не могла охопити інтересів усіх станів з тим, щоб підпорядкувати їх своїй опіці повністю. Звідси й походила більш-менш автономія міста в державі, а влада Брюховецького остільки пливла в берегах лише військових компетенцій, що від порядкування містами відмовилась цілком на користь московської. Та від Брюховецького почалося заінтересування українським містом з боку державної влади, і ми бачимо функціонування мішаних козацько-міщанських судів.

Так чи інакше, але українські міста виступали в Гетьманщині також і як землевласники. Вони одержували для підтримки міського господарства від гетьманів надання на окремі маєтності, відомі під назвою маґістратських, чи ратушних. Правда, фонд міських маєтностей був незначний і особливої ролі не відограв. У цих випадках в ролі землеволодільця виступала правна особа — маґістрат чи ратуша, що так само, як і інші землеволодільці, користувалися з «пожитків» своїх маєтностей, з селянських повинностей і навіть з панщизняних робіт. Ще за Брюховецького в 1663 р. київські міщани одержали універсали на хутори і «фольварки» [1]). Під фільварком у той час завжди розуміли господарство на панщизняній праці. Часто міщани спільно з козаками посідали ґрунти й сіножаті. Напр., ще в 1654 р. козацтво на чолі з сотником і міщанство на чолі з війтом м. Кролевця надали право п. Таковському зайняти греблю і будувати млин своїм коштом [2]). Але й поодинокі міщани могли володіти і фактично володіли маєтностями. Згадуваного нами стародубського міщанина Павла Моляву наділив Хмельницький с. Яцковичами і запис до козацького компуту. Багатий стародубський міщанин Свиридон Ширай, що був війтом, одержав від Мазепи с. Синин. А що володільці з міщан користувалися також із селянської праці — свідчить універсал Скоропадського стародубському міщанинові Скорупі, в якому читаємо: «позволилисмо ему ко вспоможению своего господарства заживати до работизн людей посполитих с. Кустич,которіе жеби в том не били спречними и отмовними» [3]).

Міщанство, як стан, через своїх представників брало участь

---

[1]) Акти Зап. Рос., т. V, акт ч. 64.

[2]) Лазаревський, Рукопис ч. 6, арк. 6.

[3]) Цитуємо за М'якотіним, Очерки...

у генеральних і старшинських радах Гетьманщини. Такий непереврешений знавець Хмельниччини, як Липинський, стверджує участь міщанства в чигиринських соймах (форма парляменту) за Хмельницького. Проф. Окіншевич своїми спеціяльними дослідами встановив найбільше діяльну участь міщанства в старшинських радах за Самойловича і Мазепи. Хоч історична наука вважає, що роля міщанства на Гетьманщині від Скоропадського заникає, проте вона на кінець державного життя Гетьманщини, коли виразно оформилися стани українського населення, без сумчіву зростає. Відома петиція з 22 пунктів 1763 р. виразно заявляє про вимогу підтвердження міщанських прав і містить інтереси й міського населення (про скликання сойму, заснування університетів у Києві й Батурині, гімназій і друкарень по українських містах, про повернення індукти та евекти, про виведення російського війська, виселення сербів, грузинів тощо). А накази депутатам (1767 р.) до Центральної Комісії для укладення нових імперських законів від усіх станів, зокрема й міщанського, містять багатий і кольоритний матеріял про становище міщанського стану фактичне і проєктоване. Речник всього українського населення — Полетика тоді ж у Комісії гідно і сміливо деклярував: «Це добровільне підданство (Москві) засноване на договорах, учинених Богданом Хмельницьким і всім малоросійським народом, де сказано: «Всі права, привілеґії, вигоди, вольності і звичаї всякого чину і стану людей, як то: шляхетства, гетьмана і Війська Запорізького, духовного чину, міщанства і всього народу хоронити вічними часами від усякого нарушення»[1]).

Щоб не думати нині про значення міщанського стану в межичасі Скоропадський-Розумовський, все ж «Права... народ» ретельно узгляднюють інтереси міщан, їхні права й судівництво й навіть окремі нав'язки, й головщини кладуть за голову рядового міщанина, майстра, війта й бурмистрів, поділяючи міста на ратуші й маґістрати. Поза тим, архіви містять багато матеріялів про боротьбу міст за свої привілеї з козацькою старшиною (право торгівлі, промислу, пропінації тощо). Факт наділення південного міста Гетьманщини – Полтави (південь щодо розвитку міського життя ішов позаду півночі) маґдебурґією за Розумовського має правити за очевидний доказ скорше розвитку, аніж занепаду міст на цілій Гетьманщині. Думаємо, що сумніви щодо заникання міського життя Гетьманщини, зокрема й за Хмельницького, трохи не є обґрунтованими і можуть бути зревізовані на основі ще не повністю досліджених архівних даних.

Про участь селянства у повстанні 1648 р. говорити не доводиться. Його участь обумовлена його становищем у суспільстві польського державного організму. Там селянство займало місце на самому споді соціяльної піраміди, бувши позбавлене особистої волі й маєткових прав та обернене у непохожих, отчистих, по-

[1]) Грушевський, Переяславська умова України з Москвою 1654 р., ст. 22.

кріпачених, Трохи лагіднішої долі зазнали похожі селяни, але ця категорія в добу Передхмельниччини остаточно свою позицію втрачала. І лише в південно-східніх теренах пізнішої Гетьманщини становище селян було далеко вигідніше. Ми вже мали нагоду вказувати на запровадження тут кріпацького господарства ще як на програму дій польської експансивної політики, проти якої активно виступила, головно, козаччина. Селянство перебувало тут у легших умовах, задержуючи ще за собою особисту волю і маєткові права. Селянство в масі тут не покріпачене і сидить ще на своїй власній, не панській землі, несучи з неї різні повинності даиинами, в основному натуральними (поволовщина, сухомельщина, посощина, очкове тощо) в користь претендента на землю, що свої права виводить з лицарства, з меча, зі статуту вояка. Такими претендентами виступало старе лицарство в особі шляхетства і нове в особі українського козацтва, що так само вело своє господарство за допомогою селян. Вказівка про Хмельницького, що він «хлопов заложив» у своєму Суботові, служить лише показником загальної дійсности. Тому, коли ми спиняємось на українському селянстві вже в добу Хмельниччини, не повинні спускати з ока тих трьох теренів української землі, в яких доля селянства була далеко не однакова.

Не можемо поширити вплив нової Української Держави-Гетьманщини на становище селян Червоної Руси, Підляшшя і Бересть-Литовського воєвідства, тому, що ці терени лишилися при старій Польській державі. Отже, доля його в наступному покривається з долею польського селянства, хоч у 1648 р. і воно підносило протести й по-різному бунтувалося[1]).

Селянство серединних і східніх українських земель у повстанні 1648 р. чисельно становило переважаючу динамічну силу. Потугою своєї стихії воно прямувало визволитися з підлеглости будь-якої та будь-кому і не в стані було організовано здійснити своїх замірів. Вожді повстання підготовленими до цього реформаторами не були та й не могли бути, бо коли зважити на селянські війни в Західній Европі, що тоді вже скінчилися, то всі вони не принесли визволення селянству, а своїм наслідком мали утвердження в Европі абсолютних монархій. Не могло й українське селянство становити вийнятку. Тому наміри селянства не входили будь-яким пунктом до програми ідеологів повстання, якими, як ми вже знаємо, були інші стани. Тому вже Зборівська умова 1649 р. прозвучала для повсталого селянства дисонансом: вона прирекла віддавати селян у послушенство панам. В унісон з цим звучали й універсали Хмельницького, якими манастирським селянам заборонялося мінятир ало на шаблю і козачитись. Інакше кажучи, наказувалось лишитися в стані манастирських підданих. Зборівська умова стала на тому, щоб вільно було панам вертатися до своїх маєтків, а Хмельницький розсилав уні-

---

[1]) Див. про Черв. Русь працю С. Томашівського.

версали, «аби хлопи скрізь віддавали послушенство і підданство своїм панам», лише з побажанням, щоб пани не карали своїх підданих за участь у повстанні.

Квестія повернення динамічної повстанської селянської потуги до попередніх відносин у суспільстві становила сенс політики не лише Польщі, але й козацьких вождів. Адам Кисіль, уже як київський воєвода, пропонував Хмельницькому три різні проєкти, як відокремити повстале селянство від козаків. Ці всі варіянти закінчувались одним бажанням: «Тоді не вписані до реєстру мусять покоритися панам своїм, і буря промине без дальшого кровопролиття». Другий: «Тоді й тим способом віддистилюється загал простого поспільства від Запорізького Війська». І третій: «Полишене ним селянство буде тим способом відлучене від війська — ми з нашими підданими, не пускаючись в ніякі тиранства, зробимо спокій, а Ваша Милость, маючи забезпечені свої пункти, прийдеш з військом додому» [1].

Турботи про повернення селянства до виконання своїх обов'язків становили сенс внутрішньої політики й уряду Хмельницького. Не раз Хмельницький закликав селянство до військового зриву, та завжди лишалося нелегкою проблемою змусити тих же повстанців вернутися до виконування своїх функцій. І Чигиринський проєкт угоди з Москвою 1654 року відбиває ту ж тривогу Хмельницького. Він просить царя дати жалувані грамоти, одну — на вольності козацькі, другу — на вольності шляхетські, з тим, «что они, то получивше, сами смотр меж себя учинять, кто козак, тот вольности козацкіе иміть будет, а кто мужик, тот будет повинность обиклую царскому величеству отдавать, как и преж того бивало». Як ми вже згадували, і Москві були близькі ці нотки занепокоєння. Тому вона на цьому моменті спеціяльно спинилась в 11 п. Переяславської умови і просила, щоб Хмельницький приспішив укладення реєстру козацького, чим усталиться порядок і з селянством.

Отож, як бачимо, ніхто ні з якої сторони не думав про зміну ситуації для селянства. Проблеми звільнення селянства не стояли і здійснитись не могли. В історичному процесі це питання в добу Хмельниччини не визріло. Навпаки, в цих теренах прийшов на чергу процес покріпачення селянства, а не звільнення, що сталося рівно через 200 років в Західній Европі, а в Україні ще пізніше тринадцятьма роками.

Ми вже згадували про шляхетське і козацько-старшинське землеволодіння в добу Хмельниччини, згадували і про ступінь підлеглости селян своїм землеволодільцям, як і про те, що в північно-західніх теренах Гетьманщини за Хмельницького реставрація соціяльних взаємин переводилася інтенсивніше, в південно-східніх — дуже обережно й повільніше. Наводили також і ті

[1]) Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3, ст. 162.

фактори, що викликали різницю в ситуації селянства в цих двох теренах. Соціяльні взаємини в основі лишилися ті самі за винятком теренів, в яких місце поляків-землеволодільців посіли нові землеволодільці — українська шляхта й козацька еліта. Які ж зміни сталися в селянстві?

Частина селянства, що попала до козацького реєстру, фактично зірвала зі своїм селянським станом і включилася до іншого стану — козацького, чим і змінила свою долю і соціяльну природу. Селянство в своїй масі взяло активну участь в займанщині вільних земель, чим і поширило межі посідання селянського стану землі. Ціле селянство в північно-західніх теренах Гетьманщини в добу Хмельниччини осягнуло на деякий час пом'якшення повинностей, в першу чергу послаблення кріпацького статусу в частині панщизняних робіт, і тимчасової свободи розпорядження своїми земельними посілостями. Є широкі вказівки на уступлення, обмін і продаж селянами своїх посілостей в цю добу, хоч пізніше це право їм було відібране і привернено норму шляхетського кодексу Литовського Статуту 27 арт. 9 розділу, за якою селянин своїми посілостями міг диспонувати лише з дозволу і волі свого землеволодільця.

Селянство південно-східніх теренів Гетьманщини на деякий час осягло послаблення режиму натуральних повинностей і дістало свободу руху своїми старими і новонабутими з титулу займанщини землями. Становище селян цих теренів і в Передхмельниччину порівнюючи було легшим. Тому найменшого контрасту зазнало селянство саме цих теренів. Свобода диспонування своїми посілостями за Хмельницького в цих теренах не була саме для цих селян абсолютною новиною, як і особиста свобода.

Різниця в становищі селян за Хмельницького полягала ще в тому, в чиїх і яких селах жили селяни. Якщо брати цілий терен Гетьманщини за Хмельницького, то найтяжчі повинності і хронологічно найраніше прийшов статус підданого в маєтностях манастирських, потім у шляхетських і козацько-старшинських; сюди можуть бути причислені і маєтності маґістратські. В свобідних військових маєтностях підлеглість селян виявилася не на окремих землеволодільців, лише в стосунку до держави, що часто перевищувало повинності і тягарі підданих панських. Як не чулося селянство за Хмельницького, та все ж пізніше його становище гіршало, еволюціонуючи в сторону позбавлення особистої волі і права розпоряджання своїми посілостями, коли його, зрештою вже по втраті Гетьманщини, покріпачила російська влада.

Та й за Хмельницького селянство займало найнижчий щабель суспільної драбини, байдуже, чи воно було вже комусь підданим, чи ще називалося поспільством. Цікаво, що в коломацькій статті Мазепи 1687 р. козаки внесли ст. 8, в якій записано, щоб москалі не лаяли козаків «мужиками» й «зрадниками».

Ця деталь указує на упослідження селянина в українському суспільстві.

Гетьманщина знала три категорії селянства: кріпосних, підданих і сільських посполитих. Звертає на себе увагу той момент, що «Права ... народ» строго відграничують ці категорії. Кріпосні за «Правами» стоять нарівні з невільниками-полонениками і щодо головщизни, і нав'язок стоять найнижче. Кріпосними на Гетьманщині були росіяни у російських вельмож і урядовців, що жили тут. Українці кріпаками не були. Хоч в українців також були кріпаки, але з росіян, що могли бути куплені. Одначе, в «рішительних пунктах» Данила Апостола міститься заборонна норма переводити селян із Росії в Україну під загрозою гривни, і навпаки. Українські селяни-піддані поступово втрачали волю, хоч за указом з 18 липня 1742 р. ще зберігали за собою право переходу від одного володільця до другого, проте при переході все своє майно лишали своїм володільцям. Тоді вже була чинною норма, що майно підданого, особливо земля, на якій селянин сидів, вважалась не його власною, а пановою. В межичасі між Хмельницьким і укладенням проєкту «Права» селяни Гетьманщини втратили право диспонувати своїми посілостями без згоди своїх володільців. Цей поступовий процес узурпації прав селянина Лівобережжя дуже цікавий, ним замикається коло покріпачення селянства. Етапним моментом до покріпачення була втрата селянином маєткових прав на свої землі, себто згадувану норму шляхетського права 27 арт. 9 розд. Литовського Статуту поширено і на маєтності козацько-старшинські.

Звертає на себе увагу та обставина, що Литовський Статут не був скасований новою українською владою, і його норми, що не колідували з дійсністю і взаєминами в Гетьманщині, зосталися чинними і їх широко застосовувано в судовій практиці. Норми ж на зразок 27 арт. 9 розд., що не визнавали за селянином права диспонувати своїми землями, від 1648 р. лишались мертвими впродовж XVII ст. Тільки у XVIII ст., коли правна свідомість змінилась, коли вона наблизилась до мислі законодавця шляхетського права Литовського Статуту, стала відповідно аналогічною, тоді суди Гетьманщини почали робити покликання на норму 27 арт. 9 розд. Литовського Статуту і керувались нею. До того ж часу мостом у цивільноправному обороті селянських посілостей між часами Хмельницького і XVIII ст. були гетьманські універсали, що містили в собі норми, які були тотожними з нормою згадуваного 27 арт.

Наводимо зміст норми цього артикулу: «уставуем іж у бояр людей простих, княжих, панских, земянских ніхто земли закуповат ани теж на літо для пахання брать не иміет без волі пана его», а далі вказується, що у випадках тої купівлі-продажу чи оренди покупець чи орендар тратить гроші й землю і «позискивать не иміет для того, понеже то зділав над оний устав». На

цю норму суди Гетьманщини стали широко покликатись лише в другій чверті XVIII ст. В першій же чверті суди в аналогічних справах ще не вважали себе вправі оперувати статутовою нормою, а послуговувались відповідними нормами гетьманських універсалів. Ось універсал Скоропадського з 21 липня 1717р. на скаргу ігумена Максаковського манастиря з приводу таємної купівлі ґрунтів у манастирських підданих: «Ми теди, гетман, відаючи здавна ухвалений зді в Малой Россіи порядок, же неволно нікому в державских маетностях і посполитих людей жодних кгрунтов скуповувати, пилно через сей універсал упоминаем и грозно наказуем»[1]).

З редакції цього універсалу випливає, що такий порядок, себто позбавлення підданих селян права продавати свої ґрунти, існує віддавна, «здавна ухвалений». Проте, на статутову аналогічну, більше того,—тотожну норму покликання не зроблено. Важливо, що попередній гетьман, Мазепа, діяв так само. В своєму універсалі в аналогічній справі він писав: «поневаж всюди такое обикновеніе есть, же по одейшлих на иншие мійсца для життя подданих кгрунта их на державцев спадают, а они тратят свою сукцесію»[2]). Виходить, що Мазепа також стверджує, що піддані позбавлені права розпоряджатися своїми посілостями у випадках переходу від своїх державців, і що такий порядок всюди існує, «поневаж всюди такое обикновеніе есть.»

У 1700 р. в справі оскарження архимандрітом Новгород-Сіверського манастиря Савичем своїх підданих, що потаємно свої ґрунти, ліси, сіножаті і поля батуринським обивателям продають, Мазепа видав універсал: «чрез который всім пилно и суворо приказуем, аби так з войскових и посполитих обивателей батуринских не сміл і не важился тайним способом в ксендзевских жителей куповати кгрунтов, бо если на кого тое доведется, то не тилко того купленого кгрунту уступити міет, але и грошей за оній данних цюратися будет. А так жеби сяя воля наша непремінно била заховивана и повторе под срокгим каранем приказуем» [3]). Як бачимо, ця форма універсалу Мазепи є в істоті джерелом нового для Гетьманщини права, що реставрує статутову норму 27 арт. 9 розд., хоч про неї не згадується.

Року 1702 червня 21 дня Мазепа в іншому універсалі знову нагадує про цю нову норму словами: «жеби вперед ніхто з козаков не важился у людей посполитих жадних кгрунтов куповати... бо если на кого тое доведется же міл би якій колвек кгрунта у тяглих людей подданих монастирских куповати хто и продавцов оних в свое заступленіе приймовати, таковий не тилко гроши за кгрунт данній тратити мает, але и значного от нас, гетмана, не увойдет караня, о що потрете и подесяте пилно

[1]) К. Ц. А. Д. А. Манаст. фонд. Збірка докум. Максак. манастиря.
[2]) Лазаревський, Посполитые крестьяне, ст., 28.
[3]) Ман. ф. Справа ч. 2476.

приказуем»[1]) В цьому універсалі передано істоту норми 27 арт. 9 розд. Литовського Статуту з додатком про карну загрозу.

Не зважаючи на подібні універсали, піддані не могли примиритися з новим становищем речей. Піддані продовжували розпоряджати своїми ґрунтами з власної волі, що викликало скарги з боку володільців. Гетьман змушений був видавати не один десяток заборонних універсалів. Дня 6 липня 1703 року в наслідок скарги того ж манастиря на меленських і ксендзевських підданих, Мазепа знову видав заборонний універсал, але ж піддані продовжували своє діло[2]).

31 березня 1705 року Мазепа написав ще один універсал до тих же підданих[3]). Того ж року, за двадцять днів перед видачею останнього універсалу, Мазепа підписав у тій же справі аналогічне розпорядження[4]). Ці вказівки свідчать про те, як туго сприймала Гетьманщина нові порядки, нові правні норми, вірніше реставрацію давніх норм. Згадані універсали, видавані ad hoc, були для судів Гетьманщини за правне джерело.

Так, року 1705 Генеральний Суд, в справі Новгородського манастиря з козаками с. Мезина за куплені у підданих ґрунти, побудував своє рішення лише на згаданих вище універсалах Мазепи, поминувши тотожну статутову норму. В рішенні сказано: «Согласуючися з указом самого ясне велможного Его милости пана гетмана и кавалера в поважном Его рейментарском универсалі на суді презентованном, вираженним, жеби они...» і далі передається зміст уже відомих нам універсалів[5]). Цікаво, що козаки у цій справі боронилися в цей спосіб: «же як нам... козакам у подданних манастирских, так взаемне и подданним монастирским у нас, козаков, волно бивало всякие кгрунта куповати и оними владіти». Твердження козаків відповідали дійсності: починаючи від 1648 р., за всіма даними піддані селяни справді вільно диспонували своїми посілостями. Є багато вказівок на скупівлю ґрунтів у своїх підданих своїми ж володільцями. Проте, на зламі XVII-XVIII ст. ст. право підданих вільно розпоряджати своїми землями серйозно заперечувано і роблено його незакономірним. Ми не можемо точно визначити дати, коли вперше це право підданих виявилося запереченим, та навряд це й можливо, але, без сумніву, протягом перших десятиріч Гетьманщина не знала заборонної норми, бо тоді ще не визріла відповідна правосвідомість у суспільстві і не було відповідно підпушене психологічне підґрунтя.

Видатний український правник Федір Чуйкевич у половині XVIII ст. дає нам для зрозуміння дійсности прекрасні вказівки і насвітлення справи: «з сего віку нинішнім патріотам вид-

---

1) Ман. фонд. Спр. ч. 2462.
2) Там же.
3) Там же.
4) Там же.
5) Ман. ф. Спр. ч. 2536.

но, что прежде сего многіи владілци в дачах своих універсалних і грамотних у своих подданних землю собственную неналежне и неправилно покупали и неналежне торговались з ними как би за чужую землю. А когда в недавних годах постигли силу прав малороссійских... тогда перестали куповать и торговать у своих подданних своей землі, по дачам універсалним і грамотним им кріпкой» [1]).

Бачимо дві правні протилежні думки: одна властива XVII ст., друга — XVIII. Ця друга вже зафіксована і в «Правах... народ», куди вона перенесена з Литовського Статуту, як адекватна новим часам, новим психологічним даним і новій правній свідомості. Та не вірно буде думати, що в добу укладення проєкту «Права» всюди і ґрунтовно запанувала правна свідомість, яка відмовляє підданому диспонувати його посілостями. Сам Чуйкевич стверджує, що «и тепер в суді влекут подданних за землю владільцов их неразсудно и допрашують и по допросах утверждаются тож невідающие прав судіи».

Справді, стара традиція розпоряджати земельними посілостями з боку підданого була настільки глибока, що навіть судді не вільні були від неї. Так, в часи Чуйкевича суд розглядав справу за ґрунти, де позивачем виступав манастир, а пізваним підданий, і суд землю присудив підданому [2]). Уже 1760 року підданий закладає в чернігівському полковому суді в своєму імені позов. Його володілець зовсім не фігурував на суді, і суд присудив підданому землю, ще й звернення понесених збитків [3]). Оце право підданого вільно розпорядитись своїми посілостями ще подекуди затримувалось своєю живучістю в корінні правосвідомости в такий пізній час. Що ж говорити про добу Хмельниччини? Тоді статус підданого не заважав йому диспонувати своїми ґрунтами повністю. Момент позбавлення підданого маєткових поземельних прав став грізним етапом по дорозі покріпачення, по дорозі втрати й особових прав.

Ми вже згадували, що, крім індивідуальної форми посідання землі козаками, на Гетьманщині і за Хмельниччини існувало ще й громадське землеволодіння. В однаковій мірі це стосується й до українського селянства обох категорій: підданих і вільних селян. Під останніми розуміємо селян т. зв. свобідних військових маєтностей, ще не наданих окремим державцям. Громадське користування у селян пережило ту ж еволюцію, що й козацьке, себто поступово перейшло в індивідуальне. За Хмельниччини громадське селянське землеволодіння в південних полках було досить поширене, але за Розумовського доходило до нуля.

Так схематично виглядає суспільна структура Хмельниччини з її юридичним окресленням. Ми іноді мусіли були виходи-

---

1) Н. П. Василенко, Матеріяли до історії укр. права, том. I, ст. 124.
2) Ман. ф. Спр. ч. 2372.
3) Фонд. Черн. полк. суду. Спр. ч. 398, арк. 13–16.

ти поза хронологічні межі Хмельниччини, напр. в точці про селянство, з двох причин: з бажання вказати і на перспективу розвитку того чи іншого стану по Хмельниччині, а також з необхідности, коли, за допомогою притягнення пізніших архівних даних, дається легко представити ситуацію за Хмельниччини, як це було з питанням права диспонування у підданих їхніми посілостями.

На початку цієї праці ми зазначили, що Хмельниччина і досі в історичній науці не здобулася на єдиний, твердо окреслений, одностайно скристалізований образ. Сміємо думати, що представлена схематично суспільна структура Хмельниччини дещо причиниться до накреслення цілого її образу. Чи маємо право події 1648 р. окреслити революційним актом?

Будь-яка революція перериває еволюційний процес, прискорює його, чи скермовує розвиток подій в іншому напрямі. Це може стосуватися економічних основ суспільства і самого суспільного укладу, устрою. Чи маємо перерву економічної основи за Хмельниччини, чи можемо фіксувати появу нового господарства, відмінної від попередньої, нової економічної формації, на зразок Великої французької революції 1789 р., коли капіталістичне господарство і зв'язана з ним економічна основа прийшла на зміну февдальної, або на взірець російської жовтневої революції 1917 р., коли комуністичне господарство прийшло на зміну капіталістичному?

Перед Хмельниччиною в Україні мали ми натуральне господарство з переходом екстенсивної форми в інтенсивну на основі кріпаччини. Така була економічна підоснова із зміною здобичницької на скотарстві й полюванні заснованої культури в хліборобську, вищу культуру, що супроводилась зміною громадських форм господарювання в індивідуальні, засновані на принципі повного дідичного права власности.

За Хмельниччини лишилось те саме натуральне господарство з натуральними повинностями і нагородженням за службу не грішми (що за Хмельницького не здійснилося); а млинами і маєтками. За Хмельниччини хліборобська, вища культура знайшла широку можливість для застосування, коли зважити на заснування по всій Гетьманщині козацьких хуторів, водяних млинів і володільських фільварків. Громадське, козацьке і селянське землеволодіння інтенсивно поступилося індивідуальному приватновласницькому. Наявність умовного, ленного землеволодіння в добу Передхмельниччини найшлася в широкому застосуванні і в добу Хмельниччини. Таким чином, не бачимо в добу Хмельниччини по подіях 1648 р. нових ліній розвитку економічної основи суспільства. Навпаки, помічаємо продовження економічно-господарських процесів у старих формах. Отже, під оглядом економічної основи, повстання 1648 р. не можемо розглядати, як акт революційний.

Чи маємо перерву в суспільному устрою в Україні за Хмельниччини? Чи можемо фіксувати появу іншого суспільства, на іншому принципі побудованого?

В Передхмельниччину суспільство в Україні було становим. Станів було п'ять: шляхта, духовенство, міщанство, селянство і козацтво. Суспільство офіційно в тодішніх пам'ятках називалося також становим, що виразно проглядає і з Литовського Статуту і з збірників магдебурзького права. Пригадаймо з приводу появи Литовського Статуту 1588 р. «Обращеніе Льва Сапеги к станам Великого Княжества Литовского».

За Хмельниччини суспільство складається з тих же п'яти станів, що також виразно проглядає з документів тієї доби. За Хмельницького суспільство лишається становим, і в документах Переяславської умови права кожного стану та його обов'язки точно накреслені, чи в самому тексті умови, чи в доданих спеціяльних жалуваних грамотах, осібно виданих шляхті, духовенству, козацтву і міщанству. Таким чином, з погляду основ структури суспільства воно було і лишилося незмінним. Тому під цим оглядом у подіях 1648 р, також не маємо даних, щоб їх окреслити революційним актом.

Одначе, в суспільному становому устрою, в основах своїх незмінному, все ж бачимо у суспільних, міжстанових взаєминах різницю, що полягає в наступному: в добу Передхмельниччини зверхнім станом було шляхетство. В добу Хмельниччини на зверхній стан висували своїх кандидатів два стани: шляхетський і козацький. З них виділялась провідна верства, що постачала козацьку старшину і державних урядовців в різних галузях культури й господарства. Ця провідна верства ще тільки оформлялась і за Хмельниччини ще назви не носила; пізніше стала вона відома, як значне військове товариство.

Основу нового суспільства творив козацький стан. Селянство за Хмельниччини на деякий короткий час здобулося на пом'якшення повинностей, особливо роботизни. Але головна різниця станового суспільства Хмельниччини лежала в тому, що всі українські стани тепер жили і діяли в новій, уже українській державній організації — Гетьманщині, що виникла в наслідок зусиль усіх без вийнятку українських станів. Оцей найбільший здобуток подій 1648 р. і наступних років — українська державність — становив сенс і істоту тих подій. Оскільки всі українські стани в польській державній організації, порівнюючи до польських, були упосліджені, тепер усі вони в своїй державі набули повновартости, а це означало, що вся українська нація, оскільки можна говорити про націю в становому суспільстві, через повстання 1648 р. осягнула своїх прав у своїй державі.

Отже, можемо вважати, що всі українські стани власною акцією через повстання, а не шляхом еволюційним, здобулися на свої права, властиві в етнічних межах становому суспільству, закріпивши їх у власному державному організмі. В такому аспекті

можемо окреслити події 1648 р. революційним актом, чи революцією.

Думають, що це була селянська революція. Правда, селянство у повстанні було представлене найчисленніше, але воно не було ідеологом повстання, не керувало ним, лише брало активну участь і не осягнуло звільнення від послушенства і підданства іншим станам. Таким чином, ні по наслідках революції 1648 р., ні по керівництву нею, ця революція не може бути названа і не була селянською.

Твердять — це була буржуазна революція. Якби ми в цій революції бачили вихід на авансцену міщанства, промислових і торговельних елементів міста, як це було у Великій революції 1789 р., тоді можна було б прийняти для революції 1648 р. епітет «буржуазної». Насправді міщанство не було ініціятором та мотором повстання, і не вийшло воно з революції на перше місце в суспільстві, як французький третій стан у 1789 р.

Пишуть — це була соціяльна революція. З збереженням економічних основ і суспільної структури збереглися стани, упривілейовані і упосліджені. Ані сама революція в особі її вождів не вказує на ідею, що промовляла б за соціяльні проблеми, ані самі наслідки революції не в'яжуться з соціяльними проблемами. Та в суті справи ніхто до них не готувався, не був готовий та й не міг бути в тому часі, обставинах і укладові життя.

Оскільки в революції 1648 р., що на базі станового суспільства дала українську державність, взяли активну участь в цілях осягнення станових інтересів всі українські стани, і насправді ті інтереси осягнув кожний стан зосібна — думаємо, що ця революція була в с е с т а н о в о ю. Аджеж усі стани без вийнятку знайшли себе в своїх правах і привілеях забезпеченими й повновартними в українському становому суспільстві Гетьманщини. Правда, станом, що ініціював і був мотором у революції і що вийшов з неї найбільш блискуче, було козацтво, з огляду на що Липинський небезпідставно вживає для цієї революції епітету — к о з а ц ь к о ї. Проте, станом, що був ідеологом революції, було українське шляхетство. Та й пізніше козацтво втратило своє значення, як домінуючий стан, виділивши з себе верхівку, що, разом із шляхетством, витворила нову провідну верству Гетьманщини. Дефініції — національна, як і народня революція — для подій 1648 року вважаємо невідповідними, бо ці дефініції йдуть від інтенції невиправданого модернізування. Для станового суспільства навряд чи є вказаним підганяти епітет — народня і оперувати ним в історичній науці.

Думаємо, термін «нарід» в'яжеться з такою структурою суспільства, де панують універсальні, єдині для всього населення закони, а не виключні (привілеї), і де перед законом усі рівні та де перегородки в суспільстві, поділеному на ґрадації (стани), знесено, в результаті чого все суспільство опиняється в безбережному морі етнографічної народньої маси з більшою чи мен-

шою національною свідомістю, з тим чи іншим числом національних первнів, усвідомлених і узмістовлених в проявах духової сфери. Нація, стосовно до поняття «нарід», що окреслюється як етнічна окремішність сама в собі, становить соціологічну вартість з вищою якісно духовістю та визначається як етнічна окремішність, свідома сама себе, свого національного покликання, свідома своїх інтересів.

Нарід у ході свого історичного процесу хронологічно передує нації. Та нація може загубити свідомість свого покликання в пізніших віках, у наслідок різних несприятливих факторів свого буття, і перетворитись у нарід, несвідомий свого місця й призначення на землі, і цілком заникнути, або ж знову піднестися. Та це вже інша тема.

Vasyl Hryshko

Social Structure in Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Khmelnitskyj

It is a striking fact that the conceptions historians hold of the time of Hetman Khmelnitskyj greatly differ from each other. In some interpretations the revolution of 1648 is characterised as a social or a national one, elsewhere it is referred to as a revolution of the Cossacks, the peasants, or the burghers; and still others confirm that there was no revolution at all but just a Cossack revolt. The historians obviously attach too little value to the problem of social structure which is of greatest importance from the legal as well as from the economic point of view.

In this article I shall give a brief sketch of the social and legal structure of the Ukrainian people at the time of Hetman Khmelnitskyj, taking into consideration also economic factors. The first part of the article is going to deal with the stucture of Ukrainian society within the limits of the Polish state, material having been provided by literature as well as by published and unpublished documents. From these documents we learn that the society of those days included several classes which ranked on the social scale according to the largeness of the landed estates of their members. Social classification was determined by possession of landed property that in the economy of that time represented the fundamental notion of capital. The gentry considered themselves the legal owners of the land, they alone being able to maintain the military forces necessary to guard the territory from invansions. Thus they were the most privileged class in the country. The Cossacks, however, demanded equal territorial rights, basing their claims on the fact that they, too, had their share in the defense of the country. The Cossack had their own legal status and an administration that was independent of the Polish state who rejected their claims. — The third class that was closely connected with the land were the peasants. In the Polish state, however, except in the south-eastern border-land where Poland was not able to execute her influence, the peasantry had been degraded to a form of serfdom that did not grant the peasants any prvileges at all. — The burghers and the clergy kept each apart from any other class, jealously watching over their respective important social functions and exclusive privileges.

It is of importance to comprehend the social position of Cossack and gentry and the factors which caused the gentry to merge with Cossacks. These factors were:

1) Exploitation of the Ukrainian gentry by Polish nobles;
2) The fact that the Polish state refused to acknowledge their claims to the land;
3) Differences in the spheres of religion and ethics;
4) Attachment of the Ukrainian gentry to their own land;
5) Prospects to improve their material status.

The allodial system kept the peasant in constant dependence on his squire whose rights included full controll over his serf's labour. Moreover he could demand duty in kind. In the south-eastern part of Poland the peasants had relatively more freedom and were not forced to work for their squire.

In the hundred years conflict between gentry and Cossacks the latter laid claim to the same prvileges as the nobles enjoyed, the most important of which was the title to the native soil. The episode of Subotov but reflects the state of affairs at that time. Khmelnitskyj himself was just one of thousands of Cossacks who fought with the sword for their possessions of landed property. It were the Cossacks who gave the signal for the beginning of the revolt in which they assumed the rôle of a motor. The ideological lead, however, lay in the hands of the nobles who had become Cossacks such as Khmelnitskyj, Vysochan, Bohun, Nechaj, Vyhovskyj, Krichevskyj, Morosenko, Zhdanovych, Hulanytskyj, and hundreds more. In cases the Cossacks and the Cossack nobles felt that their religious concerns were in danger, religion was their battle-cry, a cry that did not fail to have its effect upon the other classes — clergy, burghers and peasants — who readily followed the call in the hope for social improvement. Thus the Cossacks revolt

under the leadership of Bohdan Khmelnitskyj in the year 1648 turned into a revolution of all classes of the Ukrainian people against the Poles.

The revolution, however, did not alter much as to the social structure of the Ukrainian people. The five classes — gentry, Cossacks, clergy, burghers, and peasantry — were retained. Reference to this social scale is made in the decree by Khmelnitskyj, the letters by the Kiev voevod Kysil, the letter by the Hetman to the Tsar of Muscovy, and the documents in which the privileges of the Ukrainian gentry, the Cossacks, the burghers and the peasants are laid down.

Thus the old class system with its functions and privileges was retained after 1648 as well with the only difference that in place of the formerly ruling gentry a new aristocracy had sprung into existence, which recruited its members from the ranks of those nobles who had joined the Cossack organisation. The social status of the peasants was slightly improved, but not for long. The economic basis of society remained unchanged; possessions of landed property being standard for social classification, simultaneously including the right to demand labour and duty from the peasants. The period of Khmelnitskyj's rule after 1648 did not promote a development of the old forms, either.

The revolution did not change conditions as regards economic development and social structure in general — but there is development as to the relations of the different classes among each other. The most important result of the events of 1648 was the fact that the Ukrainian people had proved able to establish a state of their own, in which all classes were acknowledged, though their privileges differed very much. From this point of view we consider the events of 1648 a revolution. In this revolution all classes without exception took active part and secured their rights and privileges in the society of the Hetmanate. It was therefore not merely a revolution of the peasantry, the Cossacks, or the burghers, and likewise it was not merely a social or national revolution. All these terms do not correspond to the true historical situation. I should like to state clearly that it was a revolution of all classes which formed the social sructure of Ukraine at the time of Bohdan Khmelnitskyj.

Wasyl Hryschko

Zur sozialen Struktur der Epoche des Hetmans der Ukraine Bohdan Chmelnyzkyj

Die Chmelnyzkyj-Epoche ist von der Geschichtswissenschaft allzu verschiedenartig ausgelegt worden. Für die einen Geschichtsschreiber war die Epoche Chmelnyzkyjs eine nationale, für die anderen eine soziale Revolution, für wieder andere war sie eine Revolution der Kasaken und für noch andere eine Bauern- oder Bürgerrevolution, und es besteht auch die Auffassung, die Chmelnyzkyj-Epoche sei nur ein Aufstand des Jahres 1648 und kein revolutionärer Akt gewesen. Die aufgezeigten Meinungsverschiedenheiten erklären sich großtenteils dadurch, daß die Forscher von den strukturalen Problemen der Gesellschaft absehen, zu deren unerschütterlichem Rückgrat die öffentlich-rechtlichen Grundlagen derselben gehören und die auch wirtschaftliche Kriterien enthalten.

So ist es Aufgabe dieses Aufsatzes, eine chematische Darstellung des strukturalen Querschnittes der öffentlich-rechtlichen Entwicklungslinien der Epoche Chmelnyzkyjs zu geben mit einer flüchtigen Charakterisierung auch der wirtschaftlichen Faktoren.

Im ersten Teil des Aufsatzes wurde der Struktur der ukrainischen Gesellschaft innerhalb der Grenzen des polnischen Staatswesens in der Zeit vor der Chmelnyzkyj-Epoche Beachtung geschenkt, zu welchem Zweck die entsprechenden Argumente sowohl aus der Literatur als auch aus dem gedruckten und ungedruckten Archivmaterial angeführt wurden, die die Feststellung ermöglichen, daß in der damaligen ukrainischen Gesellschaft besondere rechtlich voneinander getrennte Stände bestanden haben, denen spezielle (exklusive) Privilegien verliehen waren. Der Grundfaktor, der die Aufteilung der Gesellschaft in Stände bewirkte, war damals das Verhältnis des Menschen zum Grund und Boden, der in der Naturalwirtschaft stets den Grundwert unter den materiellen Gütern darstellt. Durch das Verhältnis zum Boden wurde auch die Stellung des Menschen in der Gesellschaft festgelegt. Der Stand, der sein Recht auf Grundbesitz vom Schwert ableitete und sich tatsächlich als den rechtlichen Besitzer des Bodens betrachtete, war der Adel. Er bildete auch die am meisten priviligierte Oberschicht des Ukrainertums. Der zweite Stand, der in der Rolle des Konkurrenten im Rechtsanspruch auf Grundbesitz hervortrat und dieses Recht auch von der Funktion der Vaterlandsverteidigung und vom blanken Schwert sowie vom frischvergossenen Blut ableitete, war der Kosakenstand, der noch seinen organisatorischen Vorschriften und Freiheiten lebte. Aber die Kosakenrechte wurden vom polnischen Staat verneint. Der Stand, der auch ein Verhältnis zum Boden besaß, war das Bauerntum, das tatsächlich auf der Scholle saß und sie bebaute, daß aber innerhalb der Grenzen Polens grundsätzlich das Eigentumsrecht auf den Boden eingebüßt hatte, mit Ausnahme der südöstlichen Grenzgebiete, wo Polen kaum im Stande war, seinen Einfluß geltend zu machen. Es bestanden noch zwei Kategorien der ukrainischen Bevölkerung, die eine nützliche soziale Funktion ausübten und denen exklusive Privilegien verliehen waren, die sie sowohl voneinander als auch von den übrigen Ständen absonderten — das waren Bürgertum und Priesterschaft.

Größere Beachtung wurde in dem Aufsatz dem Kosakentum und dem Adel geschenkt. Im besonderen wurden Faktoren beleuchtet, die das Aufgehen des ukrainischen Adels im Kosakentum bewirkten: Die Ausbeutung des ukrainischen Adels durch den polnischen Adel, der Entzug des Rechts auf Boden, das religiöse Glaubensbekenntnis, der Ruf der heimatlichen Scholle, das Bewußtsein des Gefühls einer ethnischen Andersartigkeit und die Aussicht, seine Stellung als Kosake zu verbessern. Es wurde die Aufmerksamkeit auf die in ukrainischen Gebieten bestehenden Alloden und Güter gerichtet, auf denen der Bauer, dem Grundbesitzer namentlich auf Alloden durch Leibeigenschaft und Naturalleistungen sowie Abgaben, meistens durch Arbeit, verpflichtet war. Die südöstlichen Grenzorte Polens wurden als besondere Gebiete ausgeschieden, wo das Bauerntum verhältnismäßig am meisten frei war, das heißt, wo es die persönliche Freiheit noch nicht verloren hatte und wo die Frondienste durch Abgaben abgeleistet wurden.

Das Kosakentum befand sich als Konkurrent des Adels über ein jahrhundertlang im Zustand der Gegnerschaft oder des offenen Kampfes gegen den herrschenden Adelsstand. Das Kosakentum war als autochthone Bevölkerung die ganze Zeit hindurch bestrebt, seine Erbrechte auf den Heimatboden zu befestigen. Die Episode von Subotow

ist dos Urbild der Lage, in der sich das ganze ukrainische Kosokentum und Chmelnyzkyj selbst befonden — nur einer von den Tausenden ähnlichen Kosoken, die nach der Anerkennung ihres Rechts auf Besitz, ouf ihre Güter, Höfe, Mühlen und verschiedene Hobe trochteten, die sie mit bewaffneter Hond verteidigten. Deshalb hat auch das Kosokentum den ersten Anstoß zum Aufstand gegeben und dorin die Rolle des Motors gespielt; den Aufstand aber geleitet, inspiriert und ideologisch geführt hat die kosakisch gewordene Adelsschicht als deren Vertreter Männer wie Chmelnyzkyj, Wysotschan, Bohun, die Netschais, Wyhowskyj, Krytschewskyj, Morosenko, Shdanowytsch, Hulanyzkyj und hundert andere hervortraten. Insofern sich das Kosakentum und der kosakisch gewordene Adel in religiöser Hinsicht beeinträchtigt fühlten, traten sie mit der Losung der Verteidigung ihrer Religion hervor, eine Losung, die auch ondere Stände, wie Priesterschaft, Bauerntum und Bürgertum vereinigte, die sich spontan in den Aufstand einschalteten mit dem Ziel vor Augen, eine Besserung der Aussichten für ihre Standesinteressen zu erlangen. Auf diese Weise verwandelte sich der Aufstand des Jahres 1648 unter Führung von Bohdan Chmelnyzkyj in einen Aufstand aller Stände der ukrainischen Bevölkerung gegen Polen.

Im zweiten Teil dieses Aufsatzes wurden Beweise angeführt für die Erhaltung der sozialwirtschaftlichen Grundlagen ouch nach den Ereignissen des Jahres 1648. Es blieben die fünf sozialen Stönde bestehen: Adel, Kosakentum, Priesterschaft, Bürgertum und Bauerntum, was bewiesen wird durch die Erlasse Chmelnyzkyjs, die Bemühungen des Kiewer Wojewoden Adam Kysil, durch den Brief des Hetmans an den moskowitischen Zaren, durch die Urkunden, in denen dem ukrainischen Adel, dem Kosakentum, den Bürgern und Bouern ihre Rechte und Freiheiten, ihre Selbstverwaltung, Gerichtswesen und exklusiven Privilegien verbrieft waren.

So blieb auch nach 1648 die soziale Struktur eine ständische mit der Aufrechterholtung der vorherigen Prärogativen und Funktionen eines jeden Standes — nur mit der Änderung, daß nunmehr nach dem Jahre 1648 an Stelle des herrschenden Adelsstandes eine neue Führungsschicht getreten war, die vor allem aus zwei Ständen, dem Kosokentum und dem Adel hervorging und doß die Bauern für eine gewisse Zeit eine Milderung des Statuts der Leibeigenschaft und eine Besserung ihres Rechtszustandes bezüglich des Bodenerwerbs erlangten. Die wirtschaftliche Grundlage der Gesellschaft blieb unverändert. Der Boden blieb ols Grundwert unter den materiellen Gütern und als Maßstab für die Stellung des Menschen in der Gemeinschoft bestehen. Wer sich das Recht auf Grundbesitz bewahrte, der verlor ouch nicht das Recht auf „Gehorsam" und Botmäßigkeit der Bauern. In einer solchen Rolle trat noch 1648 die ukrainische Führung und der ukrainische Adel hervor.

In der Epoche Chmelnyzkyjs nach 1648 sehen wir keine neuen Entwicklungslinien der wirtschaftlichen Grundlage der Gesellschaft, vielmehr sehen wir die Fortsetzung der wirtschaftlichen Prozesse in den alten Formen, weshalb wir, was die wirtschaftlichen Grundlogen anbelangt, den Aufstand von 1648 nicht als einen revolutionären Akt betrachten können, dos gleiche trifft auch auf die Grundlogen der soziolen Struktur zu, die unverändert geblieben sind. Doch hinsichtlich der Beziehungen zwischen den Ständen ist der Unterschied leicht festzustellen, indes hat er auf die soziole Struktur keinen Einfluß gehobt. Und dennoch hat die ukrainische Bevölkerung als Ergebnis der Ereignisse von 1648 ihre eigene Staatlichkeit erlangt. In ihr haben alle Stände im Vergleich zu der Zeit vor der Chmelnyzkyj-Epoche die frühere Benachteiligung verloren, und in ihrem eigenen Staat die Vollwertigkeit erlangt, was sie durch die eigene Aktion des Aufstandes und nicht auf dem Wege der Entwicklung erreicht hatten.

In diesem Blickfeld können wir die Ereignisse des Jahres 1648 als einen revolutionären Akt oder als Revolution bezeichnen. Indem alle Stände ohne Ausnahme aktiv an der Revolution von 1648 teilnahmen und ihre Rechte und Privilegien in dieser neuen Standesgesellschaft des Hetmanstaates und auf derselben Grundlage als gesichert und vollwertig gefunden haben — betrachten wir diese ukrainische Revolution ols allständisch (alle Stände umfassend) und verwerfen die Bezeichnungen, wie bäuerliche, bürgerliche, kosakische, soziale ebenso wie völkische oder nationale Revolution, welche Beiworte der tatsächlichen geschichtlichen Situation der Chmelnyzkyj-Zeit nicht entsprechen, wie das im Aufsatz auch dargelegt wurde.

Матвій Стахів

Вплив Хмельниччини на формацію української нації

I

«Обіговим» поглядом на етногенезу в Европі є логляд того змісту, що витворення народів почалося в Европі коло VIII сторіччя по Христі, а скінчилося, зглядно завершилося, щойно в XVIII сторіччі. Тоді почалася націогенеза, що триває донині. Зворотною точкою вважається Велика революція у Франції і модерний демократичний рух, від яких щойно починається національна ідея.

Цей погляд панівний як у чужих, так і серед наших учених і дослідників [1]). У цьому панівному погляді в'яжеться питання постання нації з розвитком новітнього капіталізму. Згідно з цим поглядом лише новітня буржуазія та викликаний нею демократичний рух створили з народу націю. Відколи поширено також і на національне питання Марксо-Енґельсову історичну схематику, закріпився повищий погляд особливо в марксівських кругах у нас. Першим його представником у цій ділянці у нас був Юліян Бачинський [2]).

Повищий панівний погляд слід уважати за помилковий, якщо його називати універсальним. Він не має застосування в історії усіх націй, а тільки деяких. Зокрема щодо української нації, то ця схема еволюції не має ніякого застосування. Український нарід витворився як готовий суспільний твір ще тому яких 700—800 років, а українська нація стала суспільним фактом ще тому 300 років—за часів Хмельниччини. Таким чином українська етно- і націогенеза на-

1) О. І. Бочковський, Народження нації, 1939; С. Дністрянський, Загальна наука права і політики, 1923; Володимир Левинський, Національна ідея, 1932; Вол. Старосольський, Теорія нації, 1921.

2) Ю. Бачинський, Україна irredenta.

лежить до найстарших в Европі, і в кожному разі є вона старша від усіх модерних капіталізмів і буржуазій.

Щоб мати належне зрозуміння цього явища в суспільному розвитку української нації, треба нам поставити собі перед очі загальну схему дійсного суспільного розвитку народів і націй.

II

Наперед розгляньмо термінологію «народу».

У нашій мові слово «нарід» має різне значення:

1) Слово «нарід» походить від дієслова «родитися». Первісне розуміння іменника «нарід» містить у собі переконання про спільність кровного походження. У цьому значенні цей іменник вживався нерідко замість іменника «рід», і навпаки. Префікс «на» означає тут головно скріплення основного кореня «рід».

2) Разом з тим іменник «нарід» означає також усяку збірноту людей, без огляду на якусь спільність (професій, стану, мови, віри чи інших ознак). Наприклад, кажуть: «Сьогодні було на торзі багато народу», при чому мається на увазі всіх — своїх, українців, і чужих — поляків, жидів, німців, циган і т. д. Те саме мовне явище є і в інших мовах — напр., в англійській (people — «нарід» і «люди»).

3) Цей іменник означає також загальне населення якогось простору, наприклад, села, міста, повіту, землі чи держави.

4) Крім цього, цією назвою визначаємо також ту частину населення взагалі чи якоїсь окремої нації, що ще задержала свою первісну культуру.

У тому розумінні говоримо про «нарід», як суспільну групу з первісною культурою («народні пісні» у протиставленні до індивідуальних літературних поезій чи композицій; «народня ноша» у протиставленні до пересічного европейського одягу і т. д.). Таким чином тут протиставляється, так званий, «простий нарід» освіченим вищою наукою верствам.

5) Поза тим вживається слово «нарід» ще як протиставлення всього населення держави, чи всіх членів нації самій тільки владній клясі, чи владній групі. Наприклад, у Шевченковому «Івані Гусі»: «кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить ...» Синонімом для «народу» у цьому значенні є «люд».

6) Від XVIII сторіччя вживає політична література цього слова на означення носія суверенности в державі («суверенність народу»). Тут під «народом» розуміють усіх повноправних громадян держави без огляду на їх походження, віру чи інші ознаки.

7) Від дуже давніх часів уживається слово «нарід» тільки

на означення панівної, владної групи в державі, виключаючи від «народу» інші кляси суспільства тієї самої мови й культури. Напр., у польсько-литовській федерації аж до XVIII ст. всюди там, де говориться про «обидва народи», мається на увазі тільки шляхту «Корони» і Литви, а не «нарід» польський чи литовський, український і білоруський у нашому новітньому розумінні.

8) Далеко до Великої революції у Франції, у нас десь уже від XI—XII стол., вживається слово «нарід» на означення тієї людської духово-суспільної спільноти, що на основі спільної мови й культури та історичної долі витворила в себе почуття такої єдности, яка уявляється як вища особовість.

Саме тут цікавить нас передусім «нарід» як ця культурно-суспільна спільнота.

На означення цієї спільноти вживається в українській мові слова «нарід», але дуже часто також, як синонім, слова «люди», з додатком відповідного прикметника («українські люди», «наші люди» і т. п.). Цей синонім «народу» відповідає духові всіх слов'янських мов. Між іншим церковно-слов'янська мова всюди там, де в грецькому оригіналі вживається слово «laós» (нарід жидівський або вірний, християнський) ставить у перекладі слово «людіє», а де стоїть в оригіналі слово «ethnòs» (нарід чужий, тобто невірний, «поганський»), дає у перекладі слово «язикъ».

Для зрозуміння істоти цієї духової спільноти ми мусимо вияснити собі перед тим питання: як і коли витворилася ця спільнота та яке її відношення до держави?

III.

Перед повстанням держави тривав довгі тисячоліття родовоплемінний устрій, як наслідник розвитку первісної форми суспільного життя людей: примітивної орди.

Родово-племінний устрій у «чистому виді» спирався головно на:

1) вірі в походження від одного спільного предка. Можна сказати, що спільність крови одного племени була тільки мітом, а не реальним фактом буття даного племени. Плем'я розвинулося з первісної примітивної орди, що нормально представляла мішанину крови. Одначе, на певному ступені культурного розвитку появляється віра у спільне кровне походження племени, і ця віра стає опісля одним з найважливіших чинників розвитку суспільного життя. Що це саме була тільки віра, а не спогад реального історичного факту, можна бачити

з того, що в багатьох випадках ця віра приймала, як такого спільного предка племени — якогось звіра, а не людину.

З віри у спільне кровне походження випливало братерське почуття усіх членів племени. Це почуття ще поступнево скріплювали різні племінні інституції до складної системи солідарних племінних порядків.

2) спільному релігійному культі;

3) твердих нормах спільних обичаїв (моралі);

4) спільній власності землі та на значному секторі спільного господарства;

5) суспільній і господарській рівності;

6) спільній мові;

7) спільному тривалому проводі, якого носії були в засаді лише першими між рівними;

8) спільному імені, як зверхньому вислові духової спільноти.

Як об'єднувальний чинник мала найбільше значення віра в спільне кровне походження та спільний релігійний культ. Інші елементи культури мали в родово-племінному устрою, порівнюючи з обома попередніми елементами, більш другорядне значення. Мова мала для племени, як духово-суспільної спільноти, остільки другорядне значення, що вона не відрізняла конечно одного племени від другого: жили ж одне побіч одного численні племена тої самої мови і того самого змісту й ступеня культури (поза культом), які, однак, з правила уважали себе не тільки вповні чужими, але навіть крайньо ворожими. Тільки особливо вийняткові обставини змушували такі племена тої самої або зближеної мови й культури входити між собою у формальні союзи чи взагалі в тісніші приязні суспільні відносини.

У свій час кожне плем'я творило цілу суспільно-господарську й культурну індивідуальність. Беручи справу об'єктивно, кілька таких племен під оглядом суспільних форм життя, господарства та культури могло бути зовсім однакових. Алеж при тому суб'єктивно, у власній уяві і в своєму почуванні ці племена були щось різко окреме, індивідуальне, супроти всіх інших племен абсолютно чуже і навіть гостро вороже.

Кожне таке плем'я жило в повній матеріяльно- і духово-культурній автаркії, отже в ідеальному стані представляло те, що ми можемо назвати первісним «народом».

Щойно на ґрунті розкладу племінної суспільно-господарської рівности і братерської солідарности могла постати первісна держава, як новий лад суспільної нерівности.

Не є тут нашим завданням розглядати спеціяльно способи і обставини, в яких постала первісна держава. Зазначимо тільки, що найбільш відсталим сформуванням способу народження держави є формула В. Вундта: «Батьком держави є племінний підбій, а її матір'ю є торгівля».

Держава, як нова форма співжиття, спиралася не на принципі виборного племінного п р о в о д у, за яким ішли члени

племени як рівні за першими («дружина») добровільно, а на принципі влади, тобто на праві одної суспільної групи наказувати другій суспільній групі, яка в свою чергу має обов'язок послуху.

Поки не створилося хоч би лише примітивне («мотикове») хліборобство та поки не прийшло до плекання худоби, доти не могло бути особливого господарського інтересу для того, щоб у міжплемінних війнах брати поконаного ворога в полон для невільничої праці, замість знищити його фізично на полі бою або прогнати його з його території, як це діялося довгі тисячоліття до цього часу. Щойно невільники, яких брало плем'я у своїх війнах, були першою суспільно нерівноправною групою всередині «племінного суспільства». Таким чином невільництво було першим виломом у дотеперішній суспільній і господарській рівності, солідарності і спільному кровному походженні.

За цим індивідуальним невільництвом прийшла послідовно у дальшому розвитку держава, що спричинила або колективне невільництво, або підданство чи легшу залежність цілих чужих племен на їх території.

Так виглядає схематичний образ постання нової форми суспільного життя — держави.

Таким чином, на перших початках первісної держави мусіли бути принайменше два племінні елементи, — один владний, а другий підданий.

Кожний з тих складових елементів населення первісної держави жив зразу у своєму нутрі ще далі частинно своїми власними племінними традиціями. Натомість у своїх взаємних відносинах до себе панував уже владний принцип, тобто право наказу у владного племени та обов'язок служби в підданих груп.

Таким чином, можемо сказати, що в тодішньому розумінні в границях первісної держави жили один «побіч» одного і один «над» одним та один «під» одним щонайменше «два» «народи».

Ці складові частини населення держави лучив зразу єдиний спільний інтерес оборони перед третім, зовнішнім напасником. Інших спільних інтересів не було довший час. Зокрема, не лучив їх спільний культ. Отже й цей єдиний спільний інтерес оборони був умовним, тобто він існував остільки, оскільки поневолені не сподівались, що третій напасник буде ліпший від першого і що він їх визволить від тяжчої неволі в легшу.

Одначе, довше співжиття владного племени і підданих племен витворювало між ними щораз більше солідарних інтересів. Поволі між ними витворювалася певна духова спільнота, зокрема на ґрунті спільного культу, що витворювався в процесі співжиття, і якщо владне плем'я в часі підбою було для підбитого племени дійсно чужим мовою

і взагалі культурою та не яскравою расовою мішаниною, то у спільній державі витворювалася з ходом часу спільна м о в а у всіх верств населення, а опісля й інші спільні елементи культури та одна пересічна расова мішанина. Щодо мови, то або чуже владне плем'я (менш культурне) переймало в основі мову культурно вищого підданого племени, залишаючи, як слід, тільки деяку кількість своїх слів, або піддані (культурно нижчі) переймали в основі мову владного племени, спричиняючи її певну зміну.

С а м и й факт панування о д н і є ї м о в и та однієї основи культури не творив у цих віддалених історичних епохах ще тієї духової спільноти, що ми її називаємо тепер «народом». Не зважаючи на спільну мову, а навіть ще на однакову споконвічну культурну підставу, владна верства довгий час не почувала себе членом однієї с п і л ь н о т и разом з підданими. Коли в тих часах навіть і говорилося про «нарід», то при тому малося на увазі н е ц і л у м о в н у групу в даній державі, а тільки в л а д н у групу.

Християнство, як магометанство, що вчили про спільне синівство одного Бога всіх людей, при існуванні ще інших чинників спричинилися у видатній мірі до пожвавлення процесу народотворення із кількох племінних елементів.

Збираючи разом найважливіші чинники, що впливали на етногенезу, можемо їх упорядкувати в такі головні групи:

а) земля і клімат;
б) політично-державний устрій;
в) господарські відносини;
г) суспільно-культурні чинники.

В Европі слід, зокрема, підкреслити р е л і г і й н у р е ф о р м а ц і ю, як чинник, що сильно спричинився до приспішення етногенези, даючи масам б і б л і ю у рідній мові та поширюючи в них почуття рівности й братерства у відношенні до всіх членів суспільства. З біблії почав рости на релігійній основі д е м о к р а т и ч н и й р у х. Піддані почали добиватися права бути членом «народу». Шляхта й духовенство не погоджувались довго в с т а н о в о м у с у с п і л ь с т в і на визнання приналежности до народу також підданих верств. Одначе, демократичний рух кріпшав, а з ним здобували собі ґрунт права людини і громадянина, як передумова створення ще сильнішої духової спільноти народу в політичному сенсі — нації. Щойно постулят рівности і свободи всіх людей витворив атмосферу, в якій міг вирости той суспільний твір, що його називаємо н а ц і є ю.

Важливим чинником в етногенезі, крім спільної м о в и й к у л ь т у, була ще й пересічна антропологічна о д н о р і д н і с т ь л ю д с ь к о г о типу. Маємо тут на увазі не «р а с у» в розумінні расистичної доктрини. Чистих рас на земній кулі взагалі нема, а панують усюди різні расові мішанини. Різкого

поділу цих типів нема, а є тільки повільні переходи від одного типу до другого. Але разом з тим слід мати на увазі те, що, поминаючи переходи, — в кожному народі витворилася деяка характеристична расова мішанина. Тільки така пересічна мішанина не перешкоджала тому, щоб віра в спільне кровне походження від одного предка, яка була колись основою тих племен, що складали нову народню спільноту, могла поренестися із племінної на цю народню спільноту.

Дальшим чинником, що спричинився до витворення почуття народньої спільноти, було саме сусідство. В часі родово-племінного устрою давали в потребі негайну поміч і охорону рід і плем'я — отже, кровні об'єднання. Від часу, коли держава розложила і остаточно розбила це джерело взаємодопомоги, стала опорою для окремих родин територіяльна громада та їх союзи. Громада збудована не на кровному, а на сусідському принципі. Громада, а в дальшу чергу також сусідні громади, що по сусідству творили союз, були в державі найвужчою батьківщиною, з якої розвинулася опісля ширша батьківщина цілого народу. На ґрунті громад витворилася психічна категорія батьківщини землі-держави. Батьківщина (отже, територія) є конечною передумовою витворення народу.

Річ несумнівна, що на етногнезу мала не абиякий вплив сама природа землі і клімат. Рішальне значення для цього мали, з одного боку, відмежування від інших суспільних груп (гори, ріки, моря) та брак природних перешкод для зв'язку всередині власної суспільної групи.

Велику ролю в етногенезі грало ще господарське життя. Якщо воно не було обмежене до вузької области, але поширювалось через торговельні зв'язки на цілу державу, тоді етногенеза прискорювалась дуже значно. Противний випадок заходить тоді, коли такого тісного зв'язку не було: тоді етногенеза припізнювалась. Цей зв'язок, як і інші причини (під зовнішнім натиском) потягали за собою внутрішню міґрацію, що спричинювалася до витворення почуття свійськости в цілому населенні держави. Під цим оглядом грав велику ролю (але не виключну!) також модерний капіталізм.

До важливих чинників етногенези належить також уже нами згаданий політичний момент. Самий факт з'єднання кількох племінних груп на довший час у межах однієї держави спричинився до прискорення етногенези, якщо їй не перешкоджали інші чинники. До цього долучалася ще спільна історична традиція і доля, яка своєю чергою поглиблювала почуття єдности, не зважаючи на всі суспільні різниці і навіть внутрішні антагонізми. Протилежність і ворожість супроти зовнішніх сил притуплювали внутрішній антагонізм і обґрунтовували почуття спільної історичної долі. Крім цього, рішальну ролю в цьому почутті та в його рості грав суспільно-правний лад держави. Ті самі суспільні установи й ті самі

правні норми, які зустрічав мешканець етнічного простору всюди на цій території, скріплювали в ньому почуття, що все те є «своє», «рідне». Зате суспільно-правний партикуляризм є загальною перешкодою для етногенези. Централізм державної адміністрації також прискорює етногенезу або спричиняється до винародовлення вже історичних народніх спільнот. Зате широка місцева самоуправа і федералізм стримують винародовлення.

Велике значення для етногенези мають ще вкінці політичні та філософічні ідеї.

На ґрунті народньої спільноти, як культурної єдности, виросла в новітніх часах повна спільнота нації, що охоплює всі духово-суспільні, а зокрема політично-державні інтереси, як вища особовість, що передусім послуговується, як засобом вияву свого життя, державою, яку вона опановує або змагає витворити.

Отже, з черги слід у загальних рамах зайнятися нам ще націогенезою[1]).

IV

Термінологічно іменник «нація», подібно як іменник «нарід», має різне значення.

1) Саме слово «нація» походить від латинського іменника „natio", яке в свою чергу виводиться від дієслова „nascor" — родитися. Таким чином, у латинській мові «natio» означає те саме, що «нарід», тобто ширшу групу людей спільного кровного походження. Отож, значення цього слова своїм змістом дорівнює нашому слову «плем'я».

2) У клясичному Римі вживано слова «natio» у протиставленні до «populus Romanus» (римський нарід). «Nationes» — це були чужі племена, нижчої культури, ніж римська і грецька. Тому нерідко додавано до цього іменника ще прикметник «fera» (-дика), отже ferae nationes. Вживано його, отже, приблизно в тому самому значенні, що висловлювали греки словом «barbaroi».

Слово «natio» заступали римляни часто словом «gens» — рід. Уживано його також на означення чужих племен нижчої культури. Тому слово це (gentes) означало просто «чужинців».

3) В епоху грецько-римського християнства словом «nationes» або «gentes» означувано поняття «погани», тобто знову нехристиянські, нижчої культури племена. Звідсіль і тоді це слово заступало поняття «варварів» і «поган» одночасно.

---

1) М. Грушевський, Початки громадянства, 1921; W. Wundt, Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze in Sprache, Mythus und Sitte. Томи VII—X; W. Mitscherlich, Volk und Nation. (Handwörterbuch der Soziologie), стор. 644 - 651)

Під цим оглядом грецько-римські християнські письменники йшли за духом старозавітної біблії. В перекладі біблії nationes і gentes (по-грецьки ethnos, по-церковно-слов'янськи «языкъ») означає нарід ідолопоклонський, що не відповідає релігійному рівневі ізраїлитян чи християн. До ізраїлитян і християн стосується у біблії та релігійних грецьких творах слово «laos» («нарід», по церковно-слов'янськи «людіє»).

4) У середніх віках почали вживати в Західній Европі слова «нація» також у відношенні до культурних европейських народів, але одночасно також до населення цілих країн, хоч вони не творили окремого народу (напр., natio Florentina).

5) У Західній Европі вживано цієї назви також в університетах у відношенні до студентських товариств-земляцтв, що організувалися тоді на підставі приналежности до держав свого походження або по рідній мові.

6) Ще один крок вперед для промощення широкого вживання цієї назви у прикладанні до культурних народів зробив великий собор у Констанці (1414—1418). До цього часу на світових соборах церкви голосували учасники по головам (viritia). Тут перший раз прийнято засаду голосування по націям, одначе при тому помішано засаду державну із засадою народньою. Голосували окремо «нації» французька, італійська, англійська, еспанська та німецька. При чому до німецької нації причислено не тільки єпископів з Німеччини, але й з Польщі, Мадярщини і скандинавських країн.

7) У новітніх часах почали вживати цієї назви на означення духової спільноти народу, що має глибоку свідомість єдности в минулому й сучасному та спільну державно-політичну мету.

У цьому значенні «нація» ідентифікується до певної міри з державою, як на це вказує термінологія романського й англосаксонського світу, яку переймають також інші культурні сфери (напр. «Об'єдані Нації» — «Об'єднані Держави»).

Деякі нації не мають у своїй мові терміну »нація», а замість цього слова на означення того самого поняття вживають іншого слова, напр., поляки і чехи замість слова «нація» вживають слова «нарід» (naród, narod), а на означення поняття «нарід» вживають слова «люд» (суверенність народу — suwerennosc ludu).

У наведеному вище новітньому розумінні поняття нації могло розвинутися з поняття народу тільки в демократичній і то хоч би в найпервіснішій атмосфері. Тому в цьому розумінні найскорше розвинулася нація в Англії, бо тут найраніше був демократичний рух. Друга з черги витворилася нація в Україні в XVII ст. під час Хмельниччини, але з упадком козацької держави українська нація підупала. Третя з черги нація витворилася у Франції у Великій революції, а звід-

там витиснула свій вплив на національний розвиток цілого континенту Европи.

З витворенням національної ідеї, тобто з моментом, коли нарід став політизуватися, стала також держава націоналізуватися, тобто нарід опанував державу, або ставив собі своїм безпосереднім завданням створити свою власну державу.

Одначе, не зважаючи на націоналізацію держави, нація і держава не є ідентичними суспільними творами. Один і другий суспільний твір розвивається окремо. Держава є владною організацією, тоді як нація є тільки духовою спільнотою на народньому підкладі.

В. Старосольський і О. Бочковський трактують націю тільки як духову спільноту, об'єднану «стихійною волею» (Старосольський) чи свідомістю (Бочковський), не підкреслюючи об'єктивних даних досить сильно.

Тим часом нація може витворитися тільки на підкладі народу, для існування якого треба не лише самого почуття «свійськости», але також об'єктивних даних: спільність мови, культури, батьківщини і однакової пересічної расової мішанини. Справді, на думку інших учених можуть існувати дві нації з тією самою літературною мовою (сьогодні — ірляндці і англійці), але не може існувати нація, в якій було б кілька мов. Приклад, що його наводять із Швайцарією, не є доказом існування нації з трьома мовами, бо швайцарці мають, очевидно, тільки державний патріотизм, а не почуття національної єдности.

У національному почутті основним складовим елементом є почуття рідности (те саме, що в народі, а перед тим у племені). З тієї рідности випливає не тільки любов до батьківщини і своєї людської суспільної індивідуальности, але й вимога рідних, братерських прав. Коли нація є «народом» у змислі рідности, то всі члени, як брати, мають у ній відповідні права. Без почуття «рідности» не може бути «народу», а вслід за тим нації. Сама термінологія підкреслює момент віри у кровну спільноту, на якій витворюється у вищих інтелектуальних верств почуття також духової спільноти.

Без почуття рідности в любові і правах нема нації там, де навіть існують інші об'єктивні моменти її витворення.

Проблема народу й нації як суспільно-духового твору є ще лише в початках свого наукового дослідження. З-поміж українських учених Михайло Драгоманів був одним з перших европейських учених, що досліджували це питання. З пізніших учених Володимир Старосольський та Олександер Бочковський належать до високозаслужених прокопників науки про націю [1]).

[1]) Georg Jellinek, Allgemeine Staatslehre, 1917; Fr. Oppenheimer, Der Staat, 1919; L. Gumplowicz, Rassenkampf, 1883; J. Fels, Begriff u. Wesen der Nation, 1927; Vierkaudt, Gesellschaftslehre, 1925; Barnes, Soziologie u. Staatstheorie; Hayes, Sociology, 1930; O'Gburn and Nimkoff, Sociology, 1944.

V

Тепер можемо накреслити схематичний образ української етно- та націогенези.

1) Русько-українську державу із центром у Києві створило наше, етнічно українське плем'я Поляни-Русь, що в історичних часах жило довкруги Києва.[1])

Полянська Русь підкорила під свою владу інші наші племена (деревлян, уличів, дулібів та ін.) чи то в февдальну залежність від київського руського князя, чи в просте підданство. Крім цього, Полянська Русь і її династія підкорила була ще ряд чужих нам слов'янських та неслов'янських племен, що скоро відлучилися від Києва, творячи свої власні центри на півночі.

Держава Полян-Руси та її спільна династія, а опісля спільний культурний центр у Києві витворили дуже рано почуття «руськости» («українськости»), не зважаючи на пізніше роздрібнення на ряд окремих держав-князівств.

Це почуття спільноти проявлялось дуже скоро у загальновживаній спільній назві «русин». Цю назву прикладало до себе все наше етнічне населення у зносинах назовні, хоч у внутрішніх взаєминах задержано ще довго місцеві або племінні назви. Ця назва «русин» прийнялася була твердо серед етнічно наших племен і областей, а особливо сильно на пограниччях, щоб зазначити й підкреслити противенство до державно, культурно й етнічно чужих елементів.

Тільки для внутрішнього вжитку вживано ще довгий час назву «Русь» лише до державнотворчого племени і його області — до Київщини (подібно, як у внутрішньому вжитку в останніх ще часах були назви племен бойків, гуцулів, поліщуків і т. д.).

Назва «руський» (не «русин») у московських землях — це твір штучний, накинений дуже пізно династією, хоч у відношенні до українського народу там постійно панувало почуття чужости.

2) Уже дуже рано (в XII ст.) появляється в літературних пам'ятках назва «Україна», що в народніх устах, очевидно, мусіла бути дуже давня.

3) На витворення цього почуття народньої єдности ще в часах нашої київської державної системи склалися такі чинники:

а) одна мова всіх етнічно наших племен, як державнотворчого, владного, так і підлеглих; діялектичні різниці були тут здавна мінімальні;

б) спільна культура, зокрема, обичаєві норми;

в) спільна церковна організація з центром у Києві;

г) один династичний зв'язок Ярославичів, що держав цілу державну систему, не зважаючи на удільність;

ґ) живий економічний зв'язок усіх областей;

[1]) Теорія про норманське походження Руси є зовсім безпідставна.

д) часті міґрації населення в усіх напрямках (схід, захід, північ, південь, і навпаки);

е) той самий основний соціяльний і правний лад у всіх областях, так що кожна особа почувалася однаково «дома» в Києві, Галичі, Холмі, Чернігові і т. д.;

є) солідарний інтерес оборони від кочових орд із сходу і перед натиском із заходу Польщі та Литви, а з південного заходу мадяр, що всі разом творили різний контраст мови, культури та правно-соціяльного ладу; і вкінці така ж суперечність між Україною та північною Московщиною;

ж) в основі пливкий перехід з однієї кляси до другої, через що окремі кляси не тільки не створили різких каст, що є непрохідною перешкодою для етногенези, але навіть не зціпли в стани, що також сильно стримують народотворення. Основу нашого населення творило свобідне селянство та з виробленими політичними правами міщанство, з яких був можливий перехід до боярства. Тому боярство за княжих часів не вспіло стати єдиним «державним станом», як це сталося зі шляхтою та шляхетським духовенством на Заході, зокрема в Польщі.

Почуття своєї індивідуальної окремішности, як народу, було, очевидно, вже вироблене в той час, коли система наших удільних держав упала в XIV ст. і в одній частині підпала під владу Польщі, а в другій перейшла під зверхність литовської династії. Не в литовсько-польських відносинах витворилася ця народня індивідуальність, як це твердила гіпотеза проф. Кордуби, але вона була готовим суспільним твором ще у власній державній системі. В умовинах чужої державности була б наша етнічна маса без почуття народньої єдности перетворилася дуже скоро в реґіональну різновидність польського народу, якби не існував уже готовий русько-український нарід із свідомістю своєї індивідуальности. Цей нарід вправді послабшав під натиском чужої державности, але не упав, бо вспів при собі задержати навіть поважну частину вищих верств усупереч їх матеріяльним клясовим інтересам.

Другим доказом нашого твердження є факт, що до єдности нашого «руського народу» почували себе такі частини нашого народу, які ніколи не належали до Польщі (Закарпаття, Семигород, Буковина, Басарабія). Там задержалася наша стара національна назва і почуття єдности з материком усупереч натискові чужих держав. Це почуття народньої індивідуальности скріпло й поглибилося в XVI і XVII ст. ст., коли в нас піднявся культурно-церковний і політичний рух, а зокрема рух братств у напрямі реформи церкви. «Прості хлопи й кожем'яки», як їх згірдно називають представники тодішнього чужого станового

напрямку серед нас, почувають себе повноправними членами однієї народньої спільноти і реклямують для себе ці права.

Дух наших братств — це своєрідна форма нашої реформації. Західня реформація голосила науку, що християнин не потребує для спасення своєї душі якогось посередника між ним і Богом, але кожний член церкви може сам знайти дорогу до Бога та Божу Правду в біблії. Занепад значення церковної ієрархії, як необхідного посередника між Богом і людьми, мусів потягнути за собою також занепад суспільного престижу духовників в адміністрації церкви. Під час реформації всі члени церкви підносять вимогу участи з рішальним голосом в організації та управлінні церкви. Звідсіль уже один крок до того, щоб кожний християнин підносив згідно з духом реформації вимогу до рішальної участи в організації та адміністрації цієї громади й держави. Основні ідеї цього руху, хоч тільки в зародку і ще не додумані до кінця, опановують також братський рух XVI—XVII ст. ст., який таким чином є прокопником політичного руху міщанства, козацтва, а за ними селянства. Це підготовчий розвиток н а р о д у до витворення н а ц і ї. Треба тільки вдуматися в ментальність тодішнього нашого суспільства, що допускало, як виправдану вимогу львівського братства, зложеного з простих міщан, конролювати церковно-організаційну діяльність єпископа-шляхтича Балабана, щоб зрозуміти глибину революції думки в тодішніх відносинах станового панування шляхти в «Короні і Литві». Характеристична річ, що цей постулят приймає також більшість нашої шляхти, що ще почувала себе принадлежною до українського народу [1]). Ще далі в кон-

[1]) Духа братства віддає найліпше сам статут Львівського братства, в якому однаковими братами є «міщанин или шляхтич или предміщанин или посполитих людей вшелякого стану, як тутешний так сторонний ...» (Памятники Кіевской Комиссіи ..., отд. I, ч. 1, ст. 5—11).

З другого боку, в деяких шляхтичів українських билися в грудях дві душі: нова душа — пробудженого народнього братерства та стара станова-шляхетська душа, ворожо настроєна проти того, щоб навіть міщанин, «брат у Христі», міг мати хоч би лише в церкві вищі достоїнства, що за становими принципами повинні належати шляхті. Цей конфлікт двох душ різко виступає у промові волинського посла Деревинського у варшавському соймі. У першій половині своєї промови, виголошеної з великим патосом, він боронить взагалі «релігію давнього руського народу», і виступає проти «гноблення нашого руського народу», а між кривдами цього народу перелічує вже не самі кривди української шляхти (як це робила тодішня польська шляхта, що вважала за нарід тільки свій шляхетський стан), але також міщан. У другій частині промови бере верх у нього друга шляхетська душа, і він уживає проти українсько-білоруських уніятів тих самих арґументів, що їх колись уживав львівський єпископ Балабан проти братства. Для нього недопускальна річ, щоб міг бути єпископом син простого міщанина з Володимира — Кунцевич, або що уніятський єпископ у Перемишлі, Шишка, «походить від свинопаса» і т. п. Для нього тут ясне, що унія тому нічого не варта, що «за 20 р. цієї унії не можуть роздобути родовитих шляхтичів для достойного обсадження цих (єпископських) становищ».

Ця дводушність у частини нашої шляхти опинилася у стані кризи під час козацьких повстань, а зокрема під час всенароднього повстання Хмельнич-

секвенції цієї суспільної думки йде блискучий суспільно-релігійний письменник Іван Вишенський, який у своїх соборних листах не лише заступається за ідею права співозначення ляїків у церковних справах всупереч єпископам і панам, що йдуть проти громади, але з вогненним патосом проповідує думку, що хлоп, кожем'яка, сідельник, швець — «у всім рівний брат» шляхтичів-єпископів.

Це думка, що в консеквенції веде до вільного клясового суспільства, без станових перегород, які є перешкодою для релігійно-церковного братерства і рівного життєвого шансу для всіх братів. Це означає у консеквенції ідею вільного переходу з кляси до кляси, залежно тільки від особистого рішення даної особи та її матеріяльних обставин і спроможности. Цю консеквенцію заступав козацький рух, який із вужчого станового руху розвинувся на переломі XVI і XVII ст. ст. до всенароднього руху. Разом з тим піднімається у нас на найбільшу висоту свідомість своєї народньої індивідуальности та безперервність цієї тісної лучности з минулими та майбутніми поколіннями. Доказом свідомости своєї народньої окремішности та бажання її боронити навіть за ціну матеріяльних пожертв є колективний виступ української брацлавської шляхти до польського короля Степана Баторія з вимогою, щоб у справах, які відносяться до українських земель, урядувала королівська канцелярія по-українськи. [1]).

Пророчистим документом цієї атмосфери, в якій завершувався український нарід та перетворювався у н а ц і ю, є меморіял новопоставлених, за гетьмана Петра Сагайдачного, православних єпископів до уряду Польщі у Варшаві. У цьому меморіялі підкреслюється, що козаки — це той самий руський (український) нарід, що ходив воювати візантійське цісарство та поставив потужну свою державу. З нього б'є те саме почуття себевартости, яке вибухає у проповіді Іларіона з XI ст. Новопоставлені єпископи, без вийнятку високоосвічені люди і разом з тим члени ш л я х е т с ь к о г о с т а н у, з г о р д і с т ю заявляються до народньої єдности із козаками, що в компактній масі складалися з с е л я н с т в а, а тільки в малому відсотку з міщан і шляхти.

Український нарід завершив цей свій розвиток витворенням н а ц і ї у новітньому розумінні в епоху в с е н а р о д н ь о г о повстання за часів Х м е л ь н и ч ч и н и.

Під цим оглядом Хмельниччина відограла в українській націогенезі ту саму ролю, що її відограла 150 років пізніше Вели-

чини. В однієї частини взяла верх національна душа, і ці шляхтичі пристали, всупереч своїм становим інтересам, до повстання і стали активними членами козацтва. Друга частина, і то мабуть значніша, під час цієї кризи національно заломилася і в ім'я своїх станових інтересів стала активно по польському боці проти повстання (А. Кисіль, Я. Єрліч та ін.), при чому всі повстанці для них це тільки «розбійники», «злочинці» і т. п.

1) Акты Зап. Россіи, т. III. ст. 187.

ка революція у Франції. Політичною істотою Хмельниччини було загальне бажання народу (козацтва, селянства, шляхти) створити свій власний, вільний український державний лад, у якому мали б співрішальний голос усі члени народу, без огляду на соціяльне походження. Це і є те явище, що ми його називаємо «уполітичненням народу», або «націоналізацією держави». Всі по дотеперішньому польському праву стани почули себе нацією, тобто в народі проявилась свідомість своєї індивідуальности у найвищому ступні: почуття єдности і воля творити свій власний державний лад.

Це уконститування українського народу як нації закріплюється в народній пам'яті у піснях і думах. У них висловлювалася найбільш ідеальна любов до свого народу і батьківщини:

Та немає лучче, та немає краще
Як на Україні ...

Це виявилося також у стихійній волі творити самим свій лад та усунути чужу владу:

За Вислу ляхів, за Вислу ...

Що говорив Хмельницький королівським комісарам, те саме думали, говорили й співали українські козаки, селяни, міщани по всій українській землі.[1])

[1]) В. Мясковський, член польського посольства з Варшави до гетьмана Богдана Хмельницького, так описує поворот гетьмана з переможної кампанії проти Польщі в грудні 1648 р.: «Ввесь нарід, вийшовши з міста, вся чернь вітала його. Академія вітала його промовами й окликами, як Мойсея, спасителя і визволителя народу з польської неволі ... » (Памятки Киевской Комиссіи для разбора древнихъ актовъ, т. I. ч. 66, ст. 322—323; підкреслення в перекладі наші).

Тут підкреслює сучасник подій всенародність Хмельниччини: ввесь нарід — чернь, міщан, духовенство, учених, як той елемент, що є носієм руху.

Національний, а не тільки соціяльний характер Хмельниччини проявляється також із кожного місця щоденника вище згаданого В. Мясковського, зокрема опис настроїв самого Б. Хмельницького та його старшини.

Однодушність опору, як опору української спільноти, видко також з листа польського маґната м. Остророга до польського коронного канцлера в червні 1649 р., де підкреслюється, що дуже тяжко для поляків знайти шпигуна «між Руссю, бо всі вони зрадники; коли ж здобудеш язика, то хоч спали його, а правди но скаже ... »

У тій ситуації, в якій тоді, перед повстанням Хмельниччини, знаходився український нарід, була національна і соціяльна справа в Україні зв'язана нерозривно в одну цілість. Така велика кількість української шляхти перейшла на початках XVII ст. у новий духовий полон польської шляхти і в тому полоні спольщилася, що та незначна частина, яка ще зосталась була при православній вірі, не могла вже, з огляду на свою нечисленність, творити українського державного руху на шляхетській становій базі. Численніше і активніше від шляхти було міщанство, але також його сили не могли вистачити для державного діла. Зоставалась тільки сила нового чинника, яким було козацтво, створене з усіх українських суспільних елементів, але найбільше з селянства; однак і воно не мало б переваги, якщо не

Цього не стерли з національної свідомости пізніші політичні катаклізми Руїни. Хоча провідна верства йшла на різні «реальні уступки», а частинно на «лакімства нещасні», то все одно раз запалений національний вогонь жеврів постійно і черпав свою силу з традиції Хмельниччини, щоб опісля наново вибухнути ясним полум'ям. [1])

Наш погляд на вплив Хмельниччини на українську націогенезу в рішальній мірі залежить від відповіді на питання: усунула Хмельниччина в новій українській козацькій державі становий суспільний устрій чи затримала його в основі дальше?

Наш погляд на це питання такий, що Хмельниччина усунула в новій державі цілковито становий устрій і тим способом завершила націогенезу.

Проти нашого погляду на це питання стоять у менш чи більш різкому противенстві погляди українських суспільних дослідників (Дністрянський, Старосольський, Бочковський, Бачинський, Левинський), які, щоправда, прямо й безпосередньо не займають становища до української націогенези, але зате будують таку загальну схему еволюції нації, що суперечать нашому вище розвиненому поглядові на українське націотворення.

Посередньо нашому поглядові на українську націогенезу суперечать також погляди тих українських істориків та істориків українського публічного права, що добачують у суспільному ладі, який після повстання Хмельниччини переміг, усі елементи станового ладу, тільки трохи своєрідного. Такий погляд, між іншим, у проф. Л. Окіншевича, [2]) М. Славинського [3]) та ін. В основі має ту саму тенденцію також «Історія України» за редакцією С. Білорусова, К. Гуслистого, О. Оглобліна, М. Петровського, М. Супрунчака та Ястребова (1940). Основний погляд на це питання в суті речі такий: Хмельниччина зовсім не усунула, а в основі затримала становий устрій у новій державі. Перемога 1648 року принесла багато змін в устрою і суспільних

ставило б собі виразно протистанової програми нового суспільного ладу і не поставило на ноги до боротьби за політично-суспільну програму ще цілого селянства («хлопів», «черні»). Сила і перемога Хмельниччини лежала саме в цій єдності національно-соціяльної програми і в підтримці її черню.

Заклики Хмельницького, як провідника повстання, зводилися до одного: «щоб усі, хто в Бога вірує, збирались в громаду, і чернь і козаки, запевняючи, що вже потім панів не буде і щоб жадного шляхтича не було ...»

Це дуже добре бачили противники Хмельницького. Воєвода А. Кисіль виразно підкреслює «силу черні» у Хмельниччині, і всі зусілля варшавських дипломатів ішли в тому напрямі, щоб відтягнути Хмельницького і козаків від черні та звернути їх зір тільки на забезпечення козацтва, як нового проміжного стану.

[1]) М. Грушевський, Історія України-Руси, том VI—IX.

[2]) Л. Окіншевич, Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства, 1947.

[3]) М. Славинський, Історія України, курс лекцій, 1947, ст. 113 і слід.

відносинах Придніпрянської України. Але, в цілості визнаючи ці зміни, все ж таки не можемо сказати, що Україна цим самим рішуче й повністю ліквідувала попередній період суспільних відносин і вступила до іншого, зовсім нового. Насправді й після 1648 р. Гетьманщина перебувала в стадії суспільства, поділеного на стани, і відносини поміж цими станами продовжували бути найважливішою і найвирішальнішою ознакою цієї суспільної організації. Та ці відносини поміж станами після перемоги 1648 року і в наступній по ньому добі, не перестаючи бути відносинами станового суспільства, набули нових, відмінних від попередніх форм. Не творячи унікуму серед европейських країн, держав і народів, маючи спільний з ними шлях історичного розвитку, гетьманська Україна творила свій, окремий, своєрідний і яскраво самостійний вид станового суспільства.

Над цим питанням мусимо спинитися трохи довше, бо якщо дійсно в 1648 р. не було ніякої «соціяльної революції», а чисто політично-владна, і якщо в основі лишився становий лад суспільства тільки з деякими своєрідними відмінами (а в кожній країні були свої, своєрідні відміни станового ладу), то зовсім природно, що Хмельниччина не могла спричинитися до витворення української нації в новітньому розумінні, як самосвідомої суспільної індивідуальности, що хоче творити свій власний державний лад. Становий лад ділить суспільство на окремі групові індивідуальності, при чому стани відділені один від одного так сильно, що між ними не може витворитися передумова існування нації: почуття єдности.

Погляд прихильників становости у Хмельниччині є, на нашу думку, занадто однобічний.

Щоб у цьому пункті ближче вияснити нашу позицію, потребуємо бодай коротко вияснити питання станового ладу до Хмельниччини.

«Становий лад» спирався на «станах», що були не тільки фактичними суспільними групами, але закріплені твердо правним порядком. Не самі фактичні відносини зайняття, але правні норми рішали про те, до якого «стану» належить кожна особа та яке місце займає вона наслідком того в суспільній ієрархії [1]). Про приналежність до стану рішали, отже, не фактичні, зокрема не економічні моменти, а правні норми, що приписували кожній особі її членство в стані в твердій формі. В першу міру люди «вроджувалися» до стану і свої привілеї або обмеження особистих прав набували з соціяльним походженням.

Перехід з одного стану до другого був принципово неможливий. Тільки вийнятково до-

[1]) В. Старосольський, Держава і політичне право, ч. І, ст. 504.

пускався такий перехід шляхом окремого привілею (нобілітація і т. ін.) до вищого стану або, як кара, до нижчого стану. [1])

Суспільне становище людини було визначене згори правопорядком, а не актами її волі, бо правний порядок причисляв людину до певного стану і навіть іноді ще до означеної в ньому групи. [1])

«Становий лад» тим саме різниться від клясового «суспільного ладу», що стани є «твердіші», а кляси «плинніші». Стан в основі є правно наслідним, а тим часом клясова приналежність окреслюється не правними приписами, а фактичними (зокрема, економічними) відносинами. Ці фактичні відносини в клясовому суспільному ладі то підносять, то обнижують становище певної родини чи одиниці, заклясовують її вище до якоїсь кляси, або деклясують її зовсім. Таким чином стан перетворюється в клясу, якщо він дезінтеґрується, отже стає рухомим і пливким. Цей розвиток залежить не тільки від економічних чинників, але також великою мірою від політичних переворотів та від змін у духово-моральному житті суспільства. [2])

На заході континентальної Европи становий лад почав валитися з Великою революцією у Франції, а звідсіль її вплив посувався сукцесивно на схід континенту.

Велика революція у Франції була одночасно політичною і соціяльною революцією: усунула правну нерівність станів, звільнила село від правної залежности від шляхти і надала політичних прав усім, без різниці народження, що поносили державні тягарі. Політично виявилася революція назовні як демократизація держави та політизація народу.

Подібну ролю відограла в Україні Хмельниччина, хоч майже на 150 років раніше. Що це так, видно з наслідків Хмельниччини під соціяльним і політичним оглядом: усунено не тільки польську шляхту та її владу, але взагалі шляхту як стан із спеціяльними привілеями. Та частина православної шляхти, що з національних спонук лишилася в Україні і згідно іншими верствами працювала над державним будівництвом, *не творила впродовж півстоліття окремого стану шляхти в Україні і взагалі суспільно і політично не проявила себе як окрема виразна суспільна група.* [3])

Лише пізніше, як під натиском московского центру, так і під впливом власних інтересів ці останки української шляхти оформилися в окремий стан, рядом з певною верствою козацької старшини.

В Україні від 1648 р. впродовж двох поколінь існували в

[1]) Там таки, ст. 404.

[2]) Tönnies F., Stände und Klassen (Handwörterbuch der Sociologie), 1931, ст. 618.

[3]) К. М'якотін, Очерки социальной Истории Украины ст. II і III.

суспільстві тільки дві основні соціяльні групи: 1) козаки, 2) посполиті, поділені на дві підгрупи — селян і міщан.

Обидві ці основні групи суспільства, як також підгрупи в них не творили впродовж двох поколінь від 1648 р. окремих станів в окресленому вище сенсі. Ці групи були рухомі і пливкі. Ця пливкість походила звідсіль, що революція Хмельниччини (але не задуми самого Хмельницького) перевела правну цивільну рівність усіх громадян України (поза малими винятками церковних і манастирських маєтків) та їхню політичну волю. Це правда, що в задумах самого Хмельницького і деяких його старшин такий результат революції не лежав (подібно як творці французької революції в 1789 р. не замишляли тих результатів, що після революції переросли їхні задуми). А проте, той результат був живим фактом в Україні і діючим правом перших двох поколінь Хмельниччини. Переговори в справі Переяславського договору, укладеного Хмельницьким і його найбільшими дорадниками, як от генеральний писар Іван Виговський, виразно показують плян завести в Україні старий польський становий лад, тільки без влади польської шляхти, а української шляхти і закріпленого в твердий новий стан козацтва [1].

Цей задум виявляють також дальші кроки гетьмана Хмельницького (його листи для забезпечення прав деяких шляхтичів; прохання в царя про надання шляхетських маєтностей) і подібні кроки генеральної старшини. Сюди належать також прохання гетьманського уряду перевести реєстр козаків і реєстр шляхти.

Але всі ці задуми були не діючим правом, а тільки політичною програмою, яка не могла знайти виразу в обов'язуючій конституції української козацької держави, що її скла-

[1]) Цей задум Хмельницького, що його ми бачимо з часу переяславських переговорів та з деяких інших актів того часу й пізніше, є продуктом нових обставин, у яких опинився гетьман: Остаточне закріплення перемоги проти Польщі і тверде рішення, щоб цю перемогу петрифікувати вибором для України династії Романовичів із задержанням державности України та її конституції.

У цій ситуації гетьман і його уряд необхідно не потребував, як йому здавалося, дальшої опори черні. Крім цього, в тому ж напрямі впливав на нього сильно генеральний писар Виговський. Перед тим Хмельницький не виявляв такого задуму. Навпаки, від самого початку повстання перед ним стояла свідома програма приєднати до спільного діла — боротьби з Польщею — селянські маси й прикінці 1648 року він уже явно заявляє, що не може залишити черні, «вона права рука наша…« » На всій Україні не лишиться в мене ні одного князя, ні одного шляхтича « … ». Така була прилюдна відповідь Хмельницького делегації польського уряду під проводом Адама Кіселя, що переконував Хмельницького відректися соціяльної революції за ціну станових привілеїв козацтва. («Залишити чернь у спокою, щоб хлопи орали, а козаки воювали… « — з щоденника Мясковського, цитованого вище).

Від цієї програми Хмельницький відступав частинно лише під натиском успіхів Польщі, або пізніше під впливом Виговського і самої Москви.

Фактично ж Хмельниччина перевела першу й глибоку соціяльну революцію на континенті Европи, усуваючи підданство селянської маси та підносячи її до рівня цивільно-рівних своїх громадян.

дено на англійський лад: не шляхом одної конституції, чи грамоти, чи навіть конституційних законів, а шляхом звичаєвих норм і прецеденсів, що разом відповідали суспільному взаємовідношенню сил. Цей діючий впродовж двох поколінь правопорядок не визнавав станів, а вільних людей, згрупованих в основі по економічним і особистим спроможностям.

Ті політично-суспільні задуми Хмельницького та його деяких старшин і наслідників не були навіть в суті речі політично-державною програмою, яку оповіщали б населенню. Навпаки, це були тайні задуми, яких вони навіть не важилися публічно оповістити в своїй державі, знаючи наперед, що їх уважала б більшість народу за державний замах і вони викликали б рішучий спротив. Ба, що більше, вони при надаванні собі царем паперових станових привілеїв виразно прохали царя, щоб цього не проголошувано в Україні, бо це викликало б чинний спротив[1]).

Сама Москва, очевидно, бажала усунути з України той новий правно-суспільний лад, бо він був загрозливим прикладом для нижчих верств Московщини. Для того робила заходи, щоб перевести перепис населення України і раз на завжди приписати кожну особу до якогось стану, щоб «шляхтич був шляхтичем, козак козаком, міщанин і селянин міщанином і селянином». Але ці спроби в XVII ст. не вдалися. Велика спроба за гетьмана Брюховецького в 1667-68 рр. скінчилася тим, що Москва під одностайною поставою українського народу (поза нечисленними вийнятками колишніх шляхетських кол) мусіла покищо відступити від своїх плянів.

Характеристичний тут вислід українського правного переконання, що кермувало справою проти заведення «станового ладу» в практичне життя, бо цей вислів дає нам образ дійсних (а не лише задуманих) порядків у тодішній українській державі. Як у своїм звіті повідомляють московські висланники, навіть полкова старшина спротивилася такому становому переписові, заявляючи, що в Україні «люди вільні і вільно мужикам у козаки писатися» і полковники їх відкидати не можуть [2]).

Так само показують тодішні акти, що також козаки вільно переходили в «посполиті» — у міщан, чи селян.

Цей перехід залежить, отже, в першу чергу від свобідної волі даної особи, яка під цим оглядом кермувалася своїми особистими, а головне економічними мотивами.

Ще в половині XVIII ст. стояв у народній пам'яті твердий спогад про той правно-суспільний лад України в XVII ст., а зокрема про те, що заможніші селяни записувалися в козаки, бо могли поносити зв'язані з військовою службою тягарі: «як

1) Акти Ю. и Зап. Р. XI, 717—20, 764—65.
2) Цитовані акти в М'якотіна, ст. 48.

осіли люди, тоді заможніші писалися в козаки, а бідніші оставалися в мужиках» [1]).

Це правний порядок визначав, отже, даній особі місце в групі козаків чи посполитих, а воля даній особі приступити до цієї чи іншої групи.

Те саме явище маємо також з духовенством. Духовників обирала собі громада, дуже часто із світських людей, які лише опісля висвячувалися. Вибирано як з-поміж козаків, так і з-поміж посполитих.

У тих обставинах правної можливости і свободи переходу з одної групи до другої не може бути мови про «становий устрій» у панівному тоді в Европі сенсі.

Під цим оглядом була тоді українська гетьманська держава дійсно вийнятковим явищем у цілій континентальній Европі і за цей свій безстановий лад мусіла вона звести тяжку боротьбу з сусідами — Польщею і Московщиною — подібно, як пізніше таким вийнятковим явищем була система французьких порядків Великої революції. Головна різниця між ними лежить у тому, що наш політично-суспільний лад під натиском зовнішніх сил почав наново мінятися в напрямі станового ладу у XVIII ст. і вкінці уляг, а французький лад кінець-кінців без огляду на реакційні звороти таки вийшов переможною рукою.

Сама ця довга боротьба за новий лад України, де «всі люди вольні», що її мусів перевести український нарід наперед з Польщею, а опісля з московською державою, була одним із сильних національно-творчих елементів. Подібну ролю відограли війни революційної Франції.

У цьому півстолітньому періоді вільно-клясового ладу Гетьманської України наступив був не тільки суспільний, але також політичний переворот, який по своїй суті має важливе значення для нашого питання націогенези. Він виявився не тільки в тому, що усунено польську державність з території Гетьманської України і замість неї створено нову державу. Таких переворотів у Західній Европі бувало більше і вони не були чимось незвичайним. Особливістю, що потягнула за собою дальші наслідки, було те, що цю нову державу будувала не одна суспільна група, а весь нарід. Нова держава повстала в димі революції та під час важких воєн. Сама козацька старшина на могла б була збудувати цієї держави, бо ж вона була нечисленна і до того з військом на фронтах. Будували її солідарно всі верстви народу, а зокрема українські міські і сільські громади в дусі стародавних самоврядних традицій, змінених відповідно до потреб нового часу.

З того ясно, що нарід хотів будувати сво[illegible]

[1]) Там таки, ст. 89.

власну державу. Він боровся за неї, вступаючи в козацькі полки.

Усіх членів народу опановує тоді і викликає патос боротьби політична ідея, що «в Україні всі люди вольні» і що всі відповідно до змоги мають право писатися в козаки, то тим самим він набував із публічними тягарами військової служби окремих публічних прав: вибирати старшину, що одночасно була вищою державною адміністрацією (поза громадським самоврядуванням). Теоретично такий нововступаючий козак міг бути і сам вибраний сотником, полковником чи навіть гетьманом, тобто головою держави. Проти цієї ідеї нового ладу України була тільки частина української шляхти, більшість її з власного рішення зіллялася з козацтвом.

«Посполиті» — селяни й міщани — мали не тількі всі цивільні права (право на землю), але й публічні права до участи в самоуправі і тим самим у державній адміністрації («зупольні уряди»). Коли посполиті мали трохи менші права, то це відповідало тільки їхнім меншим тягарам, що їх вони поносили для держави. В Західній Европі було аж до XIX ст. панівне переконання, що величина права має залежати від величини публічних тягарів (податків). На ньому принаймні, існували в Галичині «курії» при виборах аж до початку XX століття.

А проте, з твердим принципом ладу, заведеного Хмельниччиною, що в Україні «всі люди вольні», був зв'язаний ще другий важливий принцип, що в Україні всі люди мають право брати участь у вирішуванні найважливіших державних справ, зокрема у виборі голови держави. Цей другий принцип не був вповні проведений практично, бо в ґенеральній раді брало участь поспільство тільки вийнятково, але це показує, що в суспільстві була жива і переважна течія в цій добі, яка заступала думку про участь усіх громадян у генеральній раді.

Цей момент «вольности всіх» і політичних прав усіх мусів витворити в цій добі і той самий суспільний твір, що ми його називаємо нацією [1]). Заміт, що в той час наш нарід не мав ще достатньої національної свідомости, не слушний. Свідмість «свійськости» була вже давно, за княжих часів, а свідомість лучности поколінь давно до Хмельниччини. Політично-державна свідомість і бажання власного державного твору, що з народу творить націю, проявила себе власне вибухово в Хмельниччині активною участю у будові держави та рішучою вимогою впливати на державне життя.

[1]) Упадок генеральних рад спричинив, між іншим, її склад: ціле військо, зглядно ціле населення у зупольній генеральній раді. Ані вибір, ані вирішення та обміркування інших справ були технічно в такій раді неможливі. При тому з участю в раді були зв'язані велкі кошти, які не кожний управнений міг понести. Можна було усунути ці хиби заведенням загальної представницької системи, але до цього наша політична думка тоді не дійшла і терпіла кризу безпосередньої участи в радах.

Правда, це бажання не охоплювало тоді 100% усього етнічного українського населення на наших землях. Але ще сьогодні у таких націй, як французька чи англійська, участь у державних справах не охоплює значно більше як половину дорослого державного населення.

Немає також слушности заміт, що Хмельниччина спиралася поза соціяльними постулятами тільки ще на релігійно-церковних. Тим самим характеризувався кождий національний рух, що він в'язався найстійніше з релігійними моментами [1]). А проте, ще сьогодні на наших очах багато національних рухів кермується як найсильнішим об'єднувальним моментом — релігією (Ірляндія, Англія, Польща і т. д.) [2]). Цей перелім в українській націогенезі полишив нестертий слід у народній пам'яті і в літературі (універсали Хмельницького, Виговського і Орлика і т. д.). Тоді витворилася «козацька нація» України. Сталося це далеко до великої революції у Франції *).

[1]) В. Старосольський, Теорія нації, ст. 78.

[2]) Релігійний момент у Хмельниччині видвигнуто не так самими глибокими релігійними почуваннями козацтва та його проводу, як більш із політично тактичних та агітаційних мотивів серед найширших народніх мас. Хоч козацтво й було на свій спосіб релігійним, то «девотського» духу серед нього було мало. На це вказує як сам факт тісного союзу Хмельниччини з «бусурманськими» невірними татарами, так і виразні свідоцтва про настрій козацтва, які нам дають сучасники. Мясковський записує дискусію при офіційному прийняттю у гетьмана, яку вів полковник Хведір Вешняк з ксьондзом кармелітом Лентовським, що був членом польської урядової делеґації. У цій дискусії полк. Вешняк заявив голосно: «І ваші ксьондзи і наші попи всі такі сини.» Знову ж посол венецької республіки Альберт Віміна записує своє враження, що «не доводилось помічати в них великого натовпу народу при церковних богослужбах, бо козаки частіше відвідують коршму, ніж церкву» («Кіевская Старина», 1900, ч. I.). Далі той самий посол зауважує, що «козаки твердо додержують зблуджень «своєї схизми», але правил віри не знають докладно і живуть здебільшого в вірі батьків ...» Річ ясна, що посол помічає, що в Україні релігійний момент грав політичну і національну ролю, а не мав глибшого догматичного значення.

*Що революція Хмельниччини попри свій соціяльний характер була в головному національною революцією, на це найліпшим доказом є протипольський її патос, що б'є з кожного тодішнього пам'ятника, а не лише протипанський її акцент. Звідсіль і поясиюється факт, що крім православної шляхти, яка пристала до Хмельниччини з національних мотивів, перейшла до неї з національних мотивів також частина тієї нашої шляхти, що вже була частинно спольщилася і стала римо-католицькою. Тільки національний патос міг спонукати ту римо-католицьку шляхту, не зважаючи на клич православности, видвигнений Хмельниччиною, щоб вона стала на бік революції і державного будівництва Хмельниччини (див. точку 14-ту умов зборівського миру, пропонованого Хмельницьким. Грушевського: «Історія України-Руси», т. VIII. ч. 3, ст. 210 — 213.)

З другого боку знову ж була частина православної шляхти по польському боці, яку спонукувало до цього станове почуття.

Таким чином, у Хмельниччині релігійний момент грав не першу ролю, її грав національний момент і з національних мотивів всупереч своїм становим інтересам підтримувала частина православної і католицької української шляхти Хмельниччину та соціяльну революцію.

*) Крім цитованих праць про національну справу, займаються цим питанням ще в чисто політичній площині В. Липинський і Д. Донцов. Заслужений дослідник Хмельниччини В. Липинський у своєму політичному творі «Листи до братів-хліборобів» не дає виразного погляду на питання, що таке нація. В різних місцях свого твору дає різну відповідь. Раз у нього нація—це всі мешканці даної землі і всі громадяни даної держави (стор. XIII), то знову «етнографічна маса, організована державно, стає нацією» (стор 72), то вкінці приймає психологічне розуміння нації (ст. 84).

У Донцова, хоч він написав цілий твір про «Націоналізм» (1926), ніде не окреслено докладно, що він розуміє під нацією, а коли говорить про неї, то в різних місцях суперечливо.

Mathias Stakhiv

The influence of the epoch of Khmelnitskyj on the formation of the Ukrainian nation.

As to the epoch of the formation of the Ukrainian nation there was a general concensus of opinion. Ukrainian research workers as well as West European scientists agreed that nations were formed when the old order of a feudal government which held its ground up to the 18th century was abolished and the entire ethnical population began to struggle for a share in the privileges offered by the state.

A "people" was originally a group of individuals linked together by unity of language. Not before the French revolution man got conscious of the existence of many common factors which marked him as a member of a certain people in the eyes of the world, and it was this consciousness in conjunction with the striving for an own political system that changed a people into a nation. This view is held especially by the Ukrainian sociologists V. Starosolskyj, O. Bochkovskyj, V. Levynskyj, V. Lypynskyj and others.

This theory, however, holds only for Western Europe. Here the French revolution is at the same time the beginning of a new direction in social development. Ukraine, on the other hand, had her own historical turning-point one and a half centuries before the French revolution took place — during the epoch of Khmelnitskyj. —

One will not be astonished at the early epoch of Ukraine's natiogenesis when one considers that also the ethnogenesis of the Ukrainian people took place very early. There were several reasons for this:

a) The Ukrainian Kiev state was taken over by the ethnological-Ukrainian tribe of the Polanes-Rus, whose language and culture was identical with those of other Ukrainian tribes (Ulyches, Derevljanes, Dulibes, Tyverzes and others). Consequently the time it took this ruling tribe of the Polanes-Rus to merge with the other tribes of the state was considerably shorter than it would have been in case the ruling tribe had been foreign in language and culture (as in France, England etc.) — The necessity of united resistance against the nomads from the Asiatic continent promoted the merging of the Ukrainian tribes; the former attachment to the tribe grew into an attachment to the people which composed itself of several tribes. —

b) The social order within the Kiev state also played a prominent part in the Ukrainian natiogenesis. It did not acknowledge legally confirmed provincial diets as they were common egg. in Poland and Hungary. Moreover there was no difference in the legal standards in the various provinces of the Kiev state. —

c) A third factor that promoted natiogenesis were the economic links which connected the different provinces of the Kiev state with each other. Besides dynastic concord and the existence of a religious as well as a cultural center in Kiev had a considerable share in the formation of the young people, which already in the 11th century adopted the common name of "Russyn" (Ruthenian) for all subjects to the Kiev state.

Thus already in the 11th century the Ukrainian tribes had become a people. The fact that in those provinces that in the 11th century were separated from the Kiev state the name "Russyn" has been retained bears witness to this phenomenon. In any case the entire people were strongly conscious of their unity when in the 14th century the Ukrainian territory fell to Poland and Lithuania. Had such a consciousness of unity not existed, the nobility would doubtlessly have become polonised and the lower classes would nowadays be but a certain type of Poles. —

The Polish nobility who for some time ruled in Ukraine tried to force its forms of provincial diet upon the Ukrainian people in order thus to absorb the Ukrainian social classes in the Polish political system. In answer to these efforts the entire Ukrainian people rose in revolt and united in the movements of the Brotherhoods (religious-cultural unions) and the Cossacks. Brotherhoods and Cossacks likewise did not acknowledge the principle of legally established social classes as it was the main characteristic of the Polish social constitution. They favoured the principle of a free social order which classified people not according to legal standards, but according to actual conditions (abilities and landed property). This revolutionary movement against the Polish social constitution strengthened

the consciousness of union among the Ukrainian ethnological group and at the same time it created the wish in them to constitute a political system of their own. By struggling for these ideals the Ukrainian people slowly grew into a nation.

But it was not before social system pressed upon the Ukrainians was removed that this process found its completion. This was during the epoch of Khmelnitskyj when the Ukrainian nation had completed her social development and every Ukrainian had — in theory and in reality — the possibility to take active part in the formation of the national government.

Thus the epoch of Khmelnitskyj in which the ideals of liberty, equality and fraternity were proclaimed more than a century before the French revolution made them famous is of the same significance for Ukraine as the Revolution is for France.

This strong new feeling of unity — when it has once sprung up — can either get confirmed or weakened, but it will never get lost. In Ukraine it was weakened when a new social constitution was established in the 18 th century, but it did not disappear entirely. And when democratic ideals spread throughout Ukraine in the 19 th century a strong spirit of nationalism once more came from this source that had its origin in the epoch of Hetman Bohdan Khmelnitskyj.

Mathias Stachiw

Der Einfluß der Chmelnyzkyj-Epoche auf die Formung der ukrainischen Nation.

Die ukrainischen Forscher auf dem Gebiete der Völkerkunde haben bislang dieselbe Anschauung über den Zeitpunkt der Geburt der Nation (Natiogenesis) vertreten, die auch die westeuropäischen Gelehrten verfochten haben. Die vorherrschende Meinung unterstrich vollends mit Recht, daß die Nationen erst dann geboren wurden, als die sozialen Standesschranken gefallen waren, die in Europa bis zum XVIII. Jahrh. als Norm bestanden haben und als die ganze ethnische Bevölkerung des Staates um die Herrschaft im Staate zu kämpfen begonnen hatte. Die große Revolution in Frankreich bildet die Wendung. Bis dahin bestanden in Europa nur „Völker" als kulturelle Sprachgemeinschaften. Erst das tiefempfundene Bewußtsein dieser Gemeinschaften und das Verlangen nach eigener Staatlichkeit macht aus dem Volk eine Nation.

Diese Auffassung vertreten von den ukrainischen Forschern besonders W. Starosolskyj, O. Botschkowskyj, W. Lewynskyj, W. Lypynskyj u. a. m.

Diese Auffassung hat indes nur für Westeuropa ihre volle Gültigkeit, für das die große französische Revolution den Wendepunkt in der sozialen Entwicklung darstellt. Hingegen kann dieses Schema auf jene Länder nicht angewandt werden, in denen die soziale Entwickelung ein anderes Tempo hatte. Im besonderen hat dieses Schema für die Geburt der ukrainischen Nation keine Anwendung, die nämlich schon rund anderthalb Jahrhundert vor der großen Revolution in Frankreich erfolgt ist und zwar in der Chmelnyzkyj-Epoche.

Diese sehr frühe Natiogenesis auf dem europäischen Kontinent ist eine direkte Folge dessen, daß auch die ukrainische Volkswerdung (Ethnogenesis) eine sehr frühe geschichtliche Erscheinung ist. Dies geschah unter dem Einfluß folgender Faktoren:

a) Das ukrainische Kiewer Staatssystem wurde von dem ethnisch-ukrainischen Stamm der Polanen-Rus, dessen Sprache und Kultur mit der Sprache und Kultur anderer ukrainischer Stämme (Ulytschi, Derewlany, Duliby, Tywerzi u. a. m.) identisch waren. Infolgedessen erforderte die Verschmelzung dieses herrschenden Stammes der Polanen-Rus mit den anderen Stämmen des Staates weniger Zeit, als dies dort der Fall gewesen ist, wo der herrschende Stamm der Sprache und Kultur nach ein fremder Stamm war. (In Frankreich, England u.s.w.). Das gemeinsame Interesse der Verteidigung gegen die Nomaden des asiatischen Kontinents beschleunigte die Verschmelzung dieser ukrainischen Stämme und entwickelte das Verwandtschaftsgefühl, das von der früheren Stammesgemeinschaft auf die neue Volksgemeinschaft, die sich aus allen Stämmen zusammensetzte, übertragen wurde.

b) Eine große Rolle bei der Beschleunigung des Prozesses der Volkswerdung spielte auch die soziale Ordnung im Kiewer Staatssystem, das keine festgefügten und rechtlich geformten Stände kannte, wie das im benachbarten Polen oder in Ungarn der Fall war. Dieselbe Bedeutung hatte auch die gleiche Rechtsordnung in allen Teilgebieten dieses staatlichen Systems.

c) Eine rege wirtschaftliche Verbindung zwischen den einzelnen Gebieten des Kiewer Staatssystems, die dynastische Gemeinsamkeit und ein kirchliches sowie kulturelles Zentrum in Kiew beschleunigten ihrerseits die Volkswerdung, was schon im XI. Jahrhundert zur Annahme des gemeinsamen Namens „Russyn" (Ruthene) durch die ganze ukrainische Bevölkerung führte als Ausdruck eines gemeinsamen Zugehörigkeitsgefühls im Verhältnis zu kulturell fremden Gemeinchaften.

Das ukrainische Volk ist als ethnische Gemeinschaft schon im XI. Jahrhundert ein fertiges Gebilde gewesen. Das ist daraus zu ersehen, daß sich der Name „Russyn" in diesen ukrainischen Gebieten erhalten hat, die schon im XI. Jahrhundert vom Kiewer Staatssystem abfielen. In jedem Falle war das Gefühl der Gemeinschaft und Verwandtschaft der gesamten ethnischen Masse in vollendeter Form bereits in der Zeit entwickelt, als die ukrainischen Gebiete im XIV. Jahrhundert teils unter Litauen, teils unter Polen gerieten. Würde das nicht der Fall gewesen sein, so hätten sich in jedem Falle die höheren ukrainischen Gesellschaftsschichten im Laufe der Herrschaft des polnischen Adels polonisiert und die niederen Schichten in regionale Abarten des polnischen Volkes Verwandelt.

Die polnische Adelsherrschaft in der Ukraine war bestrebt, dem ukrainischen Volke allmählich auch ihre ständische Ordnung aufzuzwingen, durch die die ukrainischen Gesellschaftsschichten mit den polnischen Ständen in jeder Hinsicht verschmolzen werden sollten. Gegen diese neue Ordnung richtete sich der ukrainische Widerstand, der angefangen von der Bewegung der Brüderschaften (religiös-kulturelle Gemeinschaften) bis zu den Kosaken-Aufständen ständig einen politischen Massencharakter annahm. Wie die Brüderschaften, so hat auch das Kosakentum das Prinzip der unüberschreitbaren Rechtsschranken zwischen den sozialen Schichten, wie das in der polnischen Standesordnung der Fall war, nicht anerkannt, sondern vertrat den allgemeinen Grundsatz der freien Klassengesellschaft, in der über die Zugehörigkeit zu dieser oder jener sozialen Gruppe nicht unerschütterliche Rechtsnormen, sondern die tatsächlichen Verhältnisse (Besitz und Können) zu entscheiden hatten. Diese Bewegung entwickelte ein immer tieferes Solidaritätsgefühl des ukrainischen ethnischen Elements und zugleich auch ein Verlangen, seine eigene staatspolitische Ordnung selbst zu schaffen. Auf diese Weise erfolgte die allmähliche Umgestaltung des ukrainischen Volkes in eine Nation. Dieser Prozeß konnte erst dann zum Abschluß gelangen, als die aufgezwungene Ordnung in der Ukraine völlig beseitigt wurde und als jeder Angehörige des ukrainischen Volkes im Prinzip die theoretische und praktische Möglichkeit hatte, an der eigenen Staatlichkeit mitzuschaffen. Dies geschah während der Chmelnyzkyj-Epoche, als die ukrainische Nation ein vollendetes soziales Gebilde geworden war.

Auf diese Weise spielte die Chmelnyzkyj-Epoche in der Ukraine die gleiche Rolle wie in Frankreich die große Revolution, indem sie anderthalb Jahrhundert vorher dieselben Losungen vekündete: Freiheit, Gleichheit und Brüderlichkeit.

Das einmal in der Nation entstandene Pathos kann nicht verschwinden, sondern es kann entweder gefestigt oder geschwächt werden. In der Ukraine ist es nach zwei Generationen mit der Einführung einer neuen Standesverfassung im XVIII. Jahrhundert geschwächt worden, aber es verschwand nicht, sondern war ein ständiger Quell nationalen Lebens und brach mit der Verbreitung der neuen demokratischen Ideen im XIX. Jahrhundert mit frischer Kraft hervor.

Ярослав Падох

Міські суди на Україні-Гетьманщині після 1648 р.

1. Виникнення загального судового уладу Гетьманщини

Судовий улад Гетьманщини дуже слабо досліджений. Згадуючи про нього коло 70 років тому, А. Кістяківський запримітив, що це «предмет заплутаний і малозвісний». В загальному цей стан і досі не багато змінився. Та матеріяли, оголошені передовсім тим же Кістяківським, Василенком і іншими, дозволяють уже накреслити загальний образ судової системи Гетьманщини.

Створилася вона шляхом звичаю і розпорядків після революції 1648 р. і перетривала майже незмінена що до своєї зовнішньої побудови до великої судової реформи гетьмана Розумовського, переведеної в рр. 1760—1763. Найвизначніший історик судового уладу Гетьманщини, Д. Міллер, підкреслює це такими словами: «Судоустройство в Гетьманщине виработалось самою жизнию, естественними потребностями самого народа, без всяких искуственних не из народа виходящих регламентаций.» [1])

Цей улад заступив давній, спертий у великій мірі на Литовському Статуті. Новий улад мав свої добрі сторони, такі, як невелике зрізничкування судів, брак вилучень з-під судової юрисдикції і т. п., але мав і лихі. Між ними головні — це невідокремленість судів від адміністраційних урядів та невизначення числа апеляційних інстанцій, що дозволяло протягати процеси в безконечність.

Зокрема, дуже некорисно вплинуло на судівництво Козацької держави сполучення судової й адміністраційної влади. Ли-

---

1) Д. П. Миллеръ, Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Сборникъ Харковскаго Историко-Филологическаго Общества, т. 8, Харків 1896. ст. 87.

товський Статут у 4 розділі 2 арт. рішуче забороняв сполучувати функції судові з адміністраційними. «Уставуєм — написано в Статуті — иж на тие вряди, яко на судьство, на подсудьство и на писарьство, не мають бити вибирані духовние особи, ани кашталянове, марьшалки и старостове судовье ани подкоморье, войские, ани хоружие земськие дворьньие и повітовие, и нихто таковий, который би иншим врядником земским бил.» [2])

Будівничі козацької держави відкинули цю засаду і судова й адміністраційні фунції державної влади опинилися в одних руках козацької урядової старшини. Пізній пам'ятник права цієї доби — «Права по которимъ судится малороссійській народъ», не знає цієї заборони, але навпаки в 7 главі підкреслює засаду з'єдинення судових і адміністраційних органів в одних руках козацької старшини, що дуже обнизило рівень тогочасного судівництва, на що вказує безліч нарікань тих, що їм у той час доводилось процесуватися («чиняться ті суди з великими накладами і взятки», «бідние козаки и посполство и з правдою обвинени бивають» [3]). Переглянувши актові книги козацьких судів, трудно не признати рацію Кістяківському, що судовий улад Козачини був «судоустройством низщаго типа, чим таковое Литовского Статута». [4])

До 1569 р., себто до Люблинської Унії на більшій частині української території існував судовий улад, що поза всякими окремішностями (згадати хоч би копні суди, офіційно визнані Литовським Статутом і тим самим втягнені в державну судову систему) відповідав судоуладові Великого Литовсько Князівства. [5]) Після відлучення великої більшости українських земель від Великого Литовського Князівства і прилученні їх безпосередньо до Польської держави (Корона), заведено на них загальний польський адміністраційний устрій, не роблячи в загальному вийнятку і щодо судового уладу. Основою того уладу були, сперті на становому принципі, суди шляхетські: земські, ґродські і підкоморські, а в містах, наділених привілеєм маґдебурзького права, діяли окремі міські суди, компетенція яких в основному обіймала лише міцанський стан. Доміняльне та деяке віроісповідно-партикулярне судівництво (вірменське, жидівське і звичаєве [копне] судівництво) доповнювало загальний образ тогочасної судової організації, заведеної на українських землях.

Цей стан з вийнятками (думаємо передовсім про виникнення козацтва і його судівництво) перетривав до 1648 р., коли революційним порядком усунуто його враз із більшістю держав-

[2]) И. И. Лаппо, Литовскій Статут 1588 года, том III, текст. Ковно, 1938 р. ст. 165—166.

[3]) Диви м. ін. Стороженки: Фамильный архивъ. Том VI. Київ, 1908, ст. 661.

[4]) «Права, по которимъ судится малороссійскій народъ», видані проф. А. Кістяківським. Київ, 1879 р. Вступний дослід, стор. 103.

[5]) Бодай від 1566. р. себто від другого Литовського Статуту цей устрій підпав під дуже помітний вплив польського права.

них улаштувань з-перед тієї доби. Порожнє місце по давньому уладі не залишилося довго. Як у цілому державному уладі відновленої Української держави, так і в судівництві вже дуже швидко проявилася незвичайно цінна прикмета будівничих «Війська Запорізького», які безпосередньо від неґації давнього державного ладу приступили до позитивного будівництва, спертого на нових людях і нових основах. На місце станово-шляхетської системи земських, ґродських і підкоморських судів (деякі залишки шляхетських судів збереглися і після 1648 р.) виростає нова — козацьких судів: сотенних і полкових та генеральних судових установ. Місце скасованого домініяльного судівництва зайняли здебільшого сільські суди.

Незміненим залишилося (побіч народнього, звичаєвого), тільки єдине міське судівництво, якому судилося на початку Хмельниччини відограти (як на іронію усім тенденціям, скермованим на обмеження, а той й знищення міських судів, як до 1648 р. так і після цієї дати,) історичну й оригінальну ролю лучника і зв'язкового поміж давньою і новою судовими системами і сторожа леґальности та правовости на великих просторах, обнятих революцією в проміжну добу поміж знищенням старого і збудуванням на них нового правопорядку.

Про виникнення нового судоуладу цікаво пише Кістяківський у вступі до «Прав», підкреслючи суперечливість загальної політики Гетьманщини, спрямованої на збереження старого права, спертого на Литовському Статуті, з одного і заперечення судової системи, спертої власне на тому ж Литовському Статуті з другого боку.

«С присоеднением Малороссии к Великой России, — пише автор, — установленый Статутом и давно вкоренившийся в жизни народа тип такого судоустройства был радикально изменен. Перемена эта произведена была природою козацкого устройства, а не другою какою либосилою, то есть она произведена была извнутри, а не извне. Таким образом сама Малороссия изменила судопроизводство Литовского Статута, в то время как она хлопотала об оставленії «прав и звичаев стародавних», выдавая новое судоустройство как за такое, которое было на этих правах основано и незамечая глыбокой разницы между ним и старым. [6])

Про те саме, тобто, що судовий улад Гетьманщини витворився оригінально, не спираючись на стосованих в Україні правних системах (Литовський Статут, маґдебурзьке право: «Саксон» і «Порядок») свідчать дуже вимовно «Права».

В главі 7 про судовий улад, зокрема в арт. 1 п. 3 про «званія малороссійским судам», себто про суди, які існували в Гетьманщині; в пункті 4 того арт. про те, «каким начальникам и персонам в котором суді засідать», себто про особовий склад судів, перелічених в п. 3 та в п. 5 того самого артикулу про те,

[6]) «Права...», Вступний дослід, стор. 29.

«кто какому суду подлежить», тобто про підсудність тим судовим установам, поміж джерелами тих постанов на першому, отже головному місці подається «прибавленіе, в согласіе прав» Статуту і Саксона, а в останньому пункті теж «Порядку».

Гл. 26, арт. 2. п. 1. про «суд градский в коликом числі членов быть и как отправлятися должен» отже про особовий склад, спосіб і основи діяльности та межі компетенції міських судів у джерелах, подає Порядок і Саксон цей останній «с поправленіем».

Також дальші пункти того артикулу, 3 і 4, подають між джерелами «прибавленіе,» або «поправленіе». Коли зважити, що так, «прибавленіе» як «поправленіе» приходять при джерелах постанов «Прав» рідко, тоді ці «додатки» зазначені при великій кількості постанов обох, 7 і 26• глав, присвячених судівництву Гетьманщини мають окрему, багатозначну вимову. Можна мабуть, без небезпеки помилки певно сказати, що комісія, яка складала «Права», виявила чи не найбільшу самостійність у праці над розділами, присвяченим судові і судочинству. Напр., у найважливішій для судоуладу главі 7 на всіх 34 пункти знаходимо аж при 14, отже кругло 40% як джерело тих постанов, помітку: «поправка», «додаток», «скорочення» або «вияснення».

Але чи не найважливішим доказом на те, що судовий устрій повстав оригінально, на основі звичаю (хоч і не старого), є слова самих «Прав» в главі 7, арт. 1. п. 3, де перелічується, які суди діють в Україні. Там на початку сказано: «Ко произвожденію судебних діл, по давним в Малой Россіи порядкам и обикновеніям іміются...» По чому йде вичислення судів.

Можна думати, що автори хотіли цим сказати, що судового уладу «Прав» не перейнято з інших правничих систем, але сперто його на практиці. Друга річ, наскільки вірна їх думка про «давність» цих «порядків і звичаїв». Навряд чи можуть вони називатися давніми, маючи за собою заледве кількадесятрічне стосування. Цю назву слід було б радше дати уладові, від якого відступили «Права», а який існував на українських землях до 1648 р.

II. Міські суди на Гетьманщині

1. Виникнення українських маґдебурґій.

Історія маґдебузького, тобто точніше німецького міського права в Україні не нова і не коротка. Коло пів тисячі років діяло активно на українських землях це духом і мовою чуже право [7]). Розквітле щойно в XIII стол. внаслідок знаменитих збір-

[7]) Воно приходило в польській, німецькій і латинській мовах. Дуже пізно, бо щойно в XVIII стол., українске право присвоїло собі обламки маґдебурської правної системи в рідній мові. Аж дивно, що до цього було потрібно аж 350 років.

ників Саксонського Дзеркала і Вайхбільду, вже з кінцем тогож століття воно, здебільшого через Польщу, прийшло в Україну, де й залишилося діяти імпозантний час, переживши на довгі роки дійсність того права у його батьківщині.

На західньо-українських землях, мабуть, першим містом, що здобуло привілей на самоуправління по німецькому праву було місто Новий Санч (1294 р.) За ним ішли інші міста Галичини й Волині,[8]) і то як за доби західньо-української державности, так і по її упадку. За які два століття сливе не було важливішої оселі на західніх українських землях, що не спиралася б на магдебурскому праві. [9])

Першою історичною датою, що вказує, на рецепцію німецького права на східньо-українських землях є привілей на маґдебурзьку самоуправу для Кам'янця на Поділлі, наданий ще за Великого Литовського Князівства в 1374 р. князями Коріятовичами. Цей привілей надав місту неповне маґдебурзьке право, бо з численними важливими обмеженнями на користь загальної державної адміністрації, з яких найважливіші — віддача судових спорів поміж міщанами і представниками інших станів — мішаному шляхетського-міщанському судові, себто судові кам'янецького воєводи і війта [10]). Цей суд діяв тоді, коли міщанин був обвинувачений (пізваний), що перечило основам маґдебурського права. Лише потім Камя'нець одержав ширші права на основі окремих привілеїв, але вони ніколи не відповідали своїм обсягом типовим німецьким маґдебурґіям.

Дата 1374 р., порівняючи з часом розвитку західньо-европейських міст, не рання, але проте дуже вимовна, коли зважити повільний розвиток міст у Великому Литовському Князівстві. Щойно з кінцем XIV стол. виникають у ньому міста в юридичному значені, і то не шляхом повільного, цілево-спрямованого розвитку, але через рецепцію маґдебурзького права. А втім, Литовська держава до кінця так і не створила ні сильних економічних міст, ні незалежного міщанства [11]). І в цьому стані речей дата кам'янецького привілею (немає певности, що це був п е р ш и й привілей, він є тільки найранший з в і д о м и х нам) свідчить про те, що східньо-українські міста не зважаючи на розгром у добі занепаду княжої держави зберегли куди більше сил і значення від міст інших країв, що входили в Литовське Велике Князівство. Аджеж головне місто князівства, Вильно, одержало німецьку самоуправу щойно 1387 р., себто на 13 років пізніше від Кам'янця.

8) Михайло Грушевський: Історія України-Руси, У. 225 і наст.

9) м. Володимир здобуло німецьке право раніше 1324 р., можливо, що ще в XIII стол м. Сянік 1339 р., м. Львів раніше 1352 р.

10) Цей мішаний суд знайде триста літ пізніше характеристичний відповідник у мішаних козацько-міщанських судах, про що буде мова далі.

11) Stanislaw Kutrzeba: Historja ustroju Polski w zarysie. Tom II. Litwa. 2. вид. Львів, 1921 р. стор. 71—2.

Значніше поширення маґдебурзького права в Україні починається лише з XV стол. Найраніше приходить воно на Поділлі, тому пограниччю — предметі спорів між Литвою і Польщею, що закінчилися загарбанням його Польщею в першій половині XV стол. [1]), згодом на Волині [2]), а щойно пізніше на Правобережній Україні.

Щойно пізніше приходить черга на Лівобережжя. Радше зі стратегічно-політичних, ніж господарських міркувань надають польські королі чернигівсько-сіверським містам привілеї на маґдебурзьке самоуправління, щоб з'єднати собі міщан у довгих змаганнях за ці землі між Литвою, Польщею і Росією. Найраніший привілей одержав Переяслав від короля Степана Баторія 1585 р., а інші важливіші міста, як Стародуб, Ніжин, Чернігів пізніше, в першій половині XVII стол.

Такий був маршрут цього німецького, муніципального права, що своїм переможним походом по чужих, широких краях нагадує інший, ще імпозантніший — похід римського, юстиніянського права, що закінчився його рецепцією «in corpore» майже цілим культурним світом, яка діє ще до сьогодні.

Далі маґдебурзьке право вже не пішло. Зокрема, не вкоренилося воно на російській території, дарма що та мала слабші традиції правотворчости, менший змисл до правничої синтези і стояла далеко позаду Польщі й України щодо знання права — отож мала всі дані на те, щоб прийняти це, хоч чуже, але як же велично розвинене в порівнянні з її національним правом, — право німецького міста [3]).

Одні міста одержували повне маґдебурзьке право, інші ж тільки обмежене. Владимірський-Буданов відрізняє ще третю категорію міст на німецькому праві, з найменшими правами, а саме приватно-панські міста, що одержували привілей на маґдебурзький устрій здебільшого від свого пана і з його непримушеної волі та ласки, яку він міг довільно змінити або взагалі скасувати [4]). Надання цього права лежало в виключному панському інтересі, бо давало їм більше публічно-правних прероґатив у відношенні до підлеглого їм населення, не згадуючи вже про їхній економічний інтерес в розбудові власних осель.

Міст із повним маґдебурзьким правом в Україні не було багато: Львів, Кам'янець і Київ. Хоч це «повне» маґдебурзьке право на ділі далеко повним не було (про що мова буде далі),

[1]) 1448 р. — Смотрич, Хмельник, Червоногород, 1458 р. Заньків і др.

[2]) 1431 р. — Крем'янець, 1432 р. Луцьк, під кінець XV стол. Володимир, 1518 р. Ковель, 1538 р. Ляхівці, 1540 р. Торчин, 1564 р. Олика.

[3]) Чи це не дає ще одної підстави до того, щоб думати, що духова Европа кінчається на українській землі й західня культура не сприймалася із органічних причин на схід і північ від неї?

[4]) В. Владимірський-Буданов: Німецьке право в Польщі і Литві, в збірній праці: «Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV--XVIII в.» ч. І. і II. Львів, 1904. Руська Історична Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка XXIV. (I—176 і 177—310) стор. і дальші.

то все ж вони втішалися (передусім Львів) розмірно найбільшими свободами й настільки були іммунізовані від державної адміністрації правлячого шляхетського стану, що їхня автономія все ж таки затримала видимі зовнішні ознаки німецького устрою.

Поміж цими містами до значнішого розквіту, зближеного до західно-европейських взірців, судилося дійти тільки Львову. Львів став старшим, матірнім містом (Mutterstadt) для цілої Червоної Руси і як такий став зразком устрою українських міст і «джерелом вайстумів» [1]), тобто поучень керівних вказівок для молодших українських міст, щодо міського устрою й автономії. На устрою й поученнях львівського маґістрату відбудувався, напр, міський устрій Кам'янця по 27-літній турецькій неволі (1672 – 1699), під час якої загубилася й пам'ять про колишні вікові основи міської управи. Львівський міський суд був вищим апеляційним судом для міських судів краю.

Хоч Київ у різні періоди часу відогравав визначну ролю в Україні, йому далеко було до ролі, що її мав на західно-українських землях Львів. Матірнім містом не стало в Східній Україні ніяке місто. Скупі згадки про маґдебурзьке право Ніжина і Переяслава, а часом і Чигирина при надаванні міскої самоуправи іншим містам аж ніяк не дають підстави вважати ці міста за матірні в стосунку до східно-українських міст.

Хоч ми ще окремо говоритимемо про причини слабкого розвитку українських маґдебурґій, то вже на цьому місці не можна не згадати про одну немаловажну, а саме про факт, що всупереч практиці на заході Европи сливе всі міста в Україні одержали привілеї р і з н о г о змісту, що в великій мірі не дозволило їм об'єднатися, а міському населенню витворити однорідний, ідейно-об'єднаний міщанський стан.

Важливу ролю відограв також у цьому, без сумніву, ще й інший факт, а саме, що тільки невеличка частина міст в Україні здобула маґдебурзьку самоуправу, а інші так і зосталися у безпосередньому віданні загальної адміністрації. Це теж поглибило різниці в положенні міст, і вони так і не знайшли спільної мови, щоб об'єднати сили для спільної боротьби за спільні інтереси.

На окраю цієї проблеми до речі буде пригадати, що історія не передала нам ні одного випадку асоціяції українських міст, тривалого чи хоч би хвилевого характеру, чого приклади давала їм не рідко історія німецьких міст. Згадати б лише райнський міський союз середини XIII стол. (1254 – 56), швабський союз міст з XIV стол., що навіть зважився піти війною проти цісаря й князів (1376 – 1388), а передусім знану й в Україні, славну Ганзу, що створила своєрідну державу міст з федеративним устроєм (XIV–XV стол).

Не знаємо теж ніяких фактів, які засвідчували б про по

[1]). Там же, стор. 183.

важніші змагання українських міст до здобуття безпосереднього впливу на хід державних справ. Коли в добу неволі було це неможливе, або залежало не від українського міщанства, в державну добу це вже лежало в межах осяжного. Відсунення міщан від державних справ сталося не без вини українських міст. Бо міста на Заході так довго і завзято боролися за державно-політичні права, передувсім за участь в державному соймі (Райхстаґ) аж добилися врешті успіху. Участь представників українських міст на старшинських з'їздах ледве чи була вислідом їхньої наполегливої боротьби за право на співправління державою, а втім і та припинилася з XVII. стол. [1]). Також знані нам купецькі з'їзди і міські петиції не були спрямовані на ці засадничі цілі.

Ми не хочемо цим сказати, що міщанство взагалі не цікавилося державною політикою і стояло осторонь загальних справ. І серед міщанства було багато одиниць із ширшим поглядом на державні справи, але в загальному міщанський стан не проявляв охоти посягнути по рівність з козацькою верствою і по співкерму держави.

В нову і дуже відмінну від попередньої добу ввійшли українські міста Гетьманщини після 1648 р. Цей період характеризує, з одного боку, майже повна стаґнація в поширенні українських маґдебурґій (за 104 років тобто 1648 до 1752 ні одне місто в Україні не здобуло привілею на маґдебурзьке право!), а з другого — неясне становище правлячої козацької верстви до ідеї міської автономії взагалі.

Знищивши попередній, шляхетсько-становий державний устрій, накинутий Україні Польщею, і частково суспільний (лише частково) — козацтво розгубилося й не знало, як поставитися до як-не-як типово с т а н о в о г о устрою міст і міського маґдебузького права.

Олександер Грушевський в своїй статті «Універсали та грамоти Лівобережним ратушам у XVIII віці» [2]) м. ін. пише таке: «в очах козацьких мас узагалі маґдебурзький устрій опинився під повним сумнівом. Козацтво зруйнувало старі панські шляхетські порядки, — чи ж не належали до цих порядків також і маґдебурзькі порядки з посилками на чуже право? Чи не заслуговують і вони, ці маґдебурзькі порядки, цілковитого знищення, а керування міщанством перейде замість того до козацької старшини?» [3])

[1]) Лев Окіншевич: Лекції з історії українського права. Право церковне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1947 р. стор. 77 і 103.

[2]) Атор невлучно вживає терміну «ратуш». Упривілейовані міста звуться по тодішній оправданій термінології «маґістратськими» у відрізненні до «ратушних» — неупривілейованих.

[3]) Ол. Грушевський: Універсали та грамоти Лівобережнім ратушам у XVII віці. «Ювілейний збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського» том 1. Українська Академія Наук. Київ 1928 р. стор. 218.

Подібно висловлюється у своїй новій праці проф. Окіншевич, хоч і подає іншу причину заторкнутого питання, а саме те, що влада Війська Запорізького «не завсіди і не зразу в повній мірі виявила і відчула себе владою цілого державного комплексу, а не тільки представників інтересу певного стану». [1])

Думка проф. Окіншевича не відокремлена. Шановний Автор висловлює панівний у нашій історіографії погляд, так темпераментно підкреслений Михайлом Грушевським, [2]) про те, що козацька влада відновленої держави не вважала себе заступником усіх шарів населення і тому занедбувала, а то й шкодила містам і міщанству. Є це важке обвинувачення провідної верстви держави, що вельми обезцінює як саму революцію 1648 р., так і її творців та носіїв, зокрема ж великого гетьмана Богдана Хмельницького.

Очевидно, піднесення цього закиду можна було б виправдати інтересом безсумнівної історичної правди. Але чи ця правда така вже безсумнівна? Є чимало доказів на те, що козацька влада, а щонайменше її перший голова гетьман Б. Хмельницький ставився позитивно до міст і міщанства і розумів їхнє значення для держави. Бо й чи ж могло бути інакше в той час, коли в Україні був значно поширений промисл та хліборобство і була усвідомлена роля купецтва, цього конечного посередника поміж продуцентом, як всередині краю, так і в стосунках краю з закордоном [3]). XVII сторіччя і в Україні безсумнівно вважало торгівлю невідхильною ланкою в складному комплексі національного господарства.

Виходячи з цих міркувань і спираючись на деякій кількості фактів, думаємо, що є бодай скромна підстава поставити під сумнів цитований вище погляд і виставити тезу про те, що влада Гетьманщини розуміла значення цього третього стану для держави і в міру своїх обмежених сил дбала і про нього. [4]) Думаємо, що в питанні відношення провідної козацької верстви до міщанства треба розмежувати центральну владу козацької України, себто гетьманський уряд від загалу козацтва, куди часто слід включати і представників тієї центральної влади на місцях — козацьку старшину.

Гетьман Хмельницький доцінював вагу міст та їх маґдебурзьку самоуправу і дбав за її збереження. Він не лише видавав універсали та ґрамоти містам на їх вольності, але й клопотався про потвердження їх царем [5]). А коли без огляду на це міста

[1]) Л. Окіншевич: «Лекції» стор. 76—77.

[2]) М. Грушевський: Історія України, том IX, стор. 1502—3.

[3]) Проф. О. Оглоблин: Золотий спокій. «Арка» ч. 3—4, Мюнхен, 1948, стор. 2.

[4]) Ще на довго до 300-ліття Хмельниччини наша державницька історіографія вважала потрібним перевірити погляди істориків народницького напрямку і чимало з них виявилося нестійкими. Це завдання далеко не закінчене й тим більш актуальне й зобов'язуюче в наш, ювілейний, час.

[5]) Ол. Грушевський: «Універсали» стор. 217 і др.

вносили чолобитні до царя, прохаючи потвердження певних прав та охорони перед порушуванням козацькою старшиною, то це тільки доказ на те, що сам гетьман Хмельницький не міг зарадити самоволі несубординованої старшини. І цим тільки можна пояснити дивний факт, що сам гетьман підпирає ці міські прохання, які часто-густо були різко спрямовані проти його власної старшини. Ці порушування міської самоуправи відбувалися проти волі Гетьмана, що, свідомий ролі міст, захищав їх самобутність, не відступаючи навіть від зміцнення своїх універсалів, виданих на оборону міст, повагою царського слова і наказу.

А втім, ні один правний акт після 1648 р. не заперечив маґдебурзької самоуправи міст. Також Переяславський договір з 1654 р. не зробив цього взагалі. не заторкуючи справ унутрішньої управи України. Тому все, що підривало цю міську самоуправу, було самоволею, а не правом. Тенденції центральної влади України у відношенні до міст вимовно виявляються в т. зв. договірних пунктах гетьманів з Москвою. Напр., у чигиринському проєкті договору з Москвою, датованому 17 лютого 1654, стаття 3 ґарантує права і вольності міського населення та міського самоуправління [1]).

З посольством гетьмана до царя їхала також депутація міста Переяслава клопотати за свої права; очевидно, це діялося за згодою гетьмана. Делеґація так і повернулася з жалуваною царською грамотою. Грамотою з 4 квітня 1654 р. цар підтвердив місту Переяславу його «права і привілеї», при чому виразно підкреслив, що робить це «для челобитья Богдана Хмельницкого, гетьмана Войска Запороского» [2]).

В другому проєкті договору, запропонованому царем гетьманові Виговському 1657 р., цар забезпечував за міщанами самоуправління: «в містах по їх праву будуть відати міщан війти і бурмістри» [3]).

У т. зв. коломацьких статтях 1688 р. в ст. 18 потверджено «пункти», дані раніше Києву і ніжинським міщанам [4]).

Навіть у т. зв. «Прошенію малороссійського шляхетства» з 1764 р. (що нагадує проф. Яковлеву старі «пункти», цебто проєкти договорів України з Москвою) було вміщено прохання до Катерини II про «підтвердження прав шляхті, козацтву, духовенству й м і щ а н с т в у » [5]).

Це все вказує, нам здається, переконливо на те, що центральна влада гетьманської України ставилася до міщанських свобід позитивно. Інша справа — наскільки вона вміла перевести свої інтенції в чин. Ми знаємо з інших джерел, що найкращі

[1]) Проф. Андрій Яковлів: Українсько-Московські договори в XVII — XVIII віках. Праці Українського Наукового Інституту. Варшава, 1934 р. ст. 22.

[2]) Акты Южной и Западной Россіи, т. X. № 9. стор. 533—34.

[3]) А. Яковлів: Договори, стор. 56.

[4]) Там же, стор. 126.

[5]) Там же, стор. 171.

задуми визначніших гетьманів України рідко переводжено в життя. Тому центральна влада України не несе відповідальности за слабість міст і незавидну долю міщанства. Для цього були інші причини, давні, історичні, перейняті в спадщину з давньої польської доби, та нові — нанесені непошануванням права і не завжди здоровим намаганням козацької верстви нав'язати до ще недавно так гаряче їх же .руками поборюваного станово шляхетського, суспільно-політичного ладу.

На основі сказаного, висловлюємо також скромну думку про те, чи не варто було б змодифікувати погляд проф. Окіншевича, висловлений в його недавно опублікованих, незвичайно цінних і цікавих «Лекціях з історії українського права», а саме, що «українське місто і український міщанський стан були в меншій мірі предметом уваги і турботи української державної влади, ніж козацьке військо і населена ним територія. В наслідок цього українські міста здобували від московського уряду (а не від гетьманського) підтвердження своїх привілеїв на магдебурзьке право, чи надання нових привілеїв на магдебурзьке право, що не мали його за польських часів, як це було з Полтавою»[1]).

Перше твердження щодо підтверджень магдебурзьких привілеїв, здобутих в попередню, бездержавну добу України, царем а не гетьманом, в засаді вірне, але ми знаємо, що вже гетьман Хмельницький своїми універсалами підтверджував поодинокі міські автономні права, напр. містам Києву, Чернігову, Козельцеві та іншим. Але незабаром ініціятиву щодо цього перейняв цар, а це відповідало лінії російської політики у відношенні до України, в чому дуже прислужилися самі міста своїми частими зверненнями до нього про потвердження їх прав та оборону перед козацтвом [2]). Здебільшого існуючі привілеї підтвердив цар Олексій Михайлович, а його наслідники обмежувалися до підтверджування його акцепцій.

Щодо другого твердження, тобто, що українські міста здобували нові привілеї на магдебурзьке право від царів, слід замітити, що в дійсності воно не знаходить потвердження. Не відомий ні один випадок надання царем нового права на магдебурзьке самоуправління містам Гетьманщини. Навпаки, відомі два конкретні випадки надання магдебурзького права українським містам гетьманом Розумовським, а саме містам Полтаві 1752 р. і Новгородові-Сіверському 1758 р.

[1]) Л. Окіншевич «Лекції», стор. 76--77.

[2]) Побіч інших причин у цьому з певністю чималу ролю грало переконання, що привілей, наданий монархом-королем може з важністю підтвердити тільки інший монарх-цар. Гетьмани включно до Богдана Хмельницького (бодай в перших роках влади) не вважали себе за монархів, про що вимовно говорить сливе кожне гетьманське письмо до царя й б. ін.

2. Які міста Гетьманщини користувалися правом маґдебурзького самоуправління.

Як уже сказано, тільки нечисленні міста Гетьманщини були наділені привілеєм маґдебузького самоуправління. Тому за цілий час Гетьманської України вони поділялися на дві нерівні групи: упривілейованих, званих маґістратськими містами, від маґістрату, що правив містом, та значно численнішої групи неупривілейованих міст, зв. городовими або ратушними — від назви міського, ратушного уряду.

Розглядаючи цей поділ, треба насамперед установити, які саме міста були упривілейованими, тим більше, що в літературі цього предмету часто-густо мішається назви маґістратських і ратушних міст, затемнюючи й так не дуже виразний образ устрою, судівництва і взагалі права, що діяло в цих двох категоріях міст. Навіть такий заслужений і досвідчений знавець права Гетьманщини, як Кістяківський, плутає ці поняття, називаючи ніжинський маґістратський суд — судом ратушним, [1]) а ратушний (полтавський до 1752 р.) — маґістратським [2]).

Наскільки неуважливо ставляться до цього розрізнення новіші вчені, доводить стаття Ол. Грушевського про «Універсали та грамоти Лівобережним ратушам у XVII в.,» в якій він уживає означення «ратуші,» хоч і обговорює гетьманські універсали та грамоти, надалі тільки упривілейованим містам (Київ, Ніжин, Козелець, Чигирин), і то надані їм для збереження саме їхнього маґдебурзького самоуправління.

Це поміщання двох категорій міст мало передусім дві основні причини. Перша — це невеликий засяг самоуправління упривілейованих міст, про що ще буде мова. Це й довело до того, що й на ділі не було бодай зовнішньо аж таких виразних різниць між обома родами міст, щоб їх раз-у-раз не плутати. Друга причина — це наслідування в практиці неупривілейованими містами знаків маґдебузького самоуправління (хоч і без правної підстави для цього.)

Це явище мало глибоку причину. Було це глибоке, еволюційне просякання маґдебузького права в життя краю і в усі його верстви, що з часом довело до загальної рецепції того права не лише міщанством упривілейованих міст (як це було на Правобережжі), але цілим населенням включно до панівної козацької верстви. В цей спосіб німецьке міське право стало складовою частиною національного права Лівобережжя. В тому стані речі очевидно мусіли сприйняти його в першу чергу неупривілейовані міста.

А втім і щодо питання, які саме міста мали маґдебурзьке самоуправління, немає повної однозгідности.

Найдавніший автор, на якому спирається більшість нові-

[1]) А. Кистяківський: «Правда». Вступний дослід. стор. 85.
[2]) Там же, стор. 83.

ших дослідників, Шафонський, вичисляє одинадцять міст Гетьманщини, як упривілейованих, а саме: Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Остер, Козелець і Полтаву [1]).

«Экстрактъ изъ правъ молороссійскихъ», зладжений у 1784 р. в Правительственному сенаті, вичисляє ті самі міста, завважуючи, що привілеї дев'ятьох з них (видані польськими королями) підтвердили царі. До цих (9) міст дійшли згодом два дальші, Полтава і Новгород-Сіверський, на основі привілеїв гетьмана Розумовського.

Д. Багалій [2]) і проф. Окіншевич [3]) приймають ті самі міста й додають ще дванадцяте — Почеп.

Кістяківський, цитуючи у вступі до «Прав» двічі упривілейовані міста, раз подає одинацять, пропускаючи Київ (стор. 4), а другим разом поміщає Київ, але пропускає Почеп (стор, 5, в примітці). Думаємо, що перше — це звичайна друкарська помилка, а Почеп пропущепо мабуть тому, що його привілей не був потверджений царем, в той час, коли інші вичислені міста здобули царске потвердження.

Проф. Яковлів у своїй праці «Німецьке право в Україні» [4]), вичисляючи упривілейовані міста, замість Погару називає Любеч, що, як і Погар, лежить на півночі України і по татарській руїні поволі піднялося з упадку.

Тому, що тепер немає змоги перевірити ці розходження, а проф. Яковлів не мотивує, чому не врахував Погарv, а назвав Любеч, слід лише підмітити ці розходження, при чому, спираючись на матеріялі, використаному безпосередньо Шафонським, можна радше думати, що Погар, а не Любеч було одним з 12-тьох упривілейованих міст Гетьманщини, тим більше, що в проф. Яковлева не завжди точні інформації щодо цього питання [5]). Закінчуючи ці розважування, думаємо, що пропущення Погару слід записати на рахунок помилки «Процесу», а щодо Любечі — питання мусить залишитися нероз'язаним, як довго знову не стануть нам приступними відповідні матеріяли. Серйозність ученого тієї високої міри, що проф. Яковлів, не дозволяє з легкої руки викреслити це місто зі списку маґістатських міст, у який шановний Автор вмістив його напевно не без підстави.

---

[1]). Шафонській: Черниговскаго намѣсничества топографичное описаніе. Київ, 1851.

[2]). Д. Багалій: Маґдебурзьке право на Лівобережній Україні в «Розвідках про міста і міщанство на Україні-Руси в XV — XVIII в.» стор. 417.

[3]). Л. Окіншевич· «Лекції» стор. 123.

[4]). Andrij Jakowliw: Das Deutsche Recht in der Ukraine. Leipzig 1942, стор. 203.

[5]). Прн обговорюванні «Процесу краткого» виготованого 1734 р. у цитований праці (стор. 153) В. шановний Автор подає число упривілейованих міст на 11, хоч на ділі було лише 10., а потім вдруге: 12 (стор. 203), хоч тоді маґдебузьким привілеєм користувалися тільки 10 міст, бо Полтава і Новгород-Сіверський одержали привілеї щойно пізніше.

3. Доля міського судівництва на Гетьманщині після 1648 р.

Ми вказували вже не те, що після 1648 р. не видано ніякого акту, яким касували б чи бодай обмежували б міське судівництво, однаково самостійне, чи несамостійне (в неупривілейованих містах). Правно існував незмінений той самий стан, що виробився (до 1648 р. на основі привілеїв, практики і підручників маґдебурзького права. Але фактично положення міських судів постійно змінювалося. Наскільки — це можна ствердити (йдеться бо не про право, але факт) передусім на основі судової практики, цебто сягаючи до безпосередніх джерел: судових, чи як їх звали — актових книг міських судів.

Ми зауважували вже раніше [1]), що коли для Правобережжя збереглося велике число судових книг, то для Лівобережжя доля була далеко не така ласкава. Збереглося дуже мало книг, а ще менше їх опубліковано, що з уваги на плянове знищення архівів України під час останньої війни може незвичайно дорого коштувати нашій історичній науці. Але все ж таки і той матеріял, що вийшов із запилених архівів та побачив світ, дає змогу сконфронтувати теорію маґдебузького права з дійсністю, тобто з устроєм маґдебурґій Гетьманщини, межами їх самоуправління та практикою їх судових колеґій.

З'ясовуючи долю міського судівництва після 1648 р., ми ілюструватимемо її прикладами з того, на жаль скромного, матерялу, що його нам повелося зібрати, передовсім з раніш опублікованих судових книг.

Колиб ми бажали графічно зобразити історію розвитку міського судівництва в Гетьманській Україні, тоді ми побачили б, як крива росту й занепаду цих судів від 1648 р. до 1660 років йде рапідно вгору, а потім консеквентно обнижується і переходить нижче від вихідних позицій з 1648 р. на те, щоб в 30 рр. XVIII стол. поволі знову підноситися вгору.

Отож, міське судівництво перейшло в тому розмірно недовгому часі декілька (думаємо, аж чотири) стадій розвитку.

1. В першому десятиліттю по революції Хмельницького воно не то, що не було обмежуване чи витіснюване козацтвом, але, навпаки, грало ролю одиноких, постійних судів України й тому набралося рис загального судівництва з компетенцією необмеженою ані особово, ані речово. Все населення України, незалежно від своєї ранішої станової і тодішної професійної приналежности, судили в міських судах, і то в усіх справах — карних і цивільних.

Про це дуже певно і без сумніву справедливо говорять автори відомого «Фамильного архіву» — Стороженки, які в VI

---

[1]). Ярослав Падох: Ґрунтовий процес Гетьманщини. Львів, 1938 р. стор. 6.

томі того твору, спираючись на сумлінне дослідження діяльности пирятинського городового уряду, дійшли до твердого переконання, що »представители всех тогдашных сословей были подсудны Пирятинскому уряду в пределах его округа, и он не делал различия между сословиями, однаково разбирая дела панов (старшин), козаков, мещан, «коломийцев» и тяглих людей» [1]). Коли зважити, що Пирятин не користувався привілеєм маґдебурзького самоуправління, то приклад того суду тим яскравіше підкреслює велику, ми сказали б виключну ролю міського судівництва в цій добі. Коли подати до того, що козацька старшина зразу не засідала в цих судах навіть тоді, як вони розбирали справи козаків, можна буде констатувати, що це був найвищий щабель в ієрархії судового устрою, який повелося колинебудь зайняти, як-не-як типово вузько становому міському судівництву, що в один раз стає за словами Багалія «всестановим заведенням» [2]).

2. Але після короткого періоду вивищення (1648—1660) прийшла зворотна еволюція. Значення козацької старшини рапідно збільшується. Вона звертається лицем також до справ не виключно військового діла і посягає по чимраз дужчий вплив у міських установах, однаково неупривілейованих, як і упривілейованих міст. З ним входить міське судівництво в другу стадію існування — діяльности міських судів у приявності й при активній співучасті козацької старшини. Міські суди зостаються ще й надалі з а г а л ь н и м и судами, але склад їх колеґій вже мішаний, хоч, можна думати, що збереглася ще виразна перевага міщанського чинника.

Між ученими була суперечка щодо часу, коли появилися козацькі старшини в міських судах. Слабченко обстоював думку, що лише від 1669 р. [3]), що заперечив Василенко доказуючи, що вже в 1662 р. сотники брали участь у міських судах. [4]) Маємо докази на те, що це трапилося ще раніше. Напр. в актах бориспільського міського уряду знаходимо записку з 1660 р. такого змісту: «Перед нами в ратушу Боришполским, передо мною Іваном Тимошенком, войтом, з бурмистрами также із нами заселимих, паном Василієм Волочаєм сотником войска єго царского величества Запорозкого Баришполским [5]).

Зразу, ближче до 1648 р.. козацька старшина обежувалася тільки до пасивної приявности на суді. Говорять про це доволі виразно судові акти міських судів, що, вичислюючи членів судо-

[1]). Стороженки «Фамильный архивъ. т. VI.стор. XI.

[2]) Д. Багалій: Маґдебурзьке право . . стор. 418

[3]) М. Є. Слабченко: Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи. Историко-юридическій очеркъ. Одесса, 1909 р. стор. 142. і його ж: Судівництво на Україні XVII — XVIII стол. Харків, 1919 р. стор. 9.

[4]). М. Василенко: Ще до історії устрою Гетьманщини XVII — XVIII ст З приводу замітки д. М. Є. Слабченка. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка» том 105. Львів, 1913 р. стор, 85

[5]). Мѣстечко Бориспосреди въ XVII-мъ вѣкѣ. Акты мѣйскаго уряда 1612 — 1699 гг. съ предисловіемъ А. В. Стороженка. Київ, 1892 р. стор. 39.

вих колеґій, на першому місці ставлять війта, а лише на дальшому сотника або його делеґатів. Мабуть тому сотники дуже часто самі не брали участи в судових розправах, але виручалися іншими старшинами. Про це свідчать вимовно згадані протоколи бориспільського городового суду. Для прикладу наведемо одну розправу, що відбулася перед тим судом у 1663 р. з таким складом суддів: «На вряді меском перед нами Евстафием войтом із бурмистрами таже и от пана Василия Носача, сотника з о с л а н и м и на справу ниже менованую паном Лукияном Коленком, Андрием Колошенцом и иншими особами» [1]).

Дедалі в міру того, як кріпшав вплив старшини, сотники і полковники починають грати першу вирішальну ролю в міських судах. Це позначається м. ін. на тому, що їх вичислюється вже на першому місці поміж членами судових колеґій. Возьмім для прикладу актову книгу бориспільську. В ній вміщені протоколи 136 справ, 64 — перед 1648 р., 72 нізніше тієї дати. На цих 72 справ в 38-ох на першому місці поміщено війта або інші міські особи, а в 32-ох сотника або його відпоручників. В 2-ох осіб не зазначено. Характеристично, що до більш-менш 1670 р. в переважній кількості справ на першому місці стоїть війт, а після цього року майже в кождому протоколі попереду позначено козацьких старшин. Це підсумовання виразно свідчить про те, що від 70-х років XVII стол. вплив старшини поважно зріс, так, що керма міського самоуправління поволі переходить у її руки.

Що так діялося всюди, не тільки в містечку Борисполі, переконують нас інші доступні нам матеріяли міських книг стародубських, полтавських, пирятинських та ін.

Напр. у місяці травні 1690 р. стародубський маґістратський(!) суд розглядав справу Васька Михайлова в складі сотника стародубського, війта, двох бурмистрів, райців, лавників і ін. осіб, при чому в протоколі розправи чергуються ці особи в вище поданому порядку. В справі проти жида Ірша брав участь стародубський полковник, війт, бурмистри і «многии з товариства» [2]). Коли часом на суді немає полковника, то в протоколі зазначається, що справу ведеться «за відомом и злеценем» або «за відомом и позволеніем его милости пана полковника». Це саме зустрічаємо в протоколах лубенського городового суду, на розправах якого при самому кінці XVII стол. і з початком XVIII стол. засідав полковник або його заступники, і то на провідному місці. В останньому випадку на початку протоколу постійно зазначувалося, що розправа йде «по указу його милости пана полковника лубенского» або «за позволенем» згл. навіть «за виразною са-

---

[1]). Там же, стор. 69.

[2]). Д. Миллеръ і М. Плохинскій: Стародубскаго магистрата книга справъ поточныхъ (1690 — 1722 гг.) Сборникъ Харковскаго Историко-Филологическаго Общества, том 6. Харків, 1893 р. стор. 261 і наст. та В. Л. Модзалевскій: Отривки изъ Стародубовской мѣской книги за 1664 — 1673 гг. «Труды Черниговской Ученой Архивной Комиссіи» вип. 8. 1911 р. стор. 77. і наст.

мого его милости пана Андрея Марковича полковника Его Царского Пресвітлого Величества Войска Запорозского, Лубенского, волею й полеценем»[1]).

Не інакше діялося в маґістратському ніжинському суді. Тут постійно засідали тільки міщани: лентвійт, бурмистри, райці і лавники. Але в 60-х рр. XVII стол, інколи в судовій колеґії стрічається теж когось із козацької старшини, полковника або його заступника, а навіть часом судові засідання відбувались «за відомом і позволенієм его милости пана Григорія Гуляницкого полковника ніжинского»[2]).

Але незалежно від того міські суди існували, як окремі, самостійні установи, в яких міщанський чинник відогравав першу ролю. Очевидно про вийнятки не приходиться говорити. Ці суди дуже часто відбувалися в приявності самих тільки міських суддів, а участь у них козацької старшини була необов'язкова і випадкова[3]).

3. Але і такий стан не потривав довго. Започаткована еволюція їшла хутко вперед. Зі зростом значення козацької старшини вага козацького чинника в тих ще номінально міських, але на ділі вже спільних, міщансько-козацьких судах постійно збільшалася і вкінці дійшло до повного получення обох судових систем: міських і сформованих козацьких судів[4]).

Дослідники цього питання добачають причину цієї зміни у різних чинниках. О. Лазаревський у своїм досліді над стародубским полком бачить генезу цього в самоволі козацької стршини. Він пише «Малороссийскые полковники с первых же времен своего существования присвоили себе такую власть, при которой майстратское самоуправление было немислимо. Так мы видим, что полковники прежде всего наложили свою руку на магистратский суд»[5]). — Другий визначний знавець історії Гетьманщини, Орест Левицький, думає, що головна роля в цьому належить зрівнанню всіх суспільних кляс і станів, що прийшло після повстання Хмельницького. Він думає, що: «Так как сословный—мещанский характер магистратскых и ратушных судов не имел смысла в безсословной Малороссии, то эти суды не могли одержать прежней обособленности и скоро слились с козацкими судами: в сотнях с сотенными, в полковых городах с полковыми, хотя старинные магистраты в маловажных делах часто действовали и без участия козацкой старшины»[6]). Подібне діяло-

---

[1]). Стороженки: «Фамильный архивъ», т. VI стор. 278, 301 і ін.

[2]). А. Кистяківський: «Права», Вступний дослід, стор. 85.

[3]). М. ін. диви Багалій: «Маґдебузьке право» стор. 432.

[4]). М. ін. диви Шафонскій: стор. 91—2, Багалій стор. 418.

[5]). Ал. Лазаревский: Описаніе Старой Малороссіи. Матеріали для исторіи заселенія, землевладѣнія и управленія. Томъ I, Полкъ Стародубовскій. Київ, 1888 стор. 118. Диви також «Кіевская Старина» т. 62. стор. 78.

[6]). О. И. Левицкій: Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII ст. «Кіевская Старина» том. 72. Київ. 1901 р. стор. 8.

ся також в сотенних містах. Там сотники наложили свою руку на міську самоуправу, а передовсім суд.

На ліквідацію незалежности міських судів вплинули без сумніву обі помічені причини, але більший вплив мусів мати натиск козацької старшини. Вже до часу сполучення обох судів міські колегії вели розправи з доручення полковника або сотника. В обох судах засідали ті самі особи (бодай коли йдеться про козацьку старшину), тож не дивно, що в одній місцевості показалися непотрібними два різні по назві, а такі подібні до себе по суті суди. І тому зовсім природне є явище злуки тих судів в один. Витворилася вона шляхом щоденної практики, тому годі подати докладний час, коли це сталося, а також, чи всюди сталося. Можна думати, що ця злука здійснилася не скоріше 70-тих років XVII стол. Тепер обидва чинники: козацький і міщанський, засідають разом і постійно в судових колегіях, що розглядають справи як козаків, так і міщан. Але зовсім інакше укладаються тепер взаємини поміж цими двом силами. Коли в перших роках Хмельниччини козацькі делегати були гістьми в міських судах, то тепер вони є безоглядно рішаючим чинником у цих «обопольних» (по назві і особовому складі, але не впливам) судах. Міським суддям й урядовцям залишився дуже малий вилив на хід справ. Але допустім до слова мову судових актів.

Дня 8. жовтня 1698 р. прилуцький суд видав присуд в ґрунтовій справі військового товариша Михайла Ливчана і козаків Котляренків. Розправу велося «за відомом самого добродія нашего пана Димитрія Горленка полковника войска Его Царского Величества запорозского прилуцкого» при співучасті полково судді, городового отамана, війта і двох бурмистрів. Під присудом підписано: «Данъ в Прилуцѣ сентаврѣя 8, 1698 году. Звишь менований урядъ войсковий и мѣскій прилуцкій» [1]). Оцей «урад войсковий и міский» розвіває всякий сумнів щодо получення обох судів. Якби це був тільки полковий суд, то було би зазначено, що розправа відбулася перед полковим судом в приявності міських урядовців, як це завжди робилося.

Те саме сверджуємо з протоколів інших судів. Пирятинський міський суд у мінчій записі з 13. грудня 1698 р. називає себе постійно «урядом обополним» («ми урад обополний Семен Вакуленко, сотник Ператинскій з товариством, Федор Губка, отаман городовий, Василь Ородиненко, войт з бурмистри» [2]). (Те саме повторено при вписі щодо «купчої кріпости» з 2. липня 1690 р. і ін. Також лубенський суд називає себе «урадом обополним». Саме в справі Івана «майстра» за підпал з 1698 р. записано: «ми прето обополний урад, Теодор Соколовскій, свя-

[1]). В. Антоновичь: Прилуцкій полковой осаулъ Михайло Мовчанъ и его записная книга..«Кіевская Старина» том. 11. Київ,1885 стор. 74-5.

[2]). Стороженки: «Фамильный архивъ» т. VI, стор. 145.

щенник, Максим Троцкій, писар полковий, Семен Вакуленко, сотник, Хведор Губка, отаман, з войтом Василем Ородиненком и з бурмистри, по указу его милости пана полковника Лубенского, Леонтія Свічки, засівши в ратушу» [1]). Оскільки цей новий лад заторкував суди упривілейованих міст, то це було очевидним насилуванням правного устрою міст, що їм їхні привілеї ґарантували їх окремішність і незалежність від козацької урядової старшини, цебто від загально-адміністраційних установ. Але на ділі козацькі сотники і полковники не респектували ніяких міських прав і командували упривілейованими містами так, як іншими містами і селами, що не мали привілеїв на маґдебурґію. Цілий ряд опублікованих судових книг, зокрема книга маґістрату в Стародубі [2]) потверджує цей стан ех lex-у.

Та хоч у цих «обополних» судах діяв неперемоний вплив козацької старшини, то все ж у їх склад входили міщани, як рівнорядні члени. Але часто траплялося таке, що самовладці сотники чи полковники зовсім відсували міщан від судівництва, а то й від будь яких самоуправних дій. Збереглася одна характеристична записка з 30-их років XVIII стол. про те, як батуринський отаман, Федір Прима, скаржився гетьманові Скоропадському на те, що сотник Стожко «судить людей не в ратуші, а в своем домі, тайно, без нашего відома, только с своим зятем-писарем верішають діла, а нам з войтом от того «пересуду» никакого прихода, хотя и пишеть наши имена в рішеннях» [3]). З останніх слів видно, що це переведення було неправильне і колідувало з правом і тодішньою практикою, бо ж інакше сотник не завдавав би собі труду вписувати в протоколи розправ імена суддів-міщан.

4. Основну зміну в цьому становищі приводить щойно «Інструкція судам» гетьмана Апостола з 13. червня 1730 р. Вона виразно задеклярувала судову окремність упривілеєних міст, привертаючи назад нарушений без будьякої правної основи леґальний стан з-перед 1648 р. і перших років по цій даті. Обговорюючи мішаний козацько-міщанський склад сотенного суду в неупривілейованих містах Інструкція в § 3 виразно підкреслює, що так мається річ у судах, «где ніт магистрату», «А где есть майстрат, особно, а сотенний суд особно-ж діла свой отправлять иміють [4]). З цим моментом маґістратські суди знову по-

[1]) Там же, стор. 139.

[2]). Див. м. ін. Актовая книга Стародубовского городоваго уряда 1663 года подъ редакціей В. Л. Модзалевскаго, Чернигів, 1914 р., В. Л. Модзалевскій: Отривки изъ Стародубовской Мѣской книги за 1664 — 1673 гг., Д. П. Миллеръ і М. Плохинскій: Стародубовскаго магистрата книга справъ поточнихъ (1690—1722 гг.) і ін.

[3]). А. Лазаревскій «Описаніе Старой Малороссіи». Томъ II. Полкъ Нѣжинскій. Київ, 1893, стор. 250.

[4]). «Инструкція Гетьмана Данила Апостола Малороссійским судамъ», видав А. А. Федотов—Чеховський у «Кіевской Старинѣ» том 17. кн. I. Київ, 1887, стор. 144. Диви також « Матеріяли до історії західно-руського і українського права» том І. ВУАН.

вернулися до своїх вихідних позицій і сталися знову, згідно з минувшиною й своїм призначенням — становими судами міщанського [1]) населення. Цей розділ обох судових систем виразно підкреслено також в «Правах», про що буде мова дальше.

Незалежність магістратських судів не обмежувано тільки до їх окремого особового складу. Вона пішла далі і звільнила ці суди з-під відання нижчих козацьких урядів, піддаючи їх безпосередньо генеральним установам держави. Апеляції на магістратські суди йшли безпосередньо до Військовопо Суду[2]). Це було те, що в найбільшій мірі, в силу обставин могло, гарантувати незалежність міських судів. Більше вони осягнути не могли, бо в Україні-Гетьманщині ніяке місто не сталося матірним, старшим містом і тому не було можливо спрямовувати апеляції до старшого міста. З цього приводу повна незалежність від державної адміністрації на Гетьманщині була неможлива.

Можна думати, що цей стан тривав аж до скасування решток автономії й окремих установ України, бо велика судова реформа гетьмана Розумовського назагал обняла лише козацьке судівництво.

4. Чи існувала окрема система міських судів на Гетьманщині.

Цей складний процес, що його пройшли міські суди України-Гетьманщини, та деякі методологічні помилки довели декого з наших дослідників до заперечення взагалі окремішности міських судів, навіть упривілейованих міст, від судів козацьких. До цих останніх належить передовсім відомий дослідник права Гетьманщини, проф. Андрій Яковлів, що в праці «Німецьке право на Україні», подаючи схему судів гетьманської доби, з'ясував її скорочено, не відзначуючи окремих міських судів. Оба роди міських судів, ратушні і маґістатські шановний Автор поміщує в межах козацьких, сотенних і полкових судів, уважаючи їх несамостійними колеґіями загальних козацьких судів. Щойно від «інструкції судам» гетьмана Апостола (1730) суди упривілеєних міст мали бути відділені від козацьких судів [3]). Коли щодо сільських судів можна погодитися на спільність суду й його розпад на дві колеґії: для справ козаків і некозацького населення (посполитих), то щодо сотенних, а тим більше полкових судів з цим погодитися важко. Коли навіть в деяких упривілейованих містах і в певний період часу, як ми це вище з'ясували і засідали ці два окремі (козацькі і міські) суди разом, то це було тільки часове відступство від правного порядку, яке правом ніколи

1) Міщанського, не міського, бо не все міське населення підпадало під юрисдикцію міських, автономних установ. Проти цього зокрема боролося козацьке населення міст, що так і ніколи за часів Гетьманщини не влялося в міську громаду. Явище різне від об'єднуючого процесу серед населення західно-европейських міст. В цьому частинно теж причина слабкости українських міст.

2) Д. Багалій: «Маґдебурзьке право», стор. 433.

3) A. Jakowliw: «Das Deutsche Recht».

не сталося. Де ж в інакшому випадку було би місце на маґдебурський привілей і його судову автономію, яка була одною з основ маґдебурзького ладу? Шан. Автор не повів чіткого розрізнення поміж судівництвом упривілейованих і неупривілейованих міст, що в висліді довело його до заперечення відрубности міського судівництва в Україні взагалі.

Думаємо, що міські суди в Україні були окремими судами і побіч сітки козацьких судів творили самостійну систему українських судів.

Вона складалася з ратушних судів в неупривілейованих містах і з маґістратських в містах наділених маґдебузьким привілеєм.

Згідно з правом маґістратські суди були не лише судами окремими від козацьких, але й забезпечені від впливу козацької старшини тим, що вони складалися виключно з міщан. Зате неупривілейовані міські (ратушні) суди мали мішаний склад міщансько-козацький, що одначе зовсім не дає підстави до того, щоб правно не уважати їх за суди окремі від сотенних, чи полкових судів. Отож думаємо, що слід уважати їх за окремі, хоч і не незалежні суди. На це вказують сливе всі правні книги, вживані, а частинно також судова практика. А втім сама їхня назва: ратушний або городський суд, в протиставленні до сотенного чи полкового суду, (які до того ще мали інший особовий склад!) чи навіть назва «зуполний» або «обополний» суд, підкреслює власне механічне і фактичне (не органічне і правне, бо тоді прийшла би одноціла назва) та часове об'єднання двох різних судових установ.

Наш погляд обґрунтовує також зміст магдебурзьких привілеїв, потверджених по 1648 р., а далі всі важливіші пам'ятники права Гетьманщини, зокрема «Права, по которим судиться малоросійский народ» та й деякі дослідники права цієї доби.

Видавець «Прав» і автор дуже цінної, основної розвідки про їх походження, Кістяківський, у вступному досліді до цього збірника права подає схему судового устрою гетьманської держави і в ній виразно підкреслює, що сільські суди були спільні для козаків і некозацького населення сіл, зате ж городські або ратушні суди та суди маґдебурзькі існували окремо, і їм були підсудні лише міщани й «посполиті» відповідних міст. Окремим сотенним і полковим судам були підсудні лише козаки [1]).

Про самостійність міских судів говорить таке важливе джерело права Гетьманщини, як «Права». В главі 7 про загальний (не лише міський; щодо цього див. главу 26) судовий устрій держави, в арт. I. пункт 3). говориться виразно про суди міські маґдебузькі (в упривілейованих) і городські або ратушні (в не-

[1]) А. Кистяківський: «Права». Вступний дослід, стор. 109

упривілейованих містах), як про окремі суди. Можна б думати, що це тенденційне новаторство авторів «Прав». Та ні, бо ж «Права» відмежовують тільки магістратські суди (згідно з Інструкцією 1730 р.) від безпосереднього впливу казацької старшини, а в ратушних вони мають дальше брати участь. А все ж і ратушні суди вважають «Права» осібними судовими установами, незалежно від участи в них козацького чинника. Це потверджує теж склад судів. Отже в складі сотенного суду знаходимо лише козаків, в складі магістратского лише міщан. Зате в ратушному — одних і других. Але й цей останній факт мішаного складу не заперечує його певного рода окремности від суду козацького. Адже ж в сотенному суді міщани не беруть участи. Коли ж козаки являються на засіданнях рутушнього суду, то це є виявом переваги козацької верстви над міщанською.

Обговорюючи порядок апеляційних інстанцій, глава 7. арт. I. п. 6. «Прав» спрямовує апеляції зі сільського спільного суду на козаків у сотенний, а на посполитих — в ратушний суд. Коли б ці суди, ратушний і сотенний були спільні, тоді «Права» ледве чи підкреслили б різницю поміж ними і спрямовували би апеляції від сільського суду до єдиного сотенно-ратушного суду. Вправді можна б думати, що розмежування між козацькими (сотенними і полковими) та міськими (ратушними і магістратськими) судами наступило щойно з 1730 р.' тобто після появи названої раніше «Інструкції судам» гетьмана Апостола. Такий теж погляд і заступає проф. Яковлів. Але так воно —на нашу думку — не було. І до 1730 р. існували дві окремі системи українських судів: козацька і міська. Відомі універсали Генеральної Військової Канцелярії з 1722 і 1723 рр. виразно потверджують наш погляд. Універсал з 6 грудня 1722 р. [1]) обговорюючи порядок апеляцій, називає побіч сотенних і полкових судів також ратушні, як суди рівнорядні і — різні [2]). Відома річ, що суди сотенні існували в сотенних містах і містечках; де саме були ратуші. Отож ясно, що в тих містах існували в 1722 р. отже на вісім років перед «Інструкцією судам« побіч себе сотенні і ратушні суди. Якщо ці суди були б одним судом, нехай і поділеним на дві колегії, тоді ледве чи вживано б цієї подвійної номенклятури. Також і універсал з 23. січня 1723 р. [3]) що обговорює порядок судочинства, відмежовує суди городські від козацьких сотенних і полкових [4]).

А втім, думаємо, що й саму «Інструкцію» не слід уважати якоюсь основною реформою тодішного судівництва, але радше

[1]) Акад. Н. П. Василенко: Матеріяли до історії українського права. Том I. ВУАН Київ, 1929 р. стор. 5.

[2]) ...«хто первѣй въ ратушныхъ, сотенныхъ и полковыхъ судах, такожъ въ Енеральномъ Войсковомъ судѣ жалобы заносити и судитися не будеть»..

[3]) Н. Василенко: Матеріяли, стор. 6.

[4]) «Писалисьмо... абы обиватeлемъ того полку первѣй у нижшихъ судахъ, яко то гродськихъ, сотенныхъ и полковыхъ, заводные точилися справъ».

пригадкою на давнє, призабуте і нешановане, хоч і обов'язуюче право. Думаємо, що цей універсал, як і всі попередні, не вводить ніяких засадничих новостей, але лише «по десяте пилне и суворо приказує і упоминає» (з універсалу з 19. 7. 1722) чинити те, що здавна було чинним правом. На це вказує зміст усіх відомих нам судових універсалів, а то й сама передмова до «Інструкції», де підкреслено, що за згодою царів слід «суду и розправѣ у нихъ, въ Малой Россіи, быть по прежному ихъ обикновенію, какъ о томъ именно въ пунктахъ гетьмана Богдана Хмельницкаго изображено». Вводячи засадничі зміни в судівництві України, гетьман навряд чи покликувався б саме на ці давні звичаї. Та й сам зміст «Інструкції», зокрема постанови про свідків, судові протоколи і цілий перебіг розправи, наявно свідчать про те, що цей універсал був дійсно, а не лише по назві, звичайною інструкцією, яка пригадувала і роз'яснювала обов'язуюче право, а не вводила нового. На цьому ж становищі стоїть також акад. Василенко, який підкреслює, що Інструкція була складена «в согласие и пример прежних прав и обикновений» та що матерялом до неї стали виключно (підкреслення наше Я. П.) практика та закони, що їх вживали в Гетьманщині» [1]).

Погляд про невідокремленість системи міських судів від системи козацьких судів спірається на тому, що в практиці міщанські справи часто розглядав спільний козацько-міщанський суд. Ми вже виказали, що так не було постійно. Але колиб це прийняти за факт, і думати, що відокремлені до 1648 р. міські суди згодом зіллялися з козацькими в один спільний суд, то й тоді це залишилося б лише фактом, а не правом. Безправ'ям це було би до 1648 р. і безправ'ям це є і по цій даті, однаково в 1730 р. коли видано «Інструкцію» гетьмана Апостола, як і в 1743 р. як це засвідчують «Права». Ото ж коли немає міцних доказів на те, що такий порядок речі стався правом, можемо й мусимо прийняти його лише за самовільну, але правом не апробовану практику, яка при трохи більше впорядкованих умовах мусіла уступити місце правному станові, тим більше, що він привертав зміст і сенс маґдебурзькому самоуправлінню, спертому на привілеях і віковій традиції.

При цьому одначе не слід забувати, що основний поділ судів — це поділ на упривілейовані й неупривілейовані міста і їх суди. На Гетьманщині упривілейованих міст було дуже небагато, всього 12, і ці міркування відносяться лише до цих міст.

На якому правному ґрунті, тобто на яких правно-формальних і матеріяльних принципах було побудоване судівництво (судовий устрій і судочинство) в неупривілейованих містах, цього ми повністю ще не знаємо, бо наші дослідники маґдебурзького права в Україні на це не звернули належної уваги. Вони скермовували свій інтерес головним чином на суди, сперті на маґ-

[1]) Матеріяли до історії українського права. т. І. Передмова, ст. XIV.

дебурзькі привілеї. Спираючись передовсім на судові акти, дозволяємо собі поставити гіпотезу, [1]) що неупривілейовані ратушні (термін консеквентно вживаний «Правами») міста і їх суди перебрали (можна думати звичаєвим шляхом) головні форми як загальної адміністрації, так і судової зокрема, від упривілейованих, маґістратських міст.

Це було вимогою часу, його політичних, соціяльних і економічних умов. Адже ж цілий ряд полкових міст, а саме Прилука, Гадяч, Лубні, Миргород (чотири на всіх 10 полків Гетьманщини!) не мали маґдебурзького привілею, а Полтава одержала його щойно під сам кінець автономії України. Ці міста-столиці великих і важливих полкових округ, як осередки окружної політичної влади мусіли статися також господарськими осередками і напевно відогравали куди більшу ролю, як міста, які мали здавен-давна маґдебурзьке самоуправління, що однак не були осідками полкового уряду (Козелець, Остер, Почеп, Погар, Мглинськ, Новгород-Сіверський). Вони напевно мусіли наполегливо змагатися за маґдебурзький привілей, як на це вказує приклад Полтави і Новгороду-Сіверського, які, хоч і як пізно, здобули ці привілеї. Природна річ, в цій боротьбі міщани могли покладатися включно на власні сили, бо ж відокремлення міського управління від загального козацького не лежало в вужчому інтересі полковників і сотників. Але все ж таки ці міста, залежно від кожночасного відношення сил міщанства і козацької старшини, зуміли і без формального привілею здобути чимало прав, що входили в межі маґдебурзького права.

Можливо, що через те вийшло непорозуміння з термінологією вживаною проф. Яковлевом у цитовані праці. В ній частіше згадується про (міста «*з повною* маґдебурзькою управою» [2]) в протиставленні до міст з неповною маґд. управою. З цього виходить логічний висновок, що була ще третя категорія міст в Україні, яка взагалі не користувалася ніяким маґдебурзьким самоуправлінням, або що всі міста на Гетьманщині мали (повну або неповну) маґдебурзьку управу. У згоді з іншими дослідниками устрою наших міст можемо сказати, що на Лівобережній Україні *взагалі* не було міст *з повним*

---

[1]) В статті «До методологічних проблем української історіографії» (вид. УВАН, 1946 р.) проф. д-р Б. Крупницький підмічує, що еміґраційні умови ставлять окремі вимоги й завдання перед українських дослідників. Найважливіша — дати синтезу дотеперішніх дослідів і надбань нашої науки. Думаємо, що наш час, час не лише синтези, але й гіпотези. Синтези, де пророблено чорну, дослідчу роботу, гіпотези — де ще тієї роботи не виконано, а тепер через брак джерел часово виконати не можливо. Бувають-же в науці здавна гіпотези, потрібні для того, щоби заповнити проґалину в певних галузях знання, яких з приводу браку дослідчого матеріялу справжнім науковим шляхом усунути неможливо. Дасть Бог, колись повернемося до наших бібліотек і архівів й тоді провіримо наші здогади й одні відкинемо, другі ж обґрунтуємо і замінимо в справжні твердження.

[2]) A. Jakowliw: «Das deutsche Recht», стор. 126.

магд. правом, [1]) а тільки незначне число з обмеженою управою. Інші міста виборювали собі більші чи менші вольности в відношенні до загальної адміністрації, наслідуючи зразки упривілейованих міст, користуючись при тому широко поширеними на Україні підручниками магдебурзького права. Але ці міста, хоч як важливими й живими вони не були б (напр. Лубні, Пирятин, Прилуки, Батурин, Бориспіле) не можна вважати за міста з магдебурзьким самоуправлінням вже хочби тому, що вони лише привласнили собі тільки фрагменти магдебурзького міського устрою, але не одержали на нього привілею володаря, який в усіх часах і всіх краях, де діяло це право, не виключаючи його батьківщини, Німеччини, був необхідний для здобуття й удержання цього окресленого міського устрою.

Питання устрою неупривілейованих (отже великої більшости) міст Гетьманщини залишається вдячною темою для майбутніх дослідників історії нашого права, що матимуть змогу користуватися архівними матеріялами.

5 Кінець магдебурзького права в Україні.

Магдебурзьке право пережило на 50 років рештки автономії України. Хоч із введенням на Лівобережжі «учрежденія о губерніяхъ» в 1783 р. й остаточною ліквідацією давної судової системи в рік пізніше, в Україні залишилися лише загальноросійські суди, само магдебурзьке право продовжувало діяти до 1831 згл. 1834 р. Указом з 30 жовтня 1831 р. скасував цар обов'язуючу силу магдебурзького права на просторі Гетьманщини, крім єдиного Києва, на який прийшла черга три роки пізніше (указ з 23 грудня 1834 р.) Магдебурзьке право замінено Литовським Статутом, якого доля також була вже припечатана, бо в 1842 р. скасовано і його [2]).

На Правобережжі скасовано зразу частинно магдебурзьке право в містах, що раніше належали до Литви. Остаточно скасовано його конституцією 3 травня 1791 р., що було логічним наслідком зрівнання усіх станів польської держави. Але стара шляхетчина ще раз дала про себе знати. Славетним ветом, (останнім вже — Торговицькою конфедерацією 1793 р.) вона проголосила неважним акт 1791 р. Та це вже не мало реального значення, бо 2 роки пізніше (1795) наступив третій поділ Польщі, а вслід за ним дальша частина української території (частина волинського воєвідства) перейшла до Росії і на неї розтягнено загально-російський устрій і загально-російські закони.

[1]). На Правобережжі повне (і то не зовсім) мав зразу єдиний Кам'янець, потім Київ. В Галичині—Львів.

[2]) Незвичайно цікаві обставини, що супровожали й безносередньо привели до скасування дійсности магдебурзького права в Україні диви в А. Кистяківського «Вступі» до виданих ним «Прав».

III. Оцінка вартости рецепції маґдебурзького права в Україні.

Наш огляд українських маґдебурґій і їх долі по 1648 р. обмежений в загальному до міського судівництва, не був би повний, якщо б не подати бодай коротко поглядів учених, що досліджували це право на слов'янських, зокрема на українських землях. В дискусії найцікавіші й найґрунтовніші думки висловили Владимірський-Буданов, В. Антонович, М. Грушевський і Д. Багалій. Перші три оцінили ролю рецепції німецького муніципального права неґативно, при чому за основу взяли відносини на Правобережжі. Багалій, підмітивши неґативні ціхи маґдебурзького права на Лівобережжі, підкреслив також його незаперечні позитивні сторінки. З новіших дослідників проф. Яковлів ближчий до висновків Багалія, а проф. Окіншевич у загальному поділяє погляди двох перших учених.

Владимірський-Буданов[1]) спирає свою неґативну оцінку ролі маґдебурзького права на Слов'янщині на таких основах:

1. Німецьке право, чуже слов'янам, відірвало міську людність від земських верстов і таким чином порізнило населення, поділивши його на стани, при чому скривдило найбільше міщан, відсунувши їх від політичного впливу, державної служби і земської посілости.

2. Воно не звільнило міст від залежности від загальної адміністрації і не дало їм власної незалежної управи та судівництва. Одне і друге було в великій мірі залежне від адміністраційної або військової влади.

3. Міщанство не мало змоги свобідно виявляти своєї волі та віддавати міські уряди в руки вибраних ним осіб. Ці уряди належали до вузької кліки, що захоплювала владу без волі міського загалу, а часто проти його волі і використовувала владу не в допомогу, але на шкоду місту.

4. Це чуже право поділило населення на ворожі віровизнаневі і національні групи, давши змогу сильнішій гнобити слабшу. Це довело до повного розбиття одноцілого міщанського тіла й до його слабости.

5. Міські уряди війтів, секретарів і т. п. обсаджувалося дуже часто шляхтою, отже представниками верстви, що програмово погорджувала міщанством і шкодила місту, де тільки могла.

6. Хоч німецьке міське право в основному ґарантувало розділ адміністраційної і судової влади, на ділі вони були получені, а уряд судді-лавника вважали за нижчий ступінь міського радника.

А втім німецьке міське право, на погляд Владимірського-

[1]) Владимірський-Буданов: «Німецьке право в Польщі і Литві», ст. 1—310.

Буданова, принесло негативні наслідки не лише на слов'янському ґрунті. Як партикулярне право, що розбиває національну єдність населення, воно само собою є явищем радше негативним.

З цим поглядом полемізує Михайло Грушевський,[1]) вважаючи, що не німецьке право, само по собі, але спосіб його заведення на наших землях вирішив його негативний наслідок у розвитку українських міст. Вводячи чуже міське право польські королі і шляхта здеформували німецькі взірці, позбавляючи міста іммунітету в відношенні до загальної адміністрації та інших станів, отже того, що було головною основою розвитку і сили німецьких міст. Гніт шляхетського законодавства доповнював нищівний вплив гніту шляхетської адміністрації [2]).

В. Антонович [3]) підносить багато тих самих негативних цїх магдебурзького порядку, що й Буданов і Грушевський, а зокрема підкреслює:

1. Негативну політику Литви і Польщі, спрямовану на знищення давнього громадського ладу, що в нього були включені і міста. Цей новий німецький лад на ділі відобрав міщанам їх самоуправління, суд і земельну власність.

2. Це нове право внесло елемент нерівности між самими містами, наділяючи їх різними привілеями, що не дозволяло містам об'єднатися і спільно змагатися за свій розвиток [4]).

3. Міські органи обмежено неміськими: старостами, воєводами, бурґграфами і т. п., які в великій мірі задержали право суду над міщанами, то як суд першої, то відкличної інстанції, що вело до закріпощення міщан, обтяжених різними повинностями в користь старости, бурґграфа і др.

Роля магдебурзького права в Україні в освітленні проф. Л. Окіншевича [5]) йде по лінії негативних оцінок Владимірського-Буданова, Антоновича і Грушевського. Нерозвиненість торгівлі, промислу і ремесла не дозволила містам витворити свою окрему фізіономію й окремі станові інтереси і тому відокремлення їх від території було для них радше шкідливе. Цей лік, по словам шановного Автора, виявився надто міцним і він «не тільки не допомагав, але навпаки руйнував позицію міста в державі.» Другою причиною шкідливости магдебурзького права був «шляхетський пріоритет», що ставив шляхту в краще положення від міщан.

Годі беззастережно погодитися з різко негативною оцінкою

[1]) М. Грушевський: Історія України, том V. стор. 234 в примітці.

[2]) Там же, стор. 231 і наст.

[3]) В. Антонович: Українські міста, в «Розвідках про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII віці» Львів, 1904 р. стор. 311—383.

[4]) Його слова: «Не найдемо двох міст на просторі України, яких устрій, оснований на міськім праві, сходився б у детайлях, або відповідав нормі поставленій німецьким законом.» Там же, стор. 355.

[5]) Л. Окіншевич: «Лекції», стор. 18—9 і 75—6.

ролі маґдебурзького права в Україні названих авторів. Хоч багато з їхніх заввах є вірні, то все ж у загальному вважаємо заведення маґдебурзького права в українських містах за більш чи менш корисне, на всякий випадок не повністю неґативне.

Переходячи поодинокі закиди проти маґдебурзького права в Україні, хочемо зачати від погляду проф. Окіншевича на господарську непідготованість українських міст для прийняття автономії по німецьким зразкам. Погляд шановного Автора видається нам за однобічний. Вже Багалій, а недавно Яковлів[1]) доказували те, що не економічна відсталість українських міст і не теоретична непридатність норм маґдебурзького права пошкодила нашим містам, в яких заведено маґдебурзьке самоуправління й судівництво (деякі з них були в свій час економічно сильні, як напр. Львів, Кам'янець до турецької окупації, Ніжин і др.), але передовсім політичний і релігійний гніт займанців, що довів до розбиття з природи одноцілого, міського професійного організму на дві, а то й більше національних і релігійних груп, які себе взаїмно поборювали та нищили підставові основи свойого розвитку й добробуту. Чого не доконав цей гніт, доправляв очевидно соціяльний лад, спертий на необмежену й таку типову для Польщі і країв, що ввійшли в орбіту її впливів, перевагу шляхти. Ослаблене внутрішньо населення міст не могло ані витворити сильного, замкнутого в собі суцільного міщанського стану, ані не зуміло спільними силами і засобами ставити чоло шляхетському наступові, що індетифікуючи себе з державою й користаючи з повної (однобічної) допомоги державних органів, виявився смертним ворогом самої ідеї маґдебурзького самоуправління. Тому й не дивно, що в Польщі до кінця її незалежности так і не витворився на західній лад середній стан, що очевидно в великій мірі і вплинуло на втрату тієї. До самого третього розділу Польщі ратуш так і не зрівнявся з замком. Але незалежно від цього мабуть все ж таки буде рисковно обстоювати думку, що маґдебурзьке самоуправління, яким воно викривленим не прийшло б в Україну, знищило міста. З уваги на соціяльні, господарські і політичні умови в Польщі (їх у цім випадку годі розмежувати), а передовсім на заборону шляхті займатися торгівлею і промислом, годі думати, що залишення старого ладу, а саме невідокремлення міст із загальної державної території, запевнило би їм кращу долю, дало б можливості більшого розвитку. Спираючись на всій історії Польщі можна сказати, що незаведення маґд. права в Польщі навіть у тій так дуже скривленій формі, що її ми бачимо в тодішніх містах, не тільки не помогло б їм, але напевно пошкодило б. Бо як не як це право дало містам бодай обмежену автономію, а в слід за тим бодай невеличку змогу боронитися перед шляхетським наступом і що головне — упривілейоване господарське становище.

[1]) A. Jakowliw: «Das deutsche Recht», стор. 53 і наст.

Це можемо віднести до сливе всіх українських упривілейованих міст і то по 1648 р. Міські книги XVII—XVIII стол. та інші правні пам'ятники, в тім і «Права» дають нам багато доказів на те, наскількі хоч і не дуже ясна й тверда основа маґдебурзького привілею (ці привілеї рідко точніше з'ясовували основи міської самоуправи) давала моральної й правничої зброї міщанам в обороні їх права проти наступів правлячої верстви і державних органів.

А втім чи міста в Україні насправді були аж так риґористично відмежовані від території? Цього здебільшого не було навіть на Заході. (Stadtluft macht frei. З цієї засади постійно користали ті, що не могли знайти поза мурами міста тієї свободи). Та ж козацтво бодай по 1648 р. густо-часто займалося торгівлею і ремеслом, зближуючись до міщан професійно. Але його станова вищість, одідичена по Польщі (а в тім і не противна духові часу) не позволяла мішатися з міщанством, тим більше, що так можна було ухилятися від міських тягарів. При існуванні таких станових різниць ледве чи навіть повна адміністративна невідокремленість міст забезпечила б їм доплив свіжих і корисних позаміських елементів, козацького і селянського. А втім дискусію над цим питанням можна б замкнути, вказавши на незавиду долю неупривілейованих міст, що куди гірша була від міст з німецьким правом. А вони не були відокремлені від загальної території краю!

Отож вважаємо, що головною причиною пинявого й марного розвитку українських міст була така типова для Польщі і її шляхетської верстви національна, віровизнанева і станова нетерпимість, так яскраво застосована в організації і житті міст української території. Поруч із нею є ще друга, що часто тісно в'яжеться з першою, а саме повне викривлення маґдебурзьких зразків міської організації. На це педовсім вказує Багалій[1], що визначуючи за корисний для міст чистий маґдебурзький устрій підкреслює шкідливість тих безчисленних засадничих змін, які впровадили до українських міст управління, «которое было бледою тенью самого предмета».

В своїй сутті маґдебурзький устрій спирається на трьох основах: 1. автономії, 2. самоуправі і 3. власному судівництві. Ні одне з них не було застосоване в українських маґдебурґіях. Автономія була в зародку здушена в користь державних, центральних і місцевих установ та урядів. Самоуправління, що на Заході означало сливе повний імунітет у відношенні до державної адміністрації і інших станів, в українських містах було зведене до марних решток неподібних до їх взору. Міщани підлягали різним юрисдикціям: адміністраційним (старости, воєводи, а згодом по революції 1648 р. — полковники і сотники) і військовим (бурґграфів), а їхне право свобідного вибору міської влади

[1]) Д. Багалій: «Маґдебурзьке право на Лівобережній Україні», ст. 387—442.

є з правила обмежене, або й зовсім виключне. Напр. в Чернігові, і Ніжині війта іменує король, і то стало з-поміж католиків, ще гірше є зі Стародубом, в якому з 1625 р. війта взагалі не вибирається. Є ним місцевий староста, обов'язково католицького віровизнання.

В цей спосіб уже самі королівські привілеї повністю заперечують духа магдебурзького права, ламаючи за одним разом засади: виборности, релігійної і національної терпимости, розмежування адміністраційно-військової влади від самоуправної-міської та репрезентації більшости, накидуючи православній, українській більшості начальство з-поміж мізерної меншости католицької, польської національности. До цього приходить унутрішнє розбиття міщанства, шляхом створення більше юрисдикцій, напр. як у Кам'янці: польської, української і вірменської, що живуть у постійній незгоді, унеможливлюючи об'єднання міщан, а тим самим їх добробут.

До цього доходить піддача міського судівництва неміщанським установам. Напр. у Переяславі апеляції йшли зразу до місцевого старости, а з інших міст (Київ, Ніжин) до королевича або короля, а не—як на Заході—до старшого міста. Тільки галицькі міста єдині посилали апеляції до львівського, вищого міського суду. Це знову відбирало змогу витворитися спільному міському праву та міським союзам довкруги старшого, матірного міста.

Деякі привілеї вміщають у собі виразні денаціоналізаційні й полонізаційні засоби й тенденції, накидуючи українським містам (Чернігів, Ніжин) офіційну мову польську або латинську. До цього ще долучається конкуренція інших суспільних (козаки) або національних (жиди) груп, що обняті спеціяльною протекцією державної адміністрації (жиди), або з уваги на свою станову приналежність (шляхта, бояри, козаки) були звільнені від оплати міських тягарів і могли легко конкурувати з міщанами, підриваючи їх добробут.

На Заході побіч властивого міщанства, а саме тих, що займалися купецькою і ремісничою професіями, і були згуртовані в купецьких і ремісничих професійних організаціях, було зразу ще інше населення, яке не входило в круг міської автономії і керувалося іншим правом—лицарство, духовенство, міністеріянти міських панів і війтів. Та було щось одно, що їх в'язало: міський суд. До того ще спільні територіяльні і господарські інтереси затирали поволі ці різниці й довели до об'єднання усіх мешканців міст в один організм [1]). Як же інакше малося діло на Сході, а зокрема в Україні.

До болячок міст Гетьманщини слід дочислити ще невідо-

[1]) Ярослав Падох: Історія західньо-европейського права. І. Історія німецького права. Мюнхен, 1947.

кремленість адміністраційних функцій від судових в особах міських урядовців. Коли на Заході було аксіомою, що, війт і лавники — це судді, а бургомистр і райці — адміністратори, на Гетьманщині було противно. Навіть пізні «Права» апробують цей стан, декляруючи в главі 26. арт. 4. п. 1. (стор. 760): «Войтъ яко есть начальникъ и судія гражданъ во всякомъ упривіліованномъ и неупривіліованномъ городѣ имѣть власть тѣмъ городомъ править, гродские порядки всякие устроевать, однакъ съ совѣтомъ другихъ урядниковъ и знатнѣйшихъ мѣщанъ въ пользу общенародную гражданскую».

Специфічною причиною слабости міщанства Гетьманщини було ще й те, що в час революції, а то й згодом, хоч і рідше, міщани переходили і вливалися в козацький стан. Інколи це траплялося сливе з усім міщанським населенням деяких міст [1]). Через те кращий елемент покинув міщанський стан, помітно його ослабивши. Нічого в тому дивного, коли зважити, що це був найпростіший шлях, щоб здобути політичні права, яких міщани не мали.

Кінчаючи цю оцінку маґдебурзького права в Україні, слід відмітити зміни, що їх привели за собою події 1648 р. Хоч по 1654 р. зачинається московський натиск на міста України, як щодо оплат, так і інших інколи дошкульних обмежень [2]), то все ж таки тепер уже відпав колишній безоглядний національний і віровизнаневий гніт, а вмішування козацької старшини в міське самоуправління ледве чи могло бути таке шкідливе, як раніших, чужих національно і вирозвизнанево старостів і бурґграфів [3]). Застосування виборного принципу при виборі міської влади (див. між ін. «Права») могло запевнити містам бажане самоуправління тим більше, що вибори відбувалися часто, мабуть щорічно.

---

1) В. Г—ко: До інституту виборних і підпомочних козаків. «Голос Державника» ч. 4—5, Мюнхен 1947 стор. 19.

2) Диви м. ін. Іван Джиджора: Матеріяли московського «Архива министерства юстиціи» до історії Гетьманщини. Львів, 1908 р. Відбитка з т. LXXXV «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка». Стор. 16.

3) М. Грушевський: Історія України; том IX, стор. 1503.

Jaroslaw Padoch

Stadtgerichte in der Ukraine der Hetmanenzeit nach 1648

Die große ukrainische Revolution von 1648 beseitigte zugleich mit dem größeren Teil der staatlichen Einrichtungen auch die alte Gerichtsorganisation und führte an Stelle des früheren ständischen Gerichtssystems, das System der nichtständischen kosakischen Gerichte ein. Die Land-, Burg- und Kammergerichte wurden durch die Hundertschafts- (Land-), Regiments- (Kreis-) und Generalsgerichte (Oberstes Gericht) ersetzt. Unverändert blieb nur (neben dem althergebrachten nationalen) das städtische Gerichtswesen, dem die besondere historische Rolle zufiel, Bindeglied zwischen den alten und neuen Gerichtssystemen sowie Hüter der Legalität und Rechtmäßigkeit in den weiten von der Revolution erfaßten Gebieten in der Zeitspanne zwischen der Vernichtung der alten und der Aufrichtung einer neuen Rechtsordnung zu sein.

Die Stadtgerichte in der Ukraine hatten in der Chmelnyzkyj-Epoche bereits eine beachtliche Geschichte hinter sich. Schon von der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts ab begann sich das deutsche Stadtrecht in den ukrainischen Gebieten zu verbreiten. Nachdem es sich vollends in den Stadt- und in zahlreichen Landgemeinden der westukrainischen Provinzen durchsetzte, breitete es sich immer weiter aus und drang bis in die östlichsten Grenzmarken der Ukraine vor. Die östlichen Grenzen der Ukraine hat es nicht überschritten, als ob es damit bezeugen wollte, daß hier die westliche Zivilisation aufhöre, deren Produkt eben dieses Munizipalrecht war.

Von dem ersten uns bekannten Privileg einer städtischen Selbstverwaltung nach deutschem Muster für die westukrainische Stadt Neu-Sandez (1294) bis zur letzten Verleihung des Magdeburger Rechts an die ostukrainische Stadt Nowhorod-Siwersk (1758) sind vier und einhalb Jahrhundert vergangen — eine imposante lange Geltungsdauer eines Rechts in einem Lande. Dies ist umso imposanter, als in der Zwischenzeit ungewöhnliche geschichtliche Erschütterungen über dasselbe hinwegbrausten und die Ukraine nach Erlangung der Eigenstaatlichkeit wenigstens am Anfang von den ständischen Grundsätzen abrückte, aus denen auch das besondere Stadtrecht hervorging.

Nachdem die frühere ständisch-adlige Staatsverfassung und zum Teil auch die soziale Ordnung, die der Ukraine von Polen aufgezwungen war, zerstört wurde, wußte die regierende Schicht der Ukraine in der Epoche der Hetmanen nicht gleich, welche Stellung sie zu der immerhin typischen Ständeverfassung der Städte und zu dem Magdeburger Stadtrecht einnehmen sollte. Die Geschichte hat zahlreiche Beweise dafür, daß die Masse der Kosaken und das regierende Offizierskorps der Stadt und dem Bürgertum gegenüber negativ eingestellt waren, sie benachteiligten und ihnen die durch jahrhundertelange Übung gefestigten Privilegien nacheinander abnahmen. Auf Grund dessen vertrat die Mehrzahl der ukrainischen Historiker die Meinung, daß der Kosakenstaat die Interessen der Stadt nicht im gleichem Maße wie die Interessen des Kosakentums zu wahren vermocht habe oder zu wahren nicht gewillt gewesen sei.

Diese Auffassung erscheint uns nur zum Teil gerechtfertigt. Auf Grund der Überlieferungen der damaligen Zeit vertreten wir die Meinung, daß unabhängig davon, daß sich das Kosakentum auf Kosten der Stadt bereicherte und sich ihre Rechte aneignete, die kosakische Zentralregierung mit dem Hetman an der Spitze die Bedeutung der Stadt als eines notwendigen Vermittlers zwischen dem Erzeuger und dem Verbraucher sowohl im Inneren des Landes als auch nach außen hin wohl verstand und ihnen sowie deren Freiheiten gegenüber positiv eingestellt war. Neben verschiedener Beweise dafür ist vor allem die Tatsache hervorzuheben, daß nach 1648 kein einziger Rechtsakt die Legalität der städtischen Autonomie und Selbstverwaltung in Frage gestellt hatte. So bestand also auch nach diesem Zeitpunkt rechtlich derselbe Zustand, der sich bis zum Jahre 1648 auf Grund der Privilegien, ihrer Anwendung sowie der Handbücher des Magdeburger Rechts herausgebildet hatte.

In Wirklichkeit aber unterlag die Rechtslage der Städte und damit im Gefolge auch die Lage der Stadtgerichte einem ständigen Wechsel. Insofern dies (im Hinblick darauf, daß es um Tatsachen und nicht um Rechte geht) aus den Akten der Stadtgerichte her-

vorgeht, gostattet es, das von der Ukraine übernommene Magdeburger Recht der Wirklichkeit, wie sie sich nach dem Aufstand Chmlenyzkyjs gestaltete, gegenüberzustellen.

Eine graphische Darstellung des Schicksals der Stodtgerichte zeigt, daß die Entwicklungskurve dieser Gerichte von 1648 bis 1660 rapid ansteigt, danach konsequent absinkt und die Linie unter der Ausgangsstellung von 1648 erreicht, um dann in den 30er Jahren des XVIII. Jahrh. wieder allmählich anzusteigen. Wir glauben, daß diese Gerichte in der verhältnismäßig kurzen Zeit vier Entwicklungsstadien durchgelaufen haben:

1) Im ersten Jahrzehnt wurden die Stadtgerichte vom Kosakentum weder verdrängt noch beschränkt — im Gegenteil, sie waren die einzigen Gerichte in der Ukraine und nahmen, wenn auch ihrem Wesen nach ständisch beengt, den Charakter einer allgemeinen Gerichtsbarkeit mit einer weder personell noch sachlich beschränkten Zuständigkeit an. Diese Gerichte waren für die ganze Bevölkerung der Ukraine sowohl in zivilen als auch strafrechtlichen Sachen zuständig unabhängig von deren früheren ständischen oder jetzigen professionalen Zugehörigkeit.

2) Aber nach dieser kurzen Periode des Aufstieges (1648—1660) zeigt sich eine Rückentwicklung. Die Bedeutung der kosakischen Führungsschicht wächst rapid an; sie wendet sich nicht nur den militärischen, sondern auch allen öffentlichen Angelegenheiten zu und sucht in den Städten entscheidenden Einfluß zu gewinnen, indem sie die Organe des Gerichts und der Verwaltung in die Hände bekommt. Die Stadtgerichte bleiben auch weiterhin als allgemeine Gerichte bestehen, indes ihre Zusammensetzung bereits gemischt ist und der Einfluß der kosakischen Mitglieder immer stärker wird, um endlich entscheidend zu werden.

3) Doch dabei blieb die Entwicklung nicht stehen. Unter dem Druck der kosakischen Führungsschicht kam es bald zu einer vollständigen, wenn auch nur de facto (nicht de jure) Verbindung zwischen den beiden Gerichtssystemen: den städtischen und den neugebildeten kosakischen Gerichten. Dies vollzog sich etwa in den 70er Jahren des XVII. Jahrh. Die beiden Faktoren, Kosaken und Bürger, sitzen bereits in den Gerichten, doch wie anders sind die Beziehungen zwischen ihnen! Einst waren die Delegierten der Kosaken Gäste in den Stadtgerichten, jetzt sind sie ein unbedingt entscheidender Faktor in diesen dem Namen und der personellen Zusammensetzung, aber nicht dem Einfluß nach sich „gegenseitig" ergänzenden Gerichten.

4) Eine Änderung dieser Lage führte die Reform des Hetmans Apostol im Jahre 1730 herbei, welche die Besonderheit der Stadtgerichte deutlich hervorhob und den (verletzten) Rechtszustand, wie er vor 1648 bestand, wiederherstellte. Die städtischen Gerichte wurden unmittelbar dem Obersten Gericht untergeordnet, wodurch gerade ihre Unabhängigkeit von der Ortsverwaltung garantiert wurde; denn keine Stadt besaß in der Hetmanenzeit eine eigene Berufungsinstanz, so daß die Appellationen der Stadtgerichte unmittelbar an das Oberste Staatsgericht geleitet werden mußten. Es kann angenommen werden, daß dieser Zustand bis zum Ende der ukrainischen Staatlichkeit dauerte, da die Reform des Hetmans Rosumowskyj die städtischen Gerichte im allgemeinen nicht erfaßt hatte.

Infolge dieses wechselvollen Schicksals der Stadtgerichte haben einige Historiker selbst an dem Bestehen eines besonderen Systems der Stadtgerichte gezweifelt, indem sie sie als einen Bestandteil der Kosaken-Gerichte hielten, in deren Rahmen sie als besondere Kollegien tätig waren.

Zieht man alle wichtigsten geschichtlichen Unterlagen und vor allen Dingen den erwähnten Erlaß des Hetmans Apostol sowie den monumentalen Kodex des in der Ukraine gültigen „Rechts für das ukrainische Volk" in Betracht und berücksichtigt hierbei auch die Theorie und Praxis des Magdeburger Rechts in anderen Ländern, so gelangt man zu dem Schluß, daß in der Ukraine während der Hetmanenherrschaft sowohl vor als auch nach 1648, ebenso wie vor 1730 und danach zwei gesonderte Gerichtssysteme bestanden haben, nämlich die kosakischen und die städtischen Gerichte. Dieser Zustand hat sich bis zur Abschaffung der selbständigen ukrainischen Gerichte im Jahre 1784 nicht geändert; das städtische Recht behielt in der Ukraine noch bis zum Jahre 1834 seine Gültigkeit.

Der Aufsatz schließt mit einer Bewertung der Übernohme des Magdeburger Rechts durch die Ukraine.

Олександер Оглоблин

Хмельниччина й залізорудна промисловість Правобережної України

Стан української промисловости [1]) підчас Хмельниччини і вплив визвольної війни 1648–1657 рр. на дальший розвиток промислового життя України ще майже недосліджений; навіть не зібрано й не усистематизовано відповідних — загалом доволі численних — матеріялів. Ясна річ, це утрюднює й вивчення спеціяльного питання про вплив Хмельниччини на залізорудну промисловість Правобережної України, тим більше, що саме для цього питання документальні матеріяли дуже фраґментарні. Деталі й окремі важливі моменти ще залишаються неясними. Але загальна картина досить ясна.

Насамперед Хмельниччина затримала, або й зовсім унеможливила реалізацію низки шляхетських підприємств у царині рудництва. Умови визвольної війни передусім відбилися на стані шляхетського землеволодіння й господарства. Годі й думати було шляхті про заведення нових рудень. Відомий шляхетський ділок, Прокіп Верещака, скаржився, щовін «начинє все, до рудни належачое, справил был и до Романового Мосту запровадил, которое также забрали, за што все шацует шкоды, веспол з деревом и с теслями на будованє рудни на осени, на семсот золотых полских». Забрали, правда, не повстанці, а києво-печерські ченці [2]). Але мрії Верещаки про власну рудню так і залишилися тільки мріями. Звичайно, цей приклад, випадково збережений нам одним документом, був не одинокий.

Але незрівняно більше значення мало те, що низку рудень спустошено, або й зовсім зруйновано. Насамперед, це відбилося на готовій продукції рудень: залізо потрібне було обом воюючим сторонам. У листопаді 1649 р., «підчас есче не успокоеня

[1]) Ця розвідка являє собою окремий розділ нашої монографії «Історія металюрґії Правобережної України XVI–XIX ст.». (Зладжено до друку).

[2]) «Архивъ Юго-Западной Россіи» — (АЮЗР), ч. III, том IV, ст. 405.

бурды и сваволи козацкоі», козаки («люди люзние, сваволные козаки») з полку Овруцького, числом понад 50, забрали на рудні Скороденській 80 возів заліза [1]). Гірше було на сусідній Медвіденській рудні, де загін польського війська на початку 1650 р. не тільки забрав 12 возів заліза та багато різного збіжжя (хліба готового, борошна житного, круп гречаних), але спустошив рудню, яка «rewakowac' zatym musi» [2]). В 1650 р. ченці і піддані Києво-Софійського катедрального манастиря на руднях коло с. Старович (р. Жерев, доплив Тетерева) «желиза готового ... возов 600, воз по 6 золотих коштуючого, взяли», а також «начиня руденское — молотки, наковальня, клеща ... на золотих 500 коштуючое» забрали й «рудни обедві в нивеч спустошили» [3]). Були й більші руйнації. Зокрема, були «спустошені й сплюндровані» — с. Рудня (Липленського), с. Рудня (в Чорнобильському ключі Сапіги), с. Рудня (Рудня Селецька [4]), тощо. Мабуть, саме в той час зникла ще ціла низка рудень [5]).

Взагалі, в цей час чимало маєтків, із руднями в складі деяких з них, переходять, нерідко за допомогою українського уряду, до інших власників [6]). Так, Частина Бородянського ключа. де були рудні (сс. Загальці, Пісківка й Дружня), потрапила в заставу до генерального писаря Івана Виговського [7]).

Але особливо великий інтерес до рудництва під той час виявили манастирі. Шляхом безпосередніх займань або угод з власниками, чи державцями, що в тих скрутних умовах були досить поступливі, манастирі, зокрема київські, оволоділи низкою рудень. Печерські ченці, як уже було згадано, забрали рудницьке начиння, придбане Верещакою для нової рудні [8]). Мабуть привласнили їх собі софійські ченці, що брали участь у спустошенні рудень на р. Жереві. [9]). Іншими методами діяли Межигірські ченці. В 1651 р. Ганна Гулевичівна Лозчина-Козинська,

---

[1]) Київський Центральний Архів Стародавніх Актів — «КЦАСА», акт. кн. 19, арк. 6 зв. — 7.

[2]) КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 130 зв. — 132.

[3]) КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 153. Див. АЮЗР, III, IV, 435—436.

[4]) Там же, 711—713. Див. КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 299 зв. (Рудня Липленського); КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 315—315 зв. (с. Рудня, очевидно, рудня Вересня — Сапіги); АЮЗР. III, IV, 388—392. (с. Рудня-Сельце).

[5]) Прикміром, рудня Кішииська, про яку документ 1652 р. пише: «na gruncie pustym, gdzie przed tym rudnia Kiszyn'ska bywala» (КЦАСА, акт. кн. 20, арк. 351—352). Підкреслення скрізь наше. Див. КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 566—567 зв. (1650 р. — Рудня Залавська). Невідомо, якого походження звістка Колачковського («Wiadomosci o fabrykach i re,kodzielach w Polsce») про знищення підчас визвольної війни «18 Kuznic» Конєцпольського на р. Тетереві.

[6]) Див. КЦАСА, акт. кн. 20, арк. 59—61, 194.

[7]) АЮЗР, VIII, II, 122.

[8]) АЮЗР, III, IV, 405.

[9]) Там же 435—436. Принаймні, рудня Жеревська згодом (у XVIII ст.) перебувала у володінні Київської (уніятської) митрополії. Києво-Софійський манастир заволодів також маєтком Тиша-Биковських над. р. Осєчанкою, коло Горбилева (КЦАСА, акт. кн. 20, арк. 23).

підчашина Київська, віддала в заставу за 2 тисячі золотих польських Києво-Межигірському манастиреві «вотчину... вічно наслідную... слободку, названную Красную Луку, иначей прозываемую Пиков, над річкою Талью состоящую... з подаными, ныне тамо няходящимися и послі осідать имеющыми, з их должностями, податьми... з двомя руднями, єдною там же на річки Тале іміющоюся, а другою невдалеце ниже на той же річки Тале, прозиваемою Гремовскою з рудниками, там жиючими... з свободным іманием руды, особливо в грунтах... Феневских, Обцытелских и Лавриновских, где толко іх милостем (ченцям. — О. О.) понаровится, с женьем уголля, з свободною починкою плотин, до тих руден надлежащих, теми ж поддаными... Феневскими, Обцытелскими и Лавриновскими, которыи за приказом велебных отцев межигорских все для помяненной починки выйти должны» [1]. Межигірські ченці ще довго (очевидно, до 1683 р.) володіли «Ивановскими руднями» [2].

Але взагалі рудницька промисловість (як і інші галузі промисловости) не загинула підчас Хмельниччини. Крім зруйнованих (або спустошених) руден, решта, очевидно, продовжувала працювати і в 1649 р., і в 1650 р., і мабуть, пізніше. З наведених вище матеріялів видко, що рудні Скороденська і Медведенська працювали і 1649 р. (а друга і в 1650 р.), так само, мабуть, працювали в 1650—1651 рр. й рудні на р. Талі, заставлені Ганною Лозчиною-Козинською Межигірському манастиреві. Зокрема, одна з них — «рудня Гремовская тепер (початок 1651 р.—О.О.), в аренду ... пущена» [3]. Працювали, очевидно, й рудні Житомирського староства. Так було, звичайно, і в інших місцях. Попит на місцеве залізо, в умовах військового часу й обмеження (або й цілковитого припинення) довозу закордонного заліза, повинен був чимало збільшитися. З цього погляду цікаве, будь-щобудь, оповідання венеціянця А. Віміни (його дані стосуються

[1] А. Андриевскій, Историческіе матеріалы изъ архива Кіевскаго Губернскаго Правленія, в. IX, ст. 80—86. Див. «Кіевская Старина», 1885, VII, 500; VIII 734.

[2] АЮЗР, VII, I, 512; Курдюмов, Описаніе актовъ, хранящихся въ архивѣ Археографической Комиссіи («Лѣтопись занятій Археографической Комиссіи, в. XVII—СПБ, 1907), ст. 13 (1659 р.), 15 (1676 р., 1683 р.); див. там же 46—47, 50. Див. «Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ» (вид. Фундуклеєм — К., 1847), ст. 84. Свої права на ці рудні Межигірський манастир застерігав і пізніше) див. універсал гетьмана І. Мазепи від 9/II 1688 р.).

А в тім, у XVIII ст. Київська митрополія згадувала про свої «втрати» «per revolutiones hostiles, kozackich i tatarskich inkursyi» (1753—КЦАСА, збірка Археографічної Комісії, ч. 554). В 1782 р. Київський греко-католицький митрополит Ясон Смогоржевський писав: «Metropolia Kijowska ... nie tylko ... przez rewolucya, (Хмельниччина. — О. О.) utracila, ale wie,cey, bo przez lat dwadziescia, gdy Kijow byt w zawojowaniu, y czercy rezydencya, swoia, maia,cy w Kijowie do dobr wlasnych nie wypuszczani byli, dobra bez panów y rza,du zostawaly; na ten czas ile kto chcial naodrywal dobr y gruntow cerkicwnych...» (КЦАСА, збірка Археогр. Ком., № 559).

[3] Андриевский, op. cit., IX, c. 81.

до 1650 р.) про те, що холодну зброю, захоплену у поляків, козаки вживали для насталювання сокир, а пистолетні дула пішли на виготовлення різних залізних частин для возів (підосків [1]).

Проте, загальні умови того часу були несприятливі для рудництва. Найголовніше було, звичайно, те, що визвольна війна на деякий час знищила підданську працю селянства і розпорошила рудницьку челядь по різних загонах повсталого козацтва й селянства. З другого боку, військові дії й перебування татарського війська в Україні не могли не відбитися від'ємно на залізорудній промисловості. Саме тоді, очевидно, зникло чимало рудень, які існували в першій половині XVII ст., й утворилися ті «руднища», що їх чимало було на Правобережній Україні в кінці XVII—XVIII ст.

Ось реєстр цих рудень:

Рудня «пуста» «Нижча Базарська» на рч. Звіздалі (Овруцького повіту) (1683 р. — КЦАСА, акт. кн. 3211, арк. 98 зв.—99).

«Grunta Norzyn'skie... nad rzeka, Moszczenica, leza,ce, gdzie przed tym rudnia Norzynska bywala» (1691 р. — КЦАСА, акт. кн. 5, арк. 192). Між іншим, рудня Норинська згадується ще в 1683 р. (АЮЗР, VII, I, 503. Див. КЦАСА, акт. кн. 3211, арк. 747 зв.).

Рудня «пуста» на рч. Осошні, бл. м. Христинівки (1699 р.—КЦАСА, акт. кн. 3219, арк. 182, 193—194.

Рудню Медвіденську збудовано було в 1704 р. на «starym zajmiszczu» (АЮЗР, VI, II, 15), себто на руднищу старої рудні Медвіденської, яка, як ми бачили, працювала в 1650—1651 рр.

«Na gruncie y rudnisku starym do... wsi Krasnowloki» (1709 р. —КЦАСА, акт. кн. 27, арк. 160 зв.).

«Grobla Pie,koglowa, na ktorey rudnia ante byla» в Макарівському ключі (1714 р. — КЦАСА, акт. кн. 211, арк. 126, 126 зв.).

«Руднище», «руднища» коло с. Недашків (1717—18 р. — КЦАСА, акт. кн. 213, арк. 205, 256 зв., 276 зв. 303, 363 зв., 426 зв.).

«Руднисько пусте» на рч. Ірші, бл. Чопович (1723 р. — КЦАСА, акт. кн. 37, арк. 575; 1735 р. — КЦАСА, акт. кн. 46, арк. 360, 360 зв.).

«Руднища» коло м. Городища, Малина тощо (1727 р. — КЦАСА, акт. кн. 40, арк. 133, 139, 142).

С. с. Яцкевичі, Малці, «де рудня бувала» (1727 р. — КЦАСА, акт. кн. 40, арк. 118).

«Рудні з їх руднищами пустими» біля с. Боровки (Овруцького п.) (1728 р. — КЦАСА, акт. кн. 315, арк. 516—516 зв.).

«Рудні з їх руднищами пустими» бл. с. Скородного (1728 р. — КЦАСА, акт. кн. 41, арк. 200 зв., 205 зв.).

«Рудниська» б. с. Виступович (1729 р. —КЦАСА, акт. кн. 51, арк. 1751 зв.).

«Руднища» коло м. Горностайполя (1734 р. — КЦАСА, акт. кн. 46, арк. 115).

«Руднища» в Демидовському ключі, коло Демидова, Литвинівки тощо (1734 р. — КЦАСА, акт. кн. 46, арк. 94).

«Руднища» коло с. Кичкирів, біля м. Коростишева (1735 р. — КЦАСА, акт. кн. 46, арк. 411).

[1]) «Кіевская Старина», 1900, I, ст. 71. Хоч про рудництво Віміна не згадує там же 69) і взагалі зазначає, що залізних речей у козаків було мало (там же 68—69), але це цілком зрозуміло: Віміна міг краще ознайомитись з південною частиною Правобережжя, де залізорудної промисловости майже зовсім не було.

«Рудниша» коло с. Селець, Житомирського повіту (1735 р. – КЦАСА, акт. кн. 46, арк. 413).

«Рудниша» коло с. Войташівки, біля Коростишева (1740 р. – КЦАСА, акт. кн. 51, арк. 151–151 зв.).

«Рудниша» коло Веприна, Макалевич і Вирви (1740 р. – КЦАСА, збірка Археографічної Комісії, ч. 603).

«Siedlisko Dewoszyna, na ktorym q u o n d a m r u d n i a b y w a l a, do Klin'ca ab antiqno nalez'a̧ca» (1744 р. – КЦАСА, акт. кн. 3242, арк. 330 зв.).

«Рудниша» коло сс. Раковщини, Мал. Хайчи, Татариновичів (1752 р. – КЦАСА, акт. кн. 3246, арк. 133–134).

«Рудниша» коло с. Білошиці, Житомир. пов. (1752 р. – КЦАСА, акт. кн. 1246, арк. 11 зв.–12).

«Рудниша» коло сс. Бовсунів і Ковшилівки (1753 р. — КЦАСА, акт. кн. 3246, арк. 349–350).

«Рудниша» коло м. Олевська й с. Білокоровичів (1753 р. – КЦАСА, акт. кн. 3246, арк. 371 зв.–372).

«Рудниша» коло сс. Ст. і Нов. В'язівки, Липлян, Високого, Валавська тощо (1753 р. – КЦАСА, акт. кн. 3246, арк, 503–504).

«Рудниша» коло с. Меленів (1753 р. – КЦАСА, акт. кн. 3246, арк. 342 зв.—343).

«Рудниша» коло с. Годотемлі (1754 р. — КЦАСА, акт. кн. 3249, арк. 101 зв.–102, 104 зв.–105).

«Рудниша» коло с. Сущан (1754 р. – КЦАСА, акт. кн. 3249, арк. 188 зв.–190).

«Na s t a r y m rudnisku» (колишня рудня Зарудська) (середина XVIII ст. – КЦАСА, збірка Археографічної Комісії).

Згадка документу 1697 р. про в р о ч и щ а «Рудню» й «Ковадло» бл. с. Павловичів (КЦАСА, акт. кн. 3219, арк. 199–200, 470 зв.–472), мабуть, вказує на те, що рудня Павловицька, що була тут у першій половині XVII ст. (1640 р. – КЦАСА, акт. кн. 15), на цей час уже не існувала.

Наведений реєстр руднищ далеко невичерпливий. В актах і документах першої половини й середини XVIII ст. не кажучи вже про другу половину його) згадується ще чимало руднищ, як іменних, так особливо в переліку attinentia того, чи іншого маєтку. Крім того, чимало з них взагалі не потрапило до існуючих тепер актових книг та документів.

Ми не знаємо, коли і як саме загинули відповідні рудні. Звичайно, не всі вони існували до 1648 р. Але частина з них, безперечно, були сучасниками, свідками, а можливо, й учасниками та «жертвами» Хмельниччини.

Ми покищо не знаємо документальних фактів участи рудницького робітництва у війні 1648–1657 рр. Проте, немає жадного сумніву, що рудницька челядь брала в ній найактивнішу участь. Якщо Самовидець у своїй відомій звістці про те, що «туга великая людем всякого стану значним била и наругания от посполитих людей, а найболше от гултяйства, то есть от броварников, винников, могильников, будников» [1]), не згадує серед цих промислових робітників (так само як і про гутників), то це, безперечно, лише тому, що він описував події на Лівобережній Україні, де рудні на той час були ще дуже рідкі. На Правобережжі, де зосереджена була тоді залізорудна промисло-

[1]) «Літопись Самовидця», Київ, 1878. ст. 13.

вість, було, звичайно, інакше. Мабуть, деякі рудники — орендарі також прєднувались до повсталого козацтва та селянства [1]).

II.

Спустошення й руйнація рудень, розгін, а іноді й убивство рудників, безпосередня участь рудництва у визвольній війні то-що — не могли не відбитися на нормальний праці правобережно-українського рудника. Між тим, нові умови політичного та господарського життя ставили нові вимоги до цієї галузі промисловости. Попит на залізо, безперечно, зростає. Це позначилося також на цінах на залізо. Коли в середині 1640-х років віз заліза коштував 6 зл. п., то в 1650 році році ціна його збільшилася до 8 зл. п. [2]). На нестачу заліза вказує також наведена вище звістка Віміни. Немає сумніву, що на той час гостро — і чимраз далі гостріше — стояло питання про виробництво зброї.

Проблема металю для виробництва зброї гостро повстала перед українським урядом, зокрема наприкінці 1650-их років. Можливо, що він і раніше ставив це питання. Але вперше задокументовано його в 1659 р., коли після укладнення Гадяцької угоди 1658 року гетьман Іван Виговський добивався на Варшавському соймі у квітні 1659 р., щоб «oboznemu W. X. Ruskiego y Woyska Zaporozkiego Kwarta starostwa Zytomirskiego z gissernia, ma nalezec'; a post decessum moderni possessoris, Starostwo Zytomirskie z administratia, salis po wszystkiey Ukrainie w dobrach Rpltej nalezec' ma temu z do armaty woykowej».

Це домагання не було задоволене соймом [3]). Питання знову поставлено було в тому ж 1659 р., але вже гетьманом Юрієм Хмельницьким перед московським урядом. «О старостві Житомирском бить челом послы наши иміють — сказано било в інструкції українським послам до Москви А. Одинцю «с товарищи», — чтоб на армату войсковую со всіми доходы, к нему издавна належащими, надано и привилиєм подтвержено было». Це мотиваноо було тим, «что там р у д н і » [4]) о б р е т а-

[1]) Цікавий, хоч не зовсім ясний щодо участі рудника, один епізод 1648 р. Піддані шляхтича Хмелецького з села Поташні втекли до містечка (й слободи) Осницька. Коли Хмелецький приїхав вертати їх назад, осницькі селяни відмовили видати їх, побили самого Хмелецького й спочатку хотіли втопити його в річці Льві, а потім укинули в комору р у д н и к а «Кгреска» (КЦАСА, акт. кн. 3026, арк. 373—376 зв.) Це, очевидно рудник рудні Старики.

[2]) КЦАСА, акт. кн. 19, арк. 131 зв.

[3]) Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов — «ПКК», III (вид. II), ст. 338.

[4]) У друкованому тексті «Актов Южной и Западной России» — «АЮ и ЗР» (т, V, ст. 6) — очевидна помилка: «для того что там рудъ не обретают-ца». Це цілком суперечило б основному мотиву домагання українського уряду. В іншому місці якраз указується, що староство Житомирське потрібне для «армати», «для того, что в Житомирі е с т ь р у д н и» (тамже ст. 8). В оригіналі, мабуть, було написано «рудне» (а не «рудъ не»). Сліди друкарської помилки видко й у самому контексті АЮиЗР.

ютца, из которых ядра и желізо и всякие надобья к наряду доходили». Надане раніш на «армату» військову Корсунське староство, очевидно, не мало залізорудного виробництва (принаймні, в достатньому маштабі). Пояснюючи свої домагання підчас переговорів у Москві, «посланцы говорили, чтоб де царское величество пожалувал на армату и староство Житомирское, для того что в Житомирі есть рудни, а одной де Корсуни на армате быть тяжко, и прежде сего на армату сбирали по містом, а не в одном Корсуни» [1]).

Важко сказати, чи справді інтереси «армати» відогравали тут вирішальну ролю. Адже ж український уряд не міг не знати, що правобережно-українське рудництво тоді не могло забезпечити важливі потреби Генеральної артилерії. Можливо, що під тим претекстом старшина просто прагнула прибрати до своїх рук багате староство. Але цілком можливо, що український уряд, дійсно, мав на меті забезпечити собі власне постачання металю для військових потреб. Втративши зв'язок з закордонним ринком металів, Україна, й насамперед військові інтереси уряду — неминуче мусіли стати в залежність від російського металю, зокрема з тульських заводів. Уникаючи цього, український уряд міг думати про створення власної залізорудної бази, й треба визнати, що Житомирське староство якнайбільш пасувало до цього як своїми залізорудними поклами [2]), так, головне, вже існуючими підприємствами. Неясно тільки, чи український уряд мав на увазі лише житомирські старостинські рудні (на той час, здається, дві рудні [3]) чи взагалі всі рудні на території староства, отже й відомі рудні Троянівского й Шумського маєтків, а може й ще якісь, невідомі нам, підприємства. Але справа закінчилася нічим. Наступні військово-політичні події знищили ці проєкти, й український уряд змушений був шукати собі інших джерел постачання металю.

Одним з наслідків того було поширення (зумовлене взагалі новими політичними та економічними обставинами життя України, починаючи з середини XVII ст.) залізорудної промисловости на Лівобережній Україні, особливо на території Гетьманщини. Тут, у другій половині XVII стл,, з'являється низка нових рудень, заведених рудниками в старшинських маєтках і

---

1) АЮиЗР, V, 6–8.

2) Ще в 1789 р. люстрація Житомирського староства відзначала, що «na grõñcie starostwa Zytomierskiego ruda zelazna gòrna znayduje sie, w obfitosci dostarczaia,cey na rudnie y zelaza z niey mierney dobroci wychodza,» (АЮЗР, VII, III, 551).

3) В середині XVII ст. до Житомирського староства, очевидно, належало не менше двох рудень. На це вказує й назва одної з них («Стара Рудня»). Але яка була друга — чи «Нова Рудня» (на рч. Каменці), чи рудня Барашівка («Rudnia dawna na teyze rzece Les'nej zabudowana, od wsi rudnia, Baraszôwka, nazywaja,ca sie,» за словами люстрації 1789 р. АЮЗР, VII. III. 549), чи рудня Станишівка, — сказати важко.

самими державцями (з шляхти та козацької старшини), а також манастирями [1]). Деякі з цих рудень; а також скарбові рудні спеціяльно обслуговували потреби українського уряду, зокрема його ж артилерії [2]). Виплавка заліза провадиться також на Слобожанщині [3]).

Але сировинна база лівобережного рудництва була надто вузька, а головне - якість місцевого заліза не могла задовольнити важливі потреби. Тим-то український уряд в XVII–XVIII ст. змушений був довозити у чималій кількості залізо й залізні вироби (особливо військові — гармати, ядра, іншу зброю тощо) з Росії, зокрема з тульських заводів [4]) потрапляючи в цьому

[1]) Історія металюрґії Лівобережної України, особливо XVII ст., ще дуже мало розроблена. Відома з деяких попередніх оголошень в літературі й з наукових доповідей автора — робота П. К. Федоренка про «Рудні Чернигівщини XVII–XVIII ст.», здається, не була опублікована (Див. «Записки Чернігівського Наукового Товариства», т. I — Черн., 1931, — ст. 40-41; П. Федоренко, Корисні копалини Чернігівщини — «Архів Радянської України», 1932, I–II, ст. 153–156.) Нам невідомі наслідки робіт «Западного Областного Бюро Краеведения» в галузі «древних рудных разработок Северной Черниговщины» (див. «Советское Краеведение», 1936, I, ст. III). Отже, поки що доводиться назвати лише стару статтю П. Єфименка «Рудни в Северщине (Экономические замѣтки о старинѣ и матеріалы), I. («Кіевская Старина», 1888, IV, 52–63).

[2]) «Кіевская Старина», 1888, IV, ст. 54, 55, 60–62.

[3]) Д. И. Багалей, Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства (Харків, 1886), ст. 37; його ж, Історія Слобідської України (Харків, 1918), ст. 196 (на рч. Боромлі, 1666 р.).

[4]) Відповідний документальний матеріял в «Дополнениях к Актам Историческим», «Актах Южной и Западной России, (т. XII. ст. 563 – 564) тощо. Див. Б. Курц, Сочинение Кильбургера о русской торговле в царсвование Алексея Михайловича (К., 1915, ст. 461–162). А втім, у середині XVII ст. стан російської металюргії був досить важкий. Швецький резидент у Москві Померенінґ повідомляв свій уряд у січні 1649 р., що «Тульські і вятські гірничі заводи... здебільшого спустошені». В зв'язку з тим, Швеція сподівалася на те, що «Тульський та інші російські заводи неспроможні будуть перешкоджати гірничим заводам... Швеції.» а тим самим шведська металюрґія могла б відновити своє становище на російському металевому ринку. К. Якубов, Россія и Швеція в I половинѣ XVII в. Сб. мат. — М., 1897, ст. 429. Див. «Чтенія Московскаго общества исторіи и древностей россійских», 1915. II. ст. 51–52; Курц, op. cit., 455–456). Сподіванки ці, проте, не здійснилися (див. «Чт. Моск. Общ. ист. и древн.», 1915, II, 122), і протягом другої половини XVII ст. в Московщині з'являється ряд нових металюргійних заводів (див. Д. Кашинцев, Металлические заводы России XVII вв.— «История пролетариата СССР», 1934. № 2, ст. 237–267).

Цікава також спроба заведення скарбових рудень (Рокитенської й Ульфівської) в Смоленському повіті в 1670-их роках, головне, в інтересах постачання металю для виробництва зброї. На цих заводах працювали білоруські рудники. Спроба закінчилася невдало, бо місцеве залізо виявилося непридатним для «пушечного дела» (А. Сперанский, Казенные железные рудни в Смоленском уезде во второй половине XVII в. — «Историк – Марксист», 1935, I. 60 – 81).

Можливо, що інтереси українського металевого ринку відограли деяку ролю у зносинах українського уряду зі Швецією в середині XVII століття. З другого боку, шведський уряд цікавився Україною як ринком збуту для шведської металюргії. В одному зі шведських проектів договору з Україною (приблизно 1656 року) було зазначено, що «місця ті, які Й. Кор. Вел. (Ко-

відношенні в чимраз більшу економічну й політичну залежність від російської залізної промисловости й московського уряду.

III.

Одним з інтересних наслідків політичних подій середини XVII ст. було переселення багатьох правобережно-українських (а також білоруських) рудників до Лівобережної України й до Росії. Справді, в середині XVII ст. зустрічаємо на залізних заводах Московщини «рудников-поляков». Незалежно від етнічного походження (серед них, звичайно, крім білорусів та литовців, могли бути справжні поляки, яких чимало було в XVII ст. серед рудників і на Правобережній, і навіть на Лівобережній Україні), більшість їх, очевидно, так чи інакше зв'язана була з Україною, зокрема з Правобережжям [1].

роль шведський) хоче для себе при р. Дніпрі, лежать при р. Тетереві від її початку до устя з прилеглою територією на 12 миль по обох сторонах» (цитуємо за М. Грушевським, Історія України-Руси. т. IX, II половина, К., 1931, ст. 1291). А саме в цьому районі зосереджено головну частину тогочасної української металюргії.

[1]) Терміни «поляк». «польский» вживаються в Росії не тільки в етнічному, але й у державно-політичному значенні. Ось, нпр. з павловських рудників (чи «угольщиков») в 1652 р. «отпущен поляк Ондруша Торба в Трупческ, к матери своей» (»Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.» ч.І — Ленінград, 1933, ст. 61). Очевидно, це був українець, або походив з Трубчевська (до 1646 р. Трубчевськ входив до складу Польського-Литовської держави), або переселився туди з України. Оскільки рудництво тоді було розвинено на Лівобережній Україні, Торба міг бути вихідцем з Правобережної України.

Дуже цікаві йменння цих рудників — «поляків». Серед них знаходимо, крім «Ондруши Торбы» — «Остафья Сущевского», «Мартына Башинского», «Якова Сопоцкого», «Мартына Пенек», «Троха», «Гребневу (жену)», «Михайла, Остахова брата» тощо (див. «Хозяйсто крупного феодала — крепостника XVII в., I, ст. 61, 72—73, 81—82 там же, ч. II. (М—Л., 1936), ст. 172): Б. Железнов, Указатель мастеровъ, русскихъ и иноземцевъ, горнаго, металлическаго и оружейного дѣла и связанныхъ съ ними ремеслъ и производствъ, работавшихъ въ России до XVIII вѣка (СПБ, 1907), ст. 6, 50, 51). Можливо, що дехто з них, справді, були поляки. Проте серед них, очевидно, є й українці. Але головне те, звідки вони прийшли сюди. Приклад «Ондруши Торбы» показує, що рудники ці, очевидно, прийшли з України; Михайло, «Остахов брат» (цебто, очевидно брат «Остафья Сущевского» (називав інших павловськпх рудників «своими учениками»; його знали, як «майстера», «угольщики... Мартын Пенек да Трох». Ця рудницька колонія мала, здається, певне ядро, яке трималося вкупі і в Павловському, і в Лискові. Отже, цілком можливо припустити, що більшість з них прийшли разом, з одної місцевости, й колись працювали вкупі. Якщо, справді, вони прийшли з України, то найпевніше з Правобережжя. Деякі з цих рудницьких прізвищ зустрічаємо серед рудників на Правобережній Україні (зокрема, в XVIII ст.). А у XVII ст. (1766 р.) згадується »робочий Ян Башинський, рудник Старої рудні Житомирської (КЦАСА, акт. кн. 1039, арк. 67 зв.—69). Очевидно, в зв'язку з цим ім'ям, одна з Троянівських рудень в другій половині XVIII ст. звалася «рудня Башинського», або «рудня Башинська» (АЮЗР, V, II, 224, 679; КЦАСА, акт. кн. 845, арк. 1129; акт. 847, арк. 117 зв.—118, 462 зв.; Ленінградський Центральний Архів внутрішньої політики, архів Сената, 1798, ч. 887, арк. 39—45 зв.).

Між іншим, назва цих рудників «поляками», на відміну від «белорус

Переселення української (й білоруської) людности в межі Московської держави почалося ще задовго до 1648 р., але бурхливі умови життя за часів Хмельниччини посилили це переселення. Воно йшло не тільки до суміжних повітів Московскої держави. Чимало «белорусцев» або «поляков» знаходимо в середині XVII ст. (в 1650-х рр.) і в центральних областях Московщини, особливо по великих боярських вотчинах. Один з найбільших московських землевласників того часу — боярин Б. Морозов до своїх вотчин Звенигородського й Московського — «уездов» «призвал белорусцов крестьян и ссуду им дал». За переписом 1657 р., цих «белорусцов» (серед яких, безперечно, було чимало, якщо не більшість, українських селян) числилося в морозовських маєтках загалом 1177 душ об. ст. Зокрема, в с. Павловському, центрі Звенигородських металюргійних заводів Морозова, жило 53 «белорусцов» (в 9 дворах). Серед них були й ремісники (котельники, мельники), а також конюхи тощо [1].

Разом з цією селянською масою, що шукала собі кращої долі в Московській державі, йшли сюди на постійну або тимчасову роботу ремісники т. зв. «поляки» — з України. Серед них були й будники [2], гутники, й рудники. Знаходимо їх (рудників) у 1650-х роках і в морозовських вотчинах, зокрема в с. Павловському. В 1652 р. було там «рудников и угольщиков» з родинами 20 душ («окроме младенцов»[3]). Можливо, що ці рудники збудували в Павловському «рудню», тобто звичайний український рудний млин [4]). Весняний паводок 1652 р. пошкодив рудні, і підприємство зупинилося. Стурбований приказник с. Павловського доносив бояринові, що рудники «здесь живут и работы никакой не работают, а хлеб, государь, ныне дорогой, едят даром. А хлеб, государь, им идет против дворовова с лишком, а волога против дворовова, и оне сказывают, что хлеба и вологи мало» [5]). Але рудникам, очевидно, тісно було на боярському підприємстві. Павловських рудників приваблювали широкі плани заведення рудень на Поволжжі: «И просяца, государь, — писав Морозову павловський приказник — оне к Москве... бить челом, чтоб ты, государь, их пожаловал, велел отпустить на Нис к рюднему делу всех вместе». Рудники просили Морозова «взаймы на завод 20 руб. денег»; очевидно, стільки потрібно було

цов» (мабуть, мешканців Лівобережної України, може вказувати якраз на їх правобережно — українське походження. А втім, термін «белорусский», що його вживали в Московщинні XVII ст., визначав однаково й українське, й білоруське, отож він дорівнювався термінові: «западнорусский».

[1]) «Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.», I, ст. 291—293.

[2]) Цікаво, між іншим, що в російській будницькій термінології XVII ст. знаходимо безперечні українські мовні впливи («будные майданы», «скрыни», «гарты», «мажи, что золу возят», «теслы» тощо. — «Хозяйство крупного феодала-крепостника I, ст. 290).

[3]) Там же, I, ст. 82.

[4]) Там же, ч. II, ст. 160.

[5]) Там же, I, ст. 81—82.

їм для заведення рудні. «А делать бы им железо своими наемными людьми в твоей государеве рудне и их наемным людем на их хлебе, а их бы, государь, рудников, тебе, государь, пооброчить, почему им давать тебе, государю, железом или деньгами на год». При цьому рудники просили відпустити їх на Волгу, «не помешкав, для того, чтобы им изготовить к зиме руды и уголье» [1])

Очевидно, рудники протиставляли звичайній у московському поміщицькому господарстві середини XVII ст. організації промисловости, з її тенденцією перетворення на кріпацьку фабрику, — звичайну тоді для них в Україні форму промислової організації — оренду панського підприємства рудником.

Морозов дозволив павловським рудникам переселитися на Волгу, де в його вотчині Лискові взимку 1651 р. будували рудню [2]). Є відомості, що її будував власний майстер Морозова, але він, за відзивом приказника, виявився «глуп и упрям, столько де не делает, что портит». Тому Морозов післав туди рудників «поляков», щоб «рудню доделать и фурму направить», а далі, якщо «руды много и руда добра», завести й другу рудню. Морозов наказував приказникові рудників «поить и кормить, чтоб ничем скудны не были, а вина им давать на день по две чарки, а пиво давать всем, и прежним, и нынешним рудником на день по два ведра». По закінченні справи, рудники мали право виїхати до Москви[3]). Дальша доля цього підприємства й участь у ньому українських рудників нам невідома.

Але, разом з тим, Морозов намагався відновити роботу Павловського заводу. Для цього в травні 1652 р. був післаний туди «рудник Михайло, Остахов брат». Ознайомившись з Павловським заводом, він, як пише Морозову приказник, «руду хвалить и называетца мастером, а прежних, государь, рудников он называет своими учениками. И угольщики, государь, которые в Павловском, Мартын Пенек да Трох называют ево мастером же». Але коли хотіли «на рудне починить, что водою поиспортило», то виявилося, що попередні рудники, вирушаючи до Москви й на «Низ», завбачливо взяли з собою «фурму» й «всякую руденскую способу» [4]). Проте, Павловський завод відновив своє

---

[1]) Там же, I, ст. 81—82.

[2]) Там же II, 172. Можливо, що її заведено було рудниками —«поляками» (цебто, очевидно, українцями). На це вказує згадка про «прежних« рудників, післаних до Лискова (див. нижче). Цікаво, що виплавка заліза провадилася тоді, 1651 р. (очевидно, від давна) в сиродутних (ручних) горнах селянами Макар'ївського манастиря за Волгою по р. Мозі (160—161, 172—173).

[3]) Там же, II, 172—173. Див. И. Забелен, Большой бояринъ въ своѣмъ вотчинномъ хозяйствѣ («Вѣстник Европы», 1871, II, ст. 485—488; М. Хмыров, Металлы, металлические издѣлія и минералы въ древней Россіи (СПБ, 1875), ст. 255—256; И. Кулишер, Очерк истории русской промышленности, (Петроград, 1922), ст. 74—76.

[4]) «Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.» I, ст. 72—73.

виробництво. Ці залізні заводи працювали і в другій половині XVII ст., при чім і тоді, крім місцевих робітників, тут працювали також «иноземцы и всякие прихожие люди» [1]), серед яких могли бути й українські рудники [2]).

Цей епізод з історії московської металюрґії середини XVII ст. дуже інтересний. Він свідчить насамперед про те, що Правобережна Україна в XVII ст. не була якимсь замкненим районом залізної промисловости чисто місцевого значення. З ним був зв'язаний в своїй початковій стадії розвиток залізорудної промисловости Лівобережної України. Не менш важливо й те, що в середині XVII ст. українська металюрґія мала великий вплив на розвиток металюрґії центральної Московщини й навіть Поволжя [3]). Та найголовніше те, що українські рудники несли з собою на схід більш проґресивну (ніж ручні «домницы», які панували тоді в Московський державі) техніку р у д н о г о м л и н а, що його розвиток в Росії був спинений відомою привілеґією чужоземних підприємців Вініюса і Марселіса, яка забороняла «всякого железного дела м е л ь н и ш н ы м з а в о д о м делать» [4]). Але українська р у д н я (рудний млин) зустріла в Росії останнє слово тогочасної з а х і д н о-є в р о п е й с ь к о ї металюрґійної техніки — д о м н у (тульські заводи [5]), яка на Правобережній Україні вперше з'являється 100 років пізніше. Не дивно, що тульські (а згодом уральські) металюрґійні заводи мали не аби-яке значення в системі московського колоніяльного наступу на Україну.

[1]) Там же I, ст. LXXVII.

[2]) Про Павловські (Звенигордські) залізні заводи в другій половині XVII ст. — див. Н. А. Б а к л а н о в а, Звенигородскне железные заводы в XVII веке («Московский край в его прошлом», ч. II, М., 1930, ст. 91—101).

[3]) Можливо, що цим з'язкам зобов'язані назви деяких місцевостей на південному сході Европейської Росії — «Рудня« на рч. Терсі, допливі рч. Медведиці, де в XVIII ст. існував залізний завод — П. Г. Л ю б о м и р о в, Очерки по истории металлургической и металлообрабатывающей промышленности в России (XVII, XVIII и нач. XIX вв.) (Лнгр. 1937, ст. 125, 267—368).

[4]) «Материялы по истории крестьянской промышленности XVIII и первой половины XIX в.», I (М—Л., 1935), ст. 285—286. Цікаво, що той же Б. Морозов, який колись брав учась у компанії власників тульських заводів, у 1651 р. писав своєму приказникові: «и без мельницы н людьми железо ковать, ино прибыль большая будет» («Хозяйство крупного феодала-крепосника XVII в.», II, 160). Навряд, чи можна погодитися з А. Сперанським, що в другій половині XVII ст. в. Росії «мельница» «п р о ч н о вошла в практику д а ж е м е л к и х железоделательных предприятий («Историк—Марксист», 1935, I, 61, пр. 2. Підкреслення наше — О. О.) Скарбові рудні Смоленського повіту другої половини XVII ст., що про них цікаві метеріяли опублікував А. Сперанський там же ст. 63—81, цілковито зв'язані з металюрґійною технікою Білорусі (і України). Матеріяли щодо історії селянської залізорудної промисловости в Росії свідчать про перевагу ручної «домницы» над «мельницей» навідь в XVIII ст.

[5]) Про це докладніше — Н. Б. Б а к л а н о в, В. В. М а в р о д и н, И, И. С м и р н о в, Тульские и Каширскне заводы в XVII в. (Известия ГАИМК». в. 98. М. — Л., 1934). Див. С. Г. С т р у м и л и н. Черная металлургия в России и в СССР. Технический прогресс за 300 лет (М. — Л., 1935), ст. 114 і слід.

Alexander Ohloblin

Iron Industry in Right Bank Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Khmelnitskyj

Ukrainian industry — in particular mining — during the time of Hetman Khmelnitskyj and the influence of the revolution of 1648—1657 on the development of industrial life in Ukraine represents a problem which is still very little exhausted. Documentary material is abundant, but it has not yet been collected and filed systematically. Consequently only a brief outline of the problem can be given, details must be left out of the question.

During the time of the "Golden Peace" (1638—1648) the gentry had planned to found and finance a large number of metallurgic enterprises. The realisation of these plans, however, was either detained or completely abandoned during the revolution and the years following it.

As a consequene of the revolt, a large number of already existing iron works were destroyed or at least partly demolished. Many iron works with own landed property which formerly had belonged to Polish Magnates and Roman Catholic monasteries passed into the hands of the Ukrainian state treasury, the Cossacks or Orthodox monasteries. But of still greater importance was the fact that the revolution interrupted the peaceful work of many peasants and miners who joined the newly organised Cossack troops.

It must be staded, however, that the mines as well as other branches of industry did not decline during that time. A considerable number of mines continued their work during the time of 1648—50 and later, and even a certain tendency towards enlargement made itself felt in this branch of industry. In consequence of the civil war and the almost complete stop in the import of foreign iron (especially from Sweden) the demand for home iron increased. The Ukrainian government tried to supply the „artillery" from the home market. That is why the Hetmans Ivan Vyhovskyj and Jurij Khmelnitskyj applied to the Polish ond Muscovite governments in 1659 to induce the staroste of Zhytomir to place a large amount of iron from his mines at their disposal. It is another characteristic feature that the Swedish government showed great concern for this territory during the Khmelnitskyj period, probably alarmed by the decrease of exports of Swedish iron to the markets of Eastern Europe.

Political conditions caused by the war handicapped the efforts of the Ukrainian government in the 17th century to establish an industrial basis for iron ore (and metallurgy) of their own in the Dnieper Right Bank area. Consequently mining industry increased in the Left Bank area where it had begun to develop already in the first half of the 17th century. But neither its resources of raw materials nor the quality of its iron were able to meet the requirements of the military forces so that in the 17th and 18th centuries the Ukrainian government was obliged to import large quantities of iron ore and iron goods (especially weapons) from Muscovy (from the metallurgic works in Tula and later of those in the Urals).

Another consequence of political conditions caused by the war was the transfer of many Ukrainian miners to Russia in the 17th century where they were employed in the metallurgic works of Central Muscovy and in the territories beyond the Volga.

Alexander Ohloblyn

Die Chmelnyzkyj-Epoche und die Eisenbergwerks-industrie in der rechtsufrigen Ukraine

Der Stand der ukrainischen Industrie und insbesondere der Eisenbergwerksindustrie während der Chmelnyzkyj-Epoche und der Einfluß des Befreiungskrieges von 1648—1657 auf die weitere Entwicklung des industriellen Lebens der Ukraine ist fast noch garnicht erforscht. Es wurde nicht einmal das entsprechende und im allgemeinen zahlreiche Dokumentenmaterial gesammelt und systematisch geordnet. Deshalb kann nur der allgemeine Teil dieser Frage umrissen werden, während die wichtigen Einzelheiten derselben zur Zeit noch ungeklärt gelassen werden müssen.

Zunächst hat die Chmelnyzkyj-Epoche die Verwirklichung einer Reihe von Adelsunternehmungen auf dem Gebiete des Eisenbergwerks (Metallurgie), die in der Zeit des sogen. „Goldenen Friedens" (1638—1648) im großen Umfange geplant waren, entweder aufgehalten oder ganz unmöglich gemacht. Eine große Bedeutung hatte der Umstand, daß viele der Eisenbergwerke infolge der Kriegsereignisse entweder ganz oder teilweise zerstört wurden. Viele Eisenbergwerke wechselten zusammen mit den dazugehörigen Gütern ihre Besitzer, indem sie aus der Hand der polnischen Magnaten und der katholischen Klöster in den Besitz des ukrainischen Staatsschatzes, der kosakischen Führungsschicht oder der orthodoxen Klöster übergingen. Doch das wichtigste war, daß der Befreiungskrieg für eine gewisse Zeit die botmäßige Arbeit des Bauerntums unterbrach und die Bergwerksarbeiter auf die verschiedenen Truppenabteilungen des entstandenen Kosakentums und des Bürgertums verstreute.

Im allgemeinen aber ging das Eisenbergwerkswesen (wie auch andere Industriezweige) während der Chmelnyzkyj-Epoche nicht zugrunde. Eine ganze Reihe von Eisenbergwerken setzte ihre Arbeit sowohl in der Zeit von 1649—1650 als auch später fort. Überdies bemerken wir eine gewisse Tendenz zur Erweiterung dieses Industriezweiges. Infolge der Kriegsverhältnisse und des fast völligen Ausfalls an ausländischer Eisenzufuhr (besonders aus Schweden) dürfte sich die Nachfrage nach einheimischem Eisen in nicht geringem Maße vergrößert haben. Die ukrainische Regierung traf Maßnahmen, um die Versorgung der „Artillerie" aus eigenen Industriewerken zu sichern, was u. a. daraus zu ersehen ist, daß die Hetmanen Iwan Wyhowskyj und Jurij Chmelnyzkyj im Jahre 1659 bei der polnischen und moskowitischen Regierung vorstellig wurden, um den Starosten von Shitomir zu veranlassen, der ukrainischen „Artillerie" bedeutende Eisenmengen aus seinen Eisenbergwerken zur Verfügung zu stellen. Charakteristisch ist, daß die schwedische Regierung zur Zeit Bohdan Chmelnyzkyjs für dieses Gebiet großes Interesse an den Tag legte, beunruhigt durch die Verminderung des Exports von schwedischem Eisen nach den osteuropäischen Märkten.

Kriegspolitische Verhältnisse in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrh. standen den Versuchen der ukrainischen Regierung im Wege, eine eigene Eisenerzbasis (und metallurgische Basis) in der rechtsufrigen Ukraine zu schaffen. In diesem Zusammenhang vergrößert sich die Eisenbergwerksindustrie in der linksufrigen Ukraine, die sich dort bereits in der ersten Hälfte des XVII. Jahrh. zu entwickeln begann. Doch weder die Rohstoffbasis der linksufrigen Bergwerksindustrie noch die Qualität des dortigen Eisens vermochte die bedeutenden militärischen Erfordernisse zu befriedigen, sodaß sich die ukrainische Regierung gezwungen sah, im XVII. und XVIII. Jahrh. Eisen und Eisenerzeugnisse (besonders Waffen) in großen Mengen aus Moskowien (von den Tulaer und später auch von den Uraler metallurgischen Werken) einzuführen.

Schließlich war die Umsiedlung von vielen ukrainischen Bergwerksarbeitern nach Rußland eine Folge der kriegspolitischen Ereignisse in der Mitte des XVII. Jahrh. Wir finden sie dort in den metallurgischen Werken von Zentralmoskowien und in den Gebieten jenseits der Wolga.

Омелян Пріцак
Göttingen

Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року

Вп. П. Проф. Янові Рипці (Прага)
на згадку літа 1944 р. *Автор.*

Тому [1]), що ні в монументальній монографії про Хмельниччину акад. Грушевського [2]), ні в підставових роботах проф. Я. Рипки [3]) — якому перед 20 роками припала честь бути піонiром досліду турецьких джерел до історії України — питання початку зв'язків Хмельницького з Портою не заторкнуто, а в роботах їх попередників, в основному Костомарова і Буцінського [4]) воно досить поплутане, піддаю в цій статті ревізії першу вістку про Хмельницького у турецькій державній історіографії, що—як виходить—подає розв'язку цього темного питання [5]).

[1]) При передачі турецького тексту придержуюся загальноприйнятої европейської османістичної транскрипції, на скільки дозволяють на те обмежені технічні можливості друкарні (замість: ˇ — є:'). Імена і більш відомі орієнтальні слова передаю в їх українізованій формі, пр. Ахмед, везир, яничари і т. д.

[2]) Маю на увазі «Історії України-Руси» тому восьмого 2 і 3 частини (2 вид. Київ—Відень, 1922) і обі половини тому дев'ятого (Київ, 1928, 1931).

[3]) До Хмельниччини відносяться такі роботи проф. Я. Рипки:

1. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickym у Ювілейнім Збірнику на пошану проф. Ярослава Бідльо: Z de'jin vychodní Europy a slovanstva, Прага 1928, 346—350.

1a. Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki, (обширне німецьке резюме попередньої статті) там же, 482—498.

2. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyc'kyj, Archiv Orientální, II, Прага, 1930, 262—283.

3. Dals'í pr'ispe'vek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnycky'm, C'asopis Národního Musea, Прага, 1931, 1—23.

[4]) Пор. прим. 3 на ст. 149 і 1 на ст. 150.

[5]) Питанню «Богдан Хмельницький і Туреччина» була присвячена робота проф. Василя Дубровського, яка на жаль загинула. Одначе, з автореферату («Чорноморський Збірник», X, Женева (-Майнц Кастель) 1947, 60—64) видно, що автор самостійних дослідів турецьких джерел не робив, а спирався на роботах проф. Рипки.

I

§ 1. Поміж подіями початку 1058 р. Гіджри (= 27. 1. 1648—14. 1. 1649) подає турецький державний історик Насіма (Naᶜīmā) розділ п. н. «Ahwa'l-i Qazaq» цебто, «Козацькі справи».

Цей розділ, якого переклад поданий у додаткові до цієї статті, викликає цілу низку запитів:

Чи татарське посольство, що принесло вістку про піддання Хмельницького татарам було те саме, що подало вістку про перемогу хана над «невірними»?

Хто є це ті «Руси», з якими існував договір у великого везира?

Що собою являє цей розділ: Компіляцію кількох різних звітів, цебто звітів про кілька подій в кількох «північних» країнах, чи дещо хаотичний виклад про події в одній «північній» країні?

Скільки звітів криє в собі цей розділ і яка хронологія поданих там подій.

Та обставина, що дотеперішні перекладачі цього розділу — а між ними були такі туркологи як Йосип Сеньковські (1800—1859 [1]), Йосип von Hammer-Purgstall (1774—1856 [2]) і Василь Дмитрович Смірнов (1846—1918 [3]) — таких питань собі не поставили, довела до того, що більша частина відомостей цього розділу не могла бути використана історіографією і перейшла в забуття як баляст невірогідних джерел [4]).

§ 2. Уважна аналіза даних цього розділу виказує, що в ньому Насіма нанизав звідомлення про три окремі події, хоч всі вони відносяться до одної країни.

Дуже цінна дисертація п. др. Христі Гільберт (Dr. Christa Hilbert—Göttingen) про «Північні справи османської держави 1648—1681 рр.» (під окресле нням «північні справи» ahwa'l-i s'ima'lije розуміє тур. істор. література події «північних країн», цебто України, Криму, Польщі і Москви), прн поданні про союз із 1648 р. користувалася вже оцією розвідкою.

1) Collectanea z dziejopisów tureckich, II, Варшава, 1825. Цей твір тепер мені недоступний. (Мій примірник остався в краю).

2) Geschichte des Osmanischen Reiches (= GOR), V Pest, 1829, 434—5, (= III 2, Pesth, 1835, 308—9).

3) Кримское ханство подъ верховенствомъ Отоманской Порти до начала XVIII вѣка, Ст. Петербург, 1887, 539—541.

4) І так напр. текстове «ru's qraly» (= «Руський король»; вартий уваги тут цей титул у відношенні до Хмельницького, тимбільше, що відповідав тодішнім чуткам про політичні пляни гетьмана) віддав v. Hammer-Purgstall як «Czar» розуміючи за сучасною йому турецькою термінологією під словом «ru's» Московщину. Так само перекладає слово «rus» і В. Д. Смірнов. Тому не диво, що Грушевський, якому був цей розділ Насіми відомий із перекладу Смірнова, обмежився українською передачею «першого звідомлення» (пор. додаток до цієї статті) у своїй монографії (VIII/2, 2, 176). Два інші звіти відніс він мабуть до російської історії, або вважав їх плутаниною турецького автора, негідною ближчої уваги.

§ 3. Перша подія (1—6 [1]) це прибуття до Царгороду післанця від кримського хана дня 1 числа місяця ребіу-ль-ахіра 1058 р. (= 25 квітня 1648 р.) із повідомленням про піддання Хмельницького Кримові та про те, що хан заповів похід проти Польщі. Звіт ясний і не потребує ніяких дальших пояснень.

§ 4. Друга подія (7—12) це прибуття нового кримського післанця з вісткою про перемогу хана, його нищівну акцію проти «приносячих нещастя Русів» і реакція великого везира на ці новості. Збережений у Насіми текст звідомлення про ту подію вимагає докладної аналізи і ближчих коментарів.

§ 5. Отже до вел. везира прибув післанець з повідомленням, що після обіцянки допомогти Хмельницькому «т а т а р с ь к и й х а н з р о б и в н а ї з д н а н е в і р н и х і в и в і в б і л ь ш е я к 40 т и с я ч я с и р у. П р и т о м у с п а л и в і з н и щ и в у к р і п л е н н я п р и н о с я ч и х н е щ а с т я р у с і в, з р о б и в ш и в е л и к и й ґ а з а в а т (= війна за віру)» (7—8).

Про який похід тут мова? У битвах проти поляків на Жовтих Водах (16. 5. 1648) і під Корсунем (26. 5.) хан ще особисто участи не брав. Очевидно тут подається про прихід хана з 11 тисячами татарів під Білу Церкву в день після Корсунської битви, отже 27 травня [2]) і грабунки, що їх доконували татари на своїх таки союзниках-козаках аж по другу половину червня.[3]) Ближчих даних про ці грабунки в українських і польських джерелах не маємо, але напр. у пам'ятній книжці Міхаловського подано, що хан повів у кінці червня з України 200 тисяч невільників. Очевидно, що турецьке число 40 тисяч більш достовірне [4]) але і воно тут може тільки епічно [5]) означати «велику кількість». [6])

Тут ще цікаво, що татари звернули свою особливу увагу на те, щоб при цій нагоді знищити укріплення «приносячих нещастя русів».

Хто ці «Руси»? Очевидно, що ніхто інший як «русини» того часу, цебто «українці» по-нинішньому. Турецькі джерела — як всі інші тодішні східні і західні джерела — стисло відрізняють поняття «Рус» (ru's) і «Москоф» (mosko'f, mosqo'f) відноси-

[1]) Числа у дужках відносяться до поділу тексту Насіми поданого у нашому перекладі в додаткові.—Пор. ще другу частину 1 примітки на 158 ст.

[2]) Пор. Грушевський VIII,2 [2], 191.

[3]) Там же, 193.

[4]) Там же VIII, 3, 2, 21

[5]) Пор. остроумні ствердження польського історика-ревізіоніста Ольґерда Ґурки (Gòrka) у його роботі: Liczebnos'c' Tatarów Krymskich i ich wojsk, «Przegląd Historyczno-Wojskowy», VIII, Варшава, і окремо: Варшава, 1936, 116 стор.

[6]) Про функції числа «сорок» в тюрських мовах та про евент. тюрську (хазарську) етимологію східнослов'янського числівника «сорок» готовлю окрему розвідку.

чи перше тільки до українських козаків і населення України а друге до підданих тодішньої московської держави [1])

Тому, що хан — як ми бачили — повернувся до Криму тільки при кінці червня (десь після 27 числа), татарський післанець міг прибути до Порти не раніше як на початку липня.

§ 6. Післанця, що прийшов із благою вісткою побіди, великий везир Ахмед Паша [2]) не вшанував почесною одежею [3]) (9).

Отже татарське плюндрування української території, цебто території відвічних ворогів Османів, що не так недавно загрожували навіть турецькому материкові — тепер противиться інтересам османської держави. Мусіла зайти якась рішуча зміна відносин.

§ 7. (Везир сказав): Руси з нами заключали мир (ru's bizimle barys'yq etmis' idi). Чому хан зробив на них наїзд (Han nic'in anlaryn' üzerine aqyn ejledi? (10).

Тут і есть вияснення згаданої поведінки везира: поміж «Русами», цебто козаками Хмельницького і Портою існував договір і хан про це знав.

Перше питання, що з того приводу повстає: коли цей договір міг бути заключений?

Ми бачили, що розмова татарського післанця з вел. везиром мала місце десь на початку липня. Отже початок липня мусить бути terminus ante quem.

Дня 25 квітня ще договору не могло бути, бо тодішній ханський післанець приносить як велику новину дані про нового, несподіваного, союзника ісламського світу, Хмельницького [4]).

Отже як можливі дати можуть тут увіходити в гру місяці

---

1) Це ще один раз виказала п. др. Гільберт на основі аналізи тогочасних турецьких даних.

Відносно значення «Рус» = «українські козаки» у тогочасній дипломатичній мові пор. наголовок морської конвенції (пор. прим. 1 ст. 151): «Pakta z cesarzem tureckim a woyskiem Zaporogskim y narodem Ruskim»:

Слово «manhu's» = «приносячий нещастя» — творить сталий епітет до слова «Рус». Такі прозові рими (слово «рус» і «манхус» римуються) характеристична ознака турецького (також арабського і перського) окреслювання, де поодинокі імена мають постійні епітети, які з ними римуються.

Про епітети і окреслення у відношенні до укр. козаків у часі 1648—1681 обширно подано в роботі п. др. Гільберт.

2) Т. зв. Haza'r-pa'ra' (= по перськи: «тисяча частин»), це так назвали його з огляду на рід його смерти: народ «роздер його на тисячу частин», невдоволений його політикою. Ахмед Газар-пара був великим везиром у часі 18. IX. 1647—7. VIII. 1648.

Було б цікаво мати монографію про цього везира, як і про інших турецьких приятелів української держави, прим. Бекташ Ага і др.

3) Про той давній орієнтальний рід відзначення в османській державі пор. v. Hammer-Purgstall, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung I, Wien, 1815, 436—445.

4) Як останню безпосередню зустріч Османів з укр. козаками окреслює хан хотинську битву (1621, пор. Додаток (2)).

травень та червень. Цілий травень був у Хмельницького переповнений його першими воєнними діями, які як відомо, увінчалися Жовтоводською і Корсунською перемогами. Ці перемоги власне і могли бути для Хмельницького картою вступу у дипломатичні зв'язки з сусідами. Оже наш договір можна датувати тільки червнем місяцем.

§ 8. Як доповнення до цих даних турецької сторони являються дані про місію Джалялія в Царгороді в актах архіву «Министерства Иностранних Дел» в Москві.

І тут ціле лихо, бо названі акти відомі нам тільки із переповідження їх, поданому обома згадуваними мною на початку дослідниками Хмельниччини: Костомаровом і Буцінським [1]).

Костомаров час місії окреслює вже перед пилявецькою битвою, цебто перед місяцем серпнем (пилявецька битва була 13 вересня ст. ст., але осіння кампанія почалася ще у серпні [2]).

Хмельницький вислав Кропивницького полковника Филона Джалялія в Царгород із пропозиціями які мали успіх і закінчилися українсько-турецьким союзом [3]).

Буцінський пише приблизно те саме, з тим, що ближче окреслює дату: місія Джалялія мала місце після Корсунської битви, отже іншими словами: у місяці червні [4]).

Очевидно, оба вони (Костомаров і Буцінський) своїм зви-

[1]) Оба вони не все точно означали свої джерельні нахідки, крім того звичайно передавали документи у своїх російських перекладах або витягах. Пор. тут ще прим. 2 на ст. 148.

Турецькі акти до Хмельниччини мали «sua fata». Як приклад візьмім відому султанську грамоту із ребіу-ль-ахіра 1061 р. Гіджри. Хоч ще в 1852 р. у III томі своїх «Памятниковъ» видала її «Временная Комиссія для розбора древнихъ актовъ ... при кіевскомъ военномъ подольскомъ и волинскомъ генералъ-губернаторѣ» (польську і турецьку копії та фр. переклад останньої; на запрошення комісії тур. факсіміле та фр. переклад виготовив тодішній авторітет орієнталістики v. Hammer-Purgstall). Це видання грамоти осталося довший час невідоме українським і російським вченим. Ні Костомаров ні Буцінський не знають його і, найшовши інші польські копії цієї грамоти, кожен з них— незалежно від себе — потрактував свої нахідки як нові відкриття. Це прямо виглядає на анекдот, що В. Д. Смірнов, діставши у вісімдесятих рр. XIX відбитку грамоти із «Памятниковъ», не міг вже окреслити «где-то и кем-то» вона видана. (Крим. ханство, 550, прим 2). Пор. ще: Грушевський, з приводу листування Б. Хмельницького з отоманською Портою, «Україна» № 42, Київ, 1930, 3—7, Рипка, Weitere Beiträge, 264.

[2]) Пор. Грушевський, VIII/3[2] 66—75.

[3]) Богданъ Хмѣльницкій, С—Пб. 1904 (Собраніе сочиненій. Историческіе монографіи и изслѣдованія, кн. IV, том IX = Соб. Соч. IX), 256. Стаття Костомарова написана зараз після нахідки нових документів: Богданъ Хмѣльницькій данникъ отоманской Порты, «Вѣстникъ Европы», 1874, IV (= Собр. сочин., кн. V, том XIV, С—Пб, 1905) була мені недоступна.

Також осталась недоступна стаття: Henryk Merczyg, Nowe dokumenta w sprawie stosunku Bohdana Chmelnickiego do Porty Ottomanskiej, «Klosy», 1879, XXVII, яка мабуть інформує про нахідку Костомарова.

[4]) Дисертація Буцінського: О Богданѣ Хмѣльницкомъ, Харків, 1882, була теж мені недоступна. Я цитую за виїмками з цієї праці, поданими у Смірнова, «Крым. ханство», 545—6.

чаєм — не окреслили ближче своїх джерел [1]), але те, що оба вони незалежно від себе доходять до ідентичних майже стверджень, що ці ствердження збігаються із даними виведеними із турецьких джерел, робить місію Джалялія і нею осягнуте порозуміння з Портою незаперечним фактом [2]).

Впрочім особа полковника Джалялія як посла до Туреччини була цілком на місці. Він був у ті часи безсумніву першою особою після самого Хмельницького. Це ж його — свого часу, ще перед Жовтими Водами — обрали реєстровці Миколи Потоцького на свого гетьмана [3]) і таку гідність нераз справував він у тяжких ситуаціях (наприклад Берестечко).

Крім того він був чистокровним татарином [4]) і очевидно добре володів турецькою мовою. Ця обставина безсумніву допомогла йому договоритися з новим партнером, як впрочім допомогла у березні 1648 р. самому Богданові у його переговорах з ханом.

§ 9. І (вел. везир) із «амр»-ом і «мектуб»-ом [5]), що заключали нагану, післав (до хана)... (11).

Дальший текст Насіми вимагає пояснень. По турецьки звучить він так: «Hany'n qapu kethudasy G'ams'id C'aus'y bir qapug'y bas'y ile göndärüb».

Що тут неможна розуміти тільки одну особу «ханскаго капыкьяхью (слово «kethuda» має скорочену вимову «кях'а») Джемшидъ чауша» — як це робить В. Д. Смірнов [6]) — вказують ним

1) Пор. Грушевський, IX/2, 1549. Оригінали нахідок Буцінського оставали і для Грушевського недоступні (там же 1545).

2) У оповіданні про наслідки місії Джалялія і Костомаров і Буцінський помішали мабуть факти із місії Павла Яненка-Хмельницького і Антона Ждановича з літа 1650 р.

3) Грушевський, VIII/2, 2, 184.

4) Костомаров, Собр. Соч. IX, 256. Призвіща полковника «Джалялій» (про інші варіянти пор. Грушевський, IX/2, Покажчик осіб, 1558, s. v.) дуже вірно передає арабське «g'ala'liiun» «відносячийся до (божого) величчя, слави, маєстату». Форма «g'alali» набрала в турецькій мові спеціяльного означення: «ребеліянт, ворохобник» (від власного імени одного визначного ребеліянта; пор. Sir James W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon, Constantinople, 1890, 668) й тимто могла бути турецьким придомком нашого діяча. Тут приходиться ствердити болючий брак монографій про діячів Хмельниччини. Полк. Джалялій вартує, щоб ним зайнялися українські історики.

5) Під «amr» (=властиво араб. «приказ») тут треба розуміти «султанську грамоту звернену до чужого володаря», в нашому випадку, до кримського хана. «Maktub» (=властиво араб. страдальний дієприкметник від kataba «писати») — це грамота високих достойників османської держави, головно вел. везира, що долучувалася до грамоти султана, зверненої до чужих володарів. Про ті роди документів подано у підставовій роботі мадярського османіста-дипломатика Lajos (=Ludwig) Fekete: Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn. Budapest, 1926, головно стр. XXXI—XXXIII і XLVIII.

Це місце (що по тур. звучить: «'itaby mutadammin amr u' maktu'b ile») дотепер не цілком вірно перекладено. І так нпр. Смірнов подає: «А затѣмъ онъ написалъ хану укоризненное письмо съ такимъ приказаніемъ («Крым. ханство, 540).

6) Крым. ханство, 540.

неперекладені слова «bir qapug'y bas'y ile», де сполучник «ile» («з і, разом») недвозначно відноситься до ще одної особи. Крім того зараз після цих слів слідує слово «anlar» («вони») а кільканадцяти рядками дальше подається: «з тою відповіддю від нього (хана) вони оба (посли) всіли на корабель...» (28).

v. Hammer-Purgstall має дві особи, але їх переплутав. У нього читаємо: «der Tschausch Dschamschid und der Geschäftsträger des Chans an der Pforte» [1]).

Але «Geschäftsträger des Chans an der Pforte» це і єсть Джамшід Чауш. Крім цього місця («hanyn' qapu kethudasy G'ams'id c'aus'y») читаємо ще при іншій нагоді [2]), що у цей час гідність «han(yn) qapu kethudasy» у Порти займав Джамшід Чауш.

І v. Hammer-Purgstall і Смірнов опустили текстові слова »bir qapug'y bas'y».

Слово «qapug'y bas'y» відоме нам як окреслення високого уряду в османській державній системі, що відповідав европейському «майстрові церемонії». Він м. і. установляв які подарки посилати чужинецьким послам і повчав турецьких достойників, як мають поводитися, зокрема підчас авдієнції [3])

Неозначений родівник «bir» вказує, що або Насіма не знав імени тодішнього майстра церемонії, або, що постава »того нерозумного майстра церемонії» (слова самого Насіми: 24) відносно справ невірних — заставила Насіму ближче його не окреслювати.

Що не ханський резидент, а «майстер церемонії» був головною особою тої надзвичайної місії, виходить з того, що не Джамшід Чауш, а «цей нерозумний капуджи баши» робить закид ханові: «Чому ви називаєте себе слугами падишаха, а не виповняєте його волю» (24), і що з ним веде дискусію кримське правління.

[1]) GOR, V. 434 (III, [2], 208)

[2]) Насіма, V[4], 624. при описі подій початку 1653 р. Інституцією «hanyn qapu kethudasy» на жаль Смірнов не займався. Було би дуже корисно мати лісту цих кримських резидентів у Порті, так як це для европейськях дипломатів опрацював проф. Bertold Spuler у своїх студіях: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739), у: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, 1935, 313—366; Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. I, (1936), 229—262 і Europäische Diplomaten in Konstantinopel. (до 1739 р.), Zeitschrift für Geschichte Osteuropas, (1936), 383—440. У цих роботах на жаль відсутна ліста українських дипломатів у Царгороді того часу.

[3]) В османській дипломатичній службі було два роди урядів: «чауші» і «капуджи». Перші повнили службу як надзвичайні посли для зокордону (у ранзі «internuntius»: Висока Порта довгий час висилала як своїх закордонних представників тільки «чаушів»; тут пригадати б відомого зі своїх місій до Хмельницького турецького дипльомата Османа Чауша), других висилали у таких справах тільки у рямцях «Pax Ottomanica». На чолі «капуджи» стояв власне майстер церемонії — «капуджи баши». Пор. v. Hammer-Purgstall, Staatsverfassung, 44—7; 54—5 і Spuler, Die europäische Diplomatik. 2 Teil «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven», 1935, 173.

Отже великий везир Ахмад Газар-пара післав з доганою до хана самого майстра церемонії. Йому асиствував ханський резидент у Порті.

Кінець речення відповідно до того треба перекласти: (Вел. везир післав до хана) одного (station наназваного по імені) майстра церемонії із ханським резидентом у Порті Джамшід Чаушом (11).

§ 10. (У грамотах писалося:) «Ти, очевидно тих захвачених полоняників пришли сюди, а ми їх випустимо на основі мирного договору (12) («ol aldyg'yn' esìrleri bu g'aniba gönderesin, ke sulha benaen itlaq edelim»).

У цих словах криються очевидно зобов'язання Проти, наложені на неї договором Джалялія і ми можемо на їх основі і на основі кількома рядками повище поданого закиду вел. везира реконструювати приблизно зміст двох точок договору:

1. Кримському ханові не дозволяється іти походом проти українських територій.

2. Якщо він (хан) вже захопив українських полоняників, то Порта повинна їх від нього видістати і випустити на волю.

Що торкається дальших точок то одне певне, що турецька зверхність над Україною цим договором не встановлялася. Це бачимо з дальшого оповідання Насіми: татарський хан у противагу договорові з козаками пропонує Порті «план, щоб 'руський король' назначався османським правлінням так як молдавський господар» («'in s'a'a 'llah cazimat bu dur, ke rus qralyny Bogdan gibi taraf-i saltanatdan nasb etdiririm»).

Подані вище два зобов'язання Порти нам не вперше зустрічаються. Це формули основних зобов'язань османського уряду відносно Польщі, що виступають у текстах кожного польського-турецького договору XVI–XVII ст.[1])

Отже полк. Джалялій заключив у Царгороді «мир» на умовах, що дотепер творили основи польсько-турецького співжиття.

Але побіч основного «миру» мусіли бути заключені в червні 1648 р. в Царгороді ще інші умови поміж козаками і Османами. Не дивлячись на прохання кримського хана, турецьке правління не вважало відповідним тримати постійних гарнізонів у «двох опущених укріпленнях» (16), цебто на кордоні з Україною, на Дніпрі, у твердинях Тягині і Аслан-городку [2]). Що більше, воно дозволило наповнити ці твердині «войовничими козаками» (17) і не противилося, коли «приносячі нещастя Руси побудували лінію із більше як 20 укріплень» (18) («jirmiden müteg'awiz qila'-i mütena'siqa ihda't edüp»).

[1]) Пор. v. Hammer-Purgstall, GOR IV, 2, 872, s. v.

[2]) У відомого османського подорожника другої половини XVII ст. Євлія Челебі (Ewlija C'elebi) ці «твердині» названі «Тоґаи Ґечіді» і «Шагін керман». Докладніше про них у цитованій роботі др. Гільберт.

Також «майстра церемонії» хан цілком не збиває, коли страшить, що «якщо ще цей рік терпітимемо, то вони (козаки) заволодіють усім акерманським віляєтом і всіми молдавськими краями» (19).

Повищі дані дають нам підставу приймати, що турецьке правління вважало себе забезпеченим від козацької сторони. Яка тут могла бути ґарантія безпеки? Хіба тільки та, що крім «миру» Джалялій у червні 1648 р. склав із Ахмедом Газар-пара ще мілітарно-морську конвенцію.

Тут треба зразу ствердити: дані Насіми про лінію козацьких «укріплень» нагадують 5 точку відомої морської конвенції Війська Запорозького із султаном (додатованої звичайно «біля 1649 р.»). Вона постановляє:

«Aby swawolnych ludzi zahamowac', zeby na morze nie wypadali, z dokladem Cesarza Jeo Msci, woysko Zaporozskie miast portowych kilka nizej Porohow zalozy az do us'cia rzeki Bohu w Dniepr, sklad y handle is'c' maia, y bezpieczenstwo na morzu od swowolnikow ma byc' prez nich obwarowane» [1]).

Чи не треба цю морську конвенцію — що для неї властиво не має місця у хронології і яку Грушевський не знав примістити у свойому викладі Хмельниччини — вважати конвенцію, що її заключив Джалялій? [2]).

§ 11. Поведінка вел. везира, що в ім'я збереження договору вислав до хана самого майстра церемонії і не вагався гостро картати цього наймогутнішого османського васаля — доказує, що Порті було дуже важно і цінно зберегти порозуміння з Хмельницьким.

Очевидно блискучі перемоги Хмельницького заставили турецьке правління достосуватися до нових обставин і бачити у Хмельницькому такого сусіда, яким була дотепер польська Річ-посполита: Хмельницький заміняв Польщу на територіях, що зустрічалися з володіннями Порти.

§ 12. Третя і остання частина розділу про козаків у Насіми подає хід демаршу надзвичайної місії (майстер церемонії і ханський резидент) у кримського хана.

Тут характеристична поведінка хана Іслям-Ґірея III, який паралізує безпосереднє українсько-турецьке порозуміння: він нищить побудовані згідно з конвенцією «кріпости» козаків і бере полон із української території.

1) Собраніе государственныхъ грамотъ и договоровъ хранящихся въ государственной Коллегіи Иностранныхъ Дѣлъ, часть III, Москва, 1822, № 134, 445. Пор. ще статті VI і VII тої конвенції. Український переклад цього документу подав проф. Іван Крип'якевич у статті: «Відвічна вісь України», «Сьогочасне і Минуле», 1, Львів, 1939, 24—29.

2) Або одною з конвенції, що їх заключив Джалялій. Також Костомаров подає («Собраніе сочиненій» IX, 256), що вислідом місії Джалялія була оця морська конвенція, тільки в нього датування хибне. Пор. прим. 3 на ст. 148.

Цікаве теж оправдування Іслям-Гірея: наїзд на українські території зробив він тільки після того, як йому піддалися козаки (20), що більше, він пустошив ці землі не сам і не з ким іншим, але із самим «їх великим гетьманом», цебто із Хмельницьким. І хан доходить до висновку, що звучить як добра сміховина: договір Хмельницького з Туреччиною (про непустошення українських територій) був тільки обманом зі сторони Хмельницького (21): він же брав участь у руйнуванні територій, яких недоторканости сам домагався. Тим самим Порта не повинна цього договору вважати дійсним. Замість додержати договору із Україною — партнером, хан подає свій проєкт васальної України, як розв'язку «північного» питання (22). Приходиться подивляти дипломатичний сприт цього степового Таллейрана, що так зручно використовує блуди і недосвідченість українського партнера.

Все це він робить очевидно в ім'я своєї політики, не допустити до нормалізації східно-европейських обставин. Приступлення Хмельницького до «Pax Ottomanica» відбирало Кримові можливість існування, що було зобумовлене в першу чергу грабіжжю українських територій.

Тут для нас ще дуже важна заява одного татарського мірзи, про підстави татарського буття (26).

Оці обставини вияснюють усі ті несподівані удари, які Хмельницькому у хвилині його грядучого успіху — усе приносив цей його «союзник».

§ 13. Коли мав місце цей демарш? Вияснення цього питання як і дальшої історії першого укр.-тур. союзу находиться на іншому місці твору Насіми, яке ми тут проаналізуємо. [1])

Н а т р е т і й д е н ь п і с л я о б н я т т я п р е с т о л у (султаном Мехмедом IV) п р и б у в і з К а ф и — в т р и д н і п р и д о б р і м в і т р і — Д ж а м ш і д Ч а у ш, у с п р а в і в и щ е н а з в а н и х з а к и д і в б у в ш о г о в е з и р а (цебто: Ахмеда Газар-пара)

Мехмед IV обняв престіл у пятницю 17 раджаба (Пор. Фезлеке, II, 327; — Насіма IV, 2, 314), цебто 7 серпня. Отже місія майстра церемонії повернулася в Царгород дня 9 серпня. Тому, що зараз після розмови з ханом вона вирушила у поворотну дорогу, що тривала 3 дні, треба наш демарш датувати 7 серпня, коротко перед вбиттям спричинника демаршу, великого прихильника України, великого везира Ахмед Газар-пара, що був вбитий 9 серпня.

Яничарська революція, що змінила султана Ібрагіма, змінила і його верховного правителя.

§ 14. « П і с л я т о г о, я к в і н (Джамшід Чауш) п о д а в д о в і д о м а в і д п о в і д ь т а т а р с ь к о г о х а н а, б у л о п і с л а н о х а н о в і м е ч і 'х а л а т' і з ф е р м а-

1) Це місце дотепер було невідоме.

ном про ґазават на невірних, що заключав в собі благу вістку високого наказу.»

«Ґазават», про який тут мова, це очевидно останній похід 1648 р. (Пиляви, Львів, Замістя) татарського хана на поміч Хмельницькому.

Тут варта уваги постава нового яничарського правління до політичної лінії попередника. Демарш у державній справі з наказу Ахмеда Газар-пари вважається тепер тільки «закидами бувшого везира», і невиконання наказу Порти не те, що ханові за зле не береться, але ще й посилається цьому неслухняному васалеві ознаки пошани: шаблю і почесний плащ («халат»). Характеристично теж, що голова місії, майстер церемонії, тепер взагалі не згадується.

Очевидно це означало, що нове правління було зайняте питанням укріплення своєї влади і справи «півночі» передало Іслям-Ґіреєві як домену його політичного впливу [1]).

Так закінчив своє існування перший українсько-турецький союз (червень — 7 серпня).

§ 15. Через деякий час дійшло до відновлення українсько-турецьких взаємин і близьких стосунків Хмельницького з яничарською оліґархією.

Але тепер українсько-турецькі справи трактуються у площині васалітету Хмельницького супроти Порти [2]).

Очевидно тут мусіла завинити невиробленість тодішньої української політичної лінії, про яку пише Грушевський у своїх знаменних кінцевих заввагах про Хмельниччину [3]).

§ 16. На закінчення декілька завваг про достовірність опрацьованих у цій статті даних [4]).

Створена арабами іслямська історична наука не вийшла за малими виїмками (Ібн Хальдун) поза рямці оповідної хроніки. У такій хроніці більші описи подій подаються у формі окремих статтей, з окремими наголовками, що упорядковані за роками, а то й місяцями. Менші описи зібрані у окремих розділах, поданих переважно на кінці року (місяця).

Історіографічна робота в іслямському світі проводилася двома шляхами: приватною ініціятивою (яку очевидно володарі щедро підпирали) і за ініціятивою держави. У 2 пол. XVIII ст. остаточно закріпився у османів звичай призначати державою «описувача подій» (weqa'ic nüwis), цебто був створений уряд

1) Очевидно сучасні поголоски в Польщі (відомі зі збірки Ґолінського: пор. Грушевський, VIII/3, 59) про те, що яничарську революцію зробив Хмельницький, бо мовляв султан Ібрагім не хотів з ним зиоситися, цілком безпідставні, що більше, як ми бачимо, ці вістки є цілковитим запереченням дійсности.

2) Роботи про цей період укр.-тур. взаємин названі у прим. 1, 2.

3) М. Грушевський: Історія України-Руси, IX, 2, 1497—1501.

4) У турецькій історіографічній літературі — що ще дуже вбога — спеціяльної роботи про джерела державних істориків (зокрема XVII ст.) не має. Головні джерела Насіми названі у біо-бібліографічнім показнику: **Franz Babinger: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke (GSO), Leipzig,** 1929, 245.

державного історика [1]). Цей високий державний пост обіймали звичайно вислужені державні мужі. Вони крім творів своїх попередників, державних і приватних істориків, мали очевидно доступ до державних архівів, тибільше, що часто-густо такі історики нераз мали в своїх руках державну політику.

§ 17. У 1709 р. уряд описувача подій» перейшов до майстра церемонії Мустафи Насім (Mustafa Naсim), званого «Насіма» (Naсima), що на цьому пості перебував чотири роки і за той час опрацював 70 років османської історії (рр. 1000–1070 1591–1651) п. н. «Хусейнів сад відносно огляду відомостей про Схід і Захід», званий коротко «Історією Насіми» (Ta'rih-i Naсima [2]).

Нас цікавить в першу чергу, на якій основі подані описи в Насіми, що стали предметом оцієї статті.

§ 18. Очевидно, що Насіма не міг бути сучасником описуваних собою подій. Він помер у повноті сил у 1716 р., а карієру починав мабуть тільки з 1688 р.

Найпершим, хто писав історію 40-их і 50-х рр. XVII ст. був сучасник Хмельницького (помер кілька місяців пізніше), найбільший полігістор Османів, Мустафа б. Абдуллах, званий Кятіб Челебі або Хадджі Халіфа (Hag'g'i Halifa, Ka'tib C'elebi [3]).

Не без інтересу для нашого питання порівняти його відносний твір (Fedleke [3]) із «Історією Насіми». Візьмім напр. рік 1063 Гіджри (2. XII. 1652–21. XI. 1653).

Порядок головних статтей у Кятіб Челебі такий:

1. Венецький посол (II, 382–3).
2. Сподвижники толкування святого вчення (II, 383) [4]).
3. Ознаки жадности і божевілля (II, 383) [4]).
4. Трясення землі у Гюзельджі Хісар (II, 384).
5. Нарада в державних (фінансових) справах (II, 384–5).
6. Звільнення і вбиття Ахмеда Паші і везірат Дервіш Мехмед Паші (II, 385).
7. Зміни (на високих державних постах) (II, 385).
8. Прибуття індійського посла (II, 385–6).
9. Справи фльоти (II, 386).
10. Справи Волощини і Молдавії (II, 386–7).

[1]) Про це докладніше Babinger, GSO, 227–8.

[2]) Про нього та про рукописи і видання його твору названа праця, 245–6.

[3]) Про Кятіб Челебі і його «Фезлеке» названа праця, 201–2. «Фезлеке» цитую за виданням: Істамбул, 1287–(1870). Було б дуже цікаво прослідити чи і як подано в інших попередників Насіми про укр.-тур. союз 1648 р. В першу чергу треба назвати: Продовжувача історії Кара Челебі-заде (Qara C'elebi-zade; обіймає рр. 1056–1068 - 1646/7–листопад 1657) і хроніку татарина з походження Хусейна Веджігі (Husajn Weg'ihi; рр. 1047–1070 - 1637–1659). Світова історія Ахмеда, званого S'arih-ul-Manar-zade (по 1060 - 1659 р.) до нас не дійшла. Про всі ці твори бібліогр. дані у роботі Бабінґера, GSO, 204–6, 208; 190–1. Оба названі твори були мені на жаль недоступні.

[4]) Описи з релігійного побуту.

11. Прохання козаків (Хмельницького, прийняти їх у васалітет) (II, 387).

12. Залиття татарами ляцької території (II, 387–9).

13. Заключення договору поміж ляхами і татарами (Жванецьке перемиря) (II, 389–391).

14. Усунення інституції заступників суддів (II, 391).

15. Про Асрадж Мустафа Ефенді Бурсаві (II, 392).

Усі ці наголовки статтей у такому ж порядку [1]) подані у Насіми [2]) з тим, що вони переплетені в нього ще 15 статтями, яких у Кятіб Челебі немає.

§ 19. Найпростіша розв'язка була б ствердити, що Насіма описуючи події року 1063 витягнув перших 15 статтей із «Фезлеке», а другі 15 із інших творів і впорядкував їх хронологічно.

Але на ділі справа дещо більше скомплікована. Статті, що їх наголовки ідентичні і в Кятіб Челебі і в Насіми, подані в останнього на троякий спосіб:

1. Текстуально дослівно індетичні, з малими стилістичними або ортографічними змінами:

Ч. 1 (Насіма, IV, 267); Ч. 12 (там же, 365–8); Ч. 13 (= 368 –373).

2. У Насіми повніша (не обширніша!) а місцями правильніша редакція чим у Кятіб Челебі:

Ч. 2 (= 267–272); Ч. 5 (= 281–3); Ч. 8 (= 342–7).

3. Під тотожним наголовком у Кятіб Челебі і в Насіми цілком різні статті:

Ч. 6 (= 283–301 [3]); Ч. 7 (= 301–312); Ч. 10 (= 356–362); Ч. 11 (= 240–4 [4]); Ч. 15 (= 312–321).

Крім того у статтях першого відділу помічаються такі особливості:

а) У Насіми доданий річевий кінець, якого брак відчувається у Кятіб Челебі: Ч. 3 (там же 273–4); Ч. 4 (там же 276–8).

б) У Насіми додане нове оповідання (одне або більше) на ту саму або подібну тему, що його немає у Кятіб Челебі: Ч. 1 (там же 267); Ч. 9 (там же 347–8).

Із повищої аналізи для нас найважливіше, що Насіма подає повніше і точніше події, що описані в «Фезлеке» Кятіб Челебі.

§ 20. Для більшої пластичности візьмім кілька примірів із оповідання про жванецьку кампанію (Ч. 12–13, категорія 1).

1. У Кятіб Челебі подано, що хан вирушив на поміч Хмельницькому 17 шавваля (10 вересня 1653 р.); у Насіми стоїть дата

---

[1]) За малими виїмками: стаття № 10 подана у Насіми як друга стаття, № 14 у Насіми слідує після статті № 5.

[2]) Мені доступне тільки 4 видання «Історії Насіми», Істамбул, 1281 (= 1864).

[3]) У «Фезлеке» під тим заголовком всього 9 рядків.

[4]) У «Фезлеке» 5 рядків.

27 шавваля (20 вересня). Остання дата, цебто дата Насіми, підтверджується українською стороною [1]).

2. У Кятіб Челебі бракує один фраґмент із опису зустрічі Хмельницького із ханом, а саме, що Хмельницький і старшина цілували руки ханові і що дістали від нього почесні плащі (Насіма, V, 367 5—7).

3. У Кятіб Челебі (II, 388) бракує даних, що козацьке військо проходило Кучманським шляхом (Насіма, V, 367 12—13).

4. Замість безсенсового місця у Кятіб Челебі (II, 387 10—11): «.. Qyrym hany ... Sefer 'Ali Agalygy Üziye Hatman gönderüb» має Насіма (V, 366 1—2) цілком зрозуміле: «Qyrym hany... Atalygy Sefer Agajy dahy Hatmanine gönderüb» «Кримський хан післав до гетьмана свого міністра Сефер Аґу».

5. У Кятіб Челебі (II, 388) подані польсько-татарські переговори неясно і видимо дефектно, тоді коли в Насіми задовольніше (V, 371).

§ 21. Розділ, що був темою нашої студії теж находиться в «Фезлеке» (II, 324—325). Він увіходить у категорію 1a, цебто до нього додані дальші оповідання на цю тему, яких немає «Фезлеке». У «Фезлеке» єсть тільки та частина, яку ми окреслили «першим звітом» (пор. § 3. Крім малих стилістичних і ортографічних різниць звіт у обох авторів ідентичний. [2])

§ 22. Та обставина, що в Насіми повніші тексти, чим у Кятіб Челебі, каже припускати, що Насіма, користуючися творами свойого попередника, не переписував їх бездумно—а провіряв автора «Фезлеке», маючи в руках оригінальні джерела, або, що він користувався самостійно тими самими джерелами, що Кятіб Челебі із тим, що був при цьому солідніший.

Для нас не має значення, котра із тих можливостей правдивіша: обі вони зобумовляють, що Насіма десь в рр. 1709—1713 користувався тими самими джерелами, що Кятіб Челебі в 1655 або 1656 рр. Були це напевно офіційні звіти про авдієнції послів (татарских і закордонних), звіти засідань дивану (рада міністрів), державні грамоти і т д. [3])

Архівна справа в Туреччині тільки починає робити перші кроки. Але я певен, що якщо колись будуть видані названі акти османської держави, то велика скількість із них буде ідентична із «розділами» творів істориків, державних і приватних. [4])

---

1) Пор. Грушевський, IX/2, 611.

2) І так Кятіб Челебі пише: s'ayqa, Zadra, tatar, gele'n, тоді як Насіма: s'ayqa Za'dra, tatar, gelen і т. д., або Кятіб Челебі має форми: ... eden, og'urynda cahdimizi, h'aber — а Насіма: .. idi, og'uryna, 'ahd—i mazbu'ry, g'awa'b. Кятіб Челебі кінчить «перше звідомлення» словами: «прибулий післанник приніс вістку, що постановлений (ханом) похід проти ляхів». Пор. Насіма у додатку (6).

3) Про те, що такі протоколи велися і зберігалися пор. v. Hammer-Purgstall, Staatsverfassung 11, 41.

4) В Туреччині почалася робота над устійненням архівних скарбів. Тут треба в першу чергу назвави архів «Topkapy Saraj Müzesi» в Істамбулі. Почав виходити альфавітний покажчик документів, що в цьому архіві находяться.

Головний висновок: Насіма подав історію першого україн-сько-турецького союзу у 1648 р. маючи в руках тексти офіцій-них документів про самі події і можливо віддаючи місцями до-слівно текст самих документів.

Додаток

А. ПРО КОЗАЦЬКІ СПРАВИ

(Насіма, IV⁴, 285—287)

(Перше звідомлення).

1. У першому дні місяця ребі-уль-ахіра (25. квітня 1648 р.) прибув післанець від кримського хана і приніс таку вістку:

2. Козацька громада, що раніше жила у місцях званих Жовтим Комишом [1]), яка виходила на своїх чайках із ріки Aq-su[2]) що її вони називають Özü[3]) на Чорне море і грабила та пустоши-ла побережжя, і яка (громада) у хотинськім поході увірвавши-ся в табір воювала з іслямським військом, була до цього часу у підданстві польському королеві.

. І ось минуло біля року-двох, як їх король — на прохан-ня о поміч Венеції — післав їх до Задри, але платні і харчів не давав [4]).

4. Тому, що (поляки) їх (козаків) гнобили для них неспри-ятливими і тяжкими податками та різними обидами — названа громада, після того, як вона вповні відвернулася від ляха і ви-

(Я мав доступними тільки два перші випуски, що дійшли до букви «H» ла-тинської абетки. Але мабудь більш не вийшло) Topkapi saray Müzesi Ar-s,ivi Kilavuzu (Провідник по архіві) Т. I, Істамбул, 1938; II, Істамбул 1940. Крім того дуже серіозний турецький історик (з походження волзький тата-рин) Акдес Німет Курат (Akdes Nimet Kurat) видав з цього архіву доку-менти, що відносяться до Золотої Орди і ханатів кримського та турке-станського: Topkapi Sarayi Müzesi Ars,ivindcki Altin Ordu, Kirim ve Türki-stan Hanlarina ait yarlik ve bitikler, Істамбул 1940. Названий автор відомий із своєї монографії про печенігів (Pec'enekler tarihi, Істамбул, 1938; франц. переклад: Histoire des Petchénèques, Париж 1947), двотомної монографії про Карла XII і його побут в Туреччині: Isveç kirali XII Karl'in hayati ve faali-yeti, I, Істамбул 1940; II, (про побут Карла XII в Туреччині), Істамбул 1944, XX 705 стор.; і дальших збірок тур. документів (до часів Карла XII і Мазе-пи: Isveç Kirali XII Karl'in Türkiyede kaldig'i zamana ait metinler ve vesikalar, Істамбул 1943, VIII 241 стор.)

1) Окресленням «Жовтий Комиш» «Sary qamys'» означають ту-рецькі джерела «Запоріжжя». Тому титул «Гетьман війська Запорозького» віддається по турецькому: «sary qamys' Caskerinin hatmany» — гетьман вій-ська жовтого комишу» («Запорожжя»).

2) Під «Aq-su» (дослівно: біла вода) розуміють турки звичайно р. Бог.

3) «Özü» — звичайне турецьке окреслення для Дніпра.

4) Тут мова про події — наслідком місії Тьєпольо. Пор. Грушевський, VIII/2, 2, 17—27.

повіла йому послушенство, післала одного—двох знатних, головних своїх бояр [1]) до кримського хана, кажучи:

«Від тепер ми шукаємо покровительства і в будучих походах з вами душею і тілом на щастя іслямській вірі. З ляхом ми пірвали. Просимо вас взяти наших закладників, прийняти повищу пропозицію миру».

5. Хан виявив всякі почести прибувшим боярам і після того як прийняв усі умови і точки договору, зобов'язався, що:

(а) у майбутньому поході проти ляхів пішле поміч,
(б) що з татарським військом зробить великий наїзд,
(в) що у кожному випадку допомагатиме.

6. Прибулому післанцеві дав (хан) відповідь, що рішено у короткому часі похід проти ляхів.

(Друге звідомлення)

7. Опісля татарський хан зробив наїзд на невірних і вивів більш як 40 тисяч ясиру.

8. При тому спалив і знищив укріплення приносячих нещастя русів [2]), зробивши великий ґазават [3])

9. Післанця, що прийшов із благою вісткою побіди, великий везир Ахмед Паша не вшанував почесною одежою.

10. (Він сказав): »Руси з нами заключили мир. Чому хан зробив на них наїзд?».

11. (І вел. везир) із амр-ом і мектуб-ом [4]), що заключали нагану, післав (до хана) одного майстра церемонії із ханським резидентом в Порті Джамшід Чаушом.

12. (У грамотах писалося): «Ти, очевидно, тих захвачених полоняників пришли сюди, а ми їх випустимо на основі мирного договору».

(Третє звідомлення)

13. Коли вони явилися у хана і передали (йому) доручену їм нагану, Іслям-Ґірей ніяк не змішався; він сказав:

14. «Ми слуги падишаха. Невірні руси тільки вдають, що їм залежить на мирі.

15. Доки їх шапка тисне голову — вони обманюють і представляють салтанатові свої справи. А тільки трапиться нагода, так пустошать на чайках береги Анатолії.

16. Скільки ми не докладали, що там находяться два опущені укріплення (Тягиня і Аслан-городок), куди треба було післати залоги — їх удержання покривалося б рибними доходами тих берегів — цього не було вислухано.

17. Вкінці, приносячі нещастя руси ті обі твердині захопили і наповнили їх войовничими козаками.

---

1) Тут ідеться про Богдана Хмельрицького із сином Тимошем, які були в хана десь при кінці лютого 1648 р. Пор. цит. праця, 167.

2) Приносячі нещастя руси — українські козаки.

3) Ґазават — війна за віру.

4) Амр, мектуб — прикази.

18. Опісля побудували лінію із більше як двадцяти укріплень.

19. Якщо ще у цьому році терпітиметься, то вони заволодіють усім Акерманським віляєтом і всіми молдавськими краями.

20. Останньо 3 тисячі козаків спалили свої чайки і стали нам товаришами [1]). Без сумніву (тільки тому) ми зробили (оцей) наїзд, що нам піддалося 40 тисяч козаків [2]).

21. Разом із одним їх великим гетьманом [3]), скільки ми полонили невірних! Їх договір був чистий обман.

22. Якщо Аллах схоче, в мене єсть план, щоб руський король [4]) назначався правительством так, як молдавський. Сказавши це закінчив мову.

23, Цей нерозумний майстер церемонії сказав: «Чому ви називаєте себе слугами падишаха, а не виповняєте його волю?»

24. В той мент дав відповідь один мірза із татарських емірів:

«Падишах не має відомостей про ці справи. Ви приймаєте їхні інтриги і обман за мир! Ці прокляті збурили вселенну!

25. Ось тут більще 100 тисяч татар [5]) що не мають ні хліборобства ні торгівлі. Якщо вони не робитимуть наїздів, то чим

1) по тур.: ahir üc' bin qazaq s'ayqalaryny jaqup bize bedraqa oldylar. v. Hammer—Purgstall — не знаю на якій підставі — перекладає це місце: «Indessen sie dreytausend Kosakenböte verbrannten, haben sie uns mit der Fackel des Krieges vorgeleuchtet» GOR, V, 434 = III, 2, 309]. У Смірнова теж не цілком правильно: «наконец, когда сожгли три тисячи козацких шаек, козаки стали нам товарищами» (Крымское ханство, 540).

Мій переклад спирається на таких міркуванях:

1. «Üc' bin qazaq» мусить бути підметом речення, а не кваліфікацією до слова «s'ajqalaryny», бо тоді речення остається без підмету.

2. Навіть у найкращі часи козацьких морських походів в рр. 1624—1625 число чайок не перевищало (або: мало що перевищало) 300 (пор. Грушевський VII, 514—15; 534—33; І. Крип'якевич, Укр. Загальна Екциклопедія. т. III, 757). 3 тисячі чайок навіть «орієнтальна» турецька пересада не могла би подати. (До речі, турецьке пересадне число козацьких чайок з одного з походів 1625 р . виносить 350, пор. Грушевський. пр. 535—36).

Тут варта зазначити, що оці слова Насіми подають нам невідомі дотепер умови союзу Хмельницького з Кримом в лютім 1648 р. Отже Хмельницький своє порузуміння з татарами заплатив ціною знищенням козацької фльоти. Це прийшлося йому не так важко, бо як стверджує Грушевський, Хмельницький і його товариші не заявляли ніякої охоти іти на море. Їх завдання лежали на волости... Морський похід їм був зовсім непотрібний... «(VIII/22. 172).

І дійсно козацька флота з того часу перестає бути важним діючим чинником на Чорному морі.

2) По тур.: «aqyn etdigimizde ma la kelam qyrq bin qazaq bize tabi' oldu.» Це місце v. Hammer—Purgstall частинно залишив неперекладеним. У Смірнова чнтаємо: «Во время нашего набега безспорно нам поддалось сорок тисячь козаков». Про число «40 (тисяч)» пор. вище.

3) Один — не назаваний по імени (Б. Хмельницький).

4) Цебто: гетьман українських козаків.

5) Число очевидно перебільшене. Пор. вище.

вони будуть жити? Ось тепер їх величність султан [1]) пішов на-їздом із 50 000 татарами. Це єсть служба і дружба падихові.

26. З тими відповідями від нього оба вони всіли на корабель і повернулися (до Царгороду).

Б. (ПОВОРОТ МІСІЇ)

(Насіма, IV,/[4], 347)

(Четверте звідомлення)

1. На перший день після обняття престолу [2]) прибув із Кафи — в три дні при добрім вітрі — Джамшід Чауш [2]).

2. Після того, як він подав до відома відповідь татарського хана, було післано ханові меч і почесний плащ із ферманом про ґазават проти невірних, що заключав в собі благу вістку високого наказу [3]).

1) Мабуть тут треба розуміти «калґа султан» («qalga sultan»), цебто першого з двох кримських наслідників престолу. Про інституцію «калґи» обширно подано у Смірнова (цит. праця, 350—362, там невірні дані про повстання тої установи) і у Агатангела Кримського, Сторінки з історії Крима та кримських татар, у збірнику: Студії з Криму I—IX (Збірник Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук, ч. 89. Київ 1930, 4. Питання генези установи «калґа», як і інші питання устрою держав тюркського номадного типу вияснив я у моїй монографії «Karachanische Studien I — X», що зараз находяться в друку у виданнях УВАН (Тюркологічна Комісія ч. 6—7).

2) Султаном Мехмедом IV, отже 9. серпня 1648.

3) Цебто Ахмед Газар-пара

4) В европейських показниках договорів, прим. Gabriel Noradounghian Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. I. Paris, 1897: або у працях «Komission für diplomatische Geschichte» (підвідділ міжнародньої історичної установи з централею в Цюріху: «Internationaler Ausschuss für Geschichtswissenschaften») очевидно про цей договір з червня 1648 р. поміж Україною Туреччиною не згадано.

Omeljan Pritsak

Khmelnitskyj's Treaty with the Turkish Empire in 1648

The author deals with the first relations between Kmelnitskyj's state and the Turkish Empire which had been disregarded in the newest publications by Ukrainian (M. Hrushevskyj, 1922-31) as well as by Ottoman (J. Rypka, 1928-31) research workers.

The research work of the author was based on the paragraphs in "Ta'ri'h,-i Na^ci'ma" from the year 1058 = 1648/9 which bears the title "Ahwa'l-i Qazaq" (= on the Cossacks, IV[4], 285-287)

Though this paragraph has been treated thrice well-known scholars (Józef Se,kovski — 1825; Josef v. Hammer-Purgstall — 1829, 1835; Vasilij Dm. Smirnow — 1887) it has been misunderstood till now, since no hermeneutic examination has been carried trough.

Such an examination proved that this paragraph contains three different accounts of three historical events in Ukraine.

The first account (op. cit. IV 285_{23}-286_{15}) deals with the arrival of a Crimean Tartar messenger in Constantinople (25. 4. 48) with the news that Khmelnitskyj surrendered to the suzerainty of the Crimean Khan and that the Khan prepared a campaign against Poland.

This account is plain and thus has always been interpreted in the right way.

The second account, however, requires thorough analysis.

According to Na'^ci'ma' the Crimean Khan in the course of a pillaging expedition had invaded the territory of the "unbelievings", captured more than 40000 "Ru's", and destroyed the Fastness of the "Ru's-i manhu's" (the disastrous Rus). But the grand-vizier did not present a robe of honor to the bearer of this good news. On the contrary he reproached the Khan on is having plundered the territory of the "Ru's" who had entered into an alliance with the grand-vizier. He sent a special delegation to the Crimea (consisting of a Qapug'y Bas'y = master of ceremonies and the resident minister of the Khan = G'ams'i'd C'aus' who was messenger to the Turkish Empire) with two documents (one from the Grand-Seignior and one from himself) that contained the order to send the captured "Ru's" to Constantinople so that they could be set free according to the agreement.

This above mentioned invasion is probably nothing else than the Khan's arrival "to Khmelnitskyj's assistance" on May 27th, one day after the Poles had been defeated by the Hetman. Since the Poles were already conquered, the Tartars for one month plundered the territory of the Ukrainians whouse would-be allies they were.

The number of the captives — forty thousand — must of course be considered as magnified, since with the Turks forty is an epic term for a multitude.

The "Ru's" with whom the grand-vizier had entered into an alliance were not the Russions (who were called Muscovites at that time) but the Ukrainian Cossacks (Ruthenians) *) whose territory had been plundered by the Crimean Khan. Further analysis showed that the contract must have dated from June 1648.

In the Foreign Ministry at Moscow there are documents (which unfortunately have been but insufficiently interpreted up to now by Kostomarov — 1874 and Buchinskyj — 1882) stating that Khmelnitskyj sent a delegation with Colonel Dz'alalij as its head to Constantinople in order to sign the alliance with the Turkish Empire.

This statement that for a long time had been refused full appreciation is now verified by Na'ci'ma'. At that time Colonel Dz'alalij was second in importance only to Khmelnitskyj, and the fact that he was of Tartar descent (his name comes from Arabian g'ala'lii'^{un}) qualified him like noboly else for a mission such as this. Consequently it is quite certain that Colonel Dz'alalij, in June 1648, entered into an alliance with grand-vizier Ahmad Haza'r-pa'ra.

The author reconstructed the main characteristics of this alliance on the basis of informations given by the grand-vizier:

1. The Crimean Khan is forbidden to invade Ukrainian territory.

*) Besides - though the difference between "Ru's" (Ruthenian-Ukrainian) and "Moskof" (Muscovite-Russian) is clearly pointed out by all European and Oriental sources, there are stil today misunderstandings to be found in the works of European historians.

2. In case the Crimean Khan violates the prohibition, it is the duty of the Ottoman government to release the captives.

The question of the supremacy of the Crimean Tartars over the Ukrainian Cossacks is not referred to in this alliance, since the Crimean Khan, as a counterpart to this agreement, produced his project according to which the „Ru's qraly" (= the Hetman of the Ukrainian Cossacks) was to be appointed by the Ottoman government.

These obligations of the Turkish Empire are mentioned in every Polish-Ottoman treaty of the 16 th and 17 th centuries.

Consequently Colonel Dz'alalij entered in Constantinople into an alliance under the same conditions which up to then had been the privilege of Polish-Ottoman agreements.

It was due only to Hetman Khmelnitskyj's great victories that the Ukrainian state had replaced Poland in its position as the immediate neighbour of the Ottoman realm.

In the year 1648, there must have been signed in Constantinople still some other conventions besides the one mentioned above. The apology made by the Crimean Khan to the special messenger of the Turkish Empire (third account) leads us to the conclusion that the Empire charged the Ukrainian Cossacks with the guard of the northern coast of the Black Sea. Here is the place where the Turko-Ukrainian Sea-Convention (in Sobranie gosudarstvennykh gramot i dogovorov., vol. III, Moscow 1822, No. 134, p. 445) belongs of which hitherto no mention has been made in the chronology.

Here we also find the explanation why the treaty with the "Rus" seemed to be of such importance to the grand-vizier that he even ventured to reproach the powerful Crimean Tartar vassals on their having broken it.

The third statement (Ta'ri'h,-i Na'^{c}i'ma' IV^{4}, 286_{23}—287_{23}) gives an account of the reprimand with which the Crimean Khan welcomed the delegation of the Turkish Empire. It leaves also no dount about the fact that the Khan who was Khmelnitskyj's "ally" did everything possible to impede an agreement between the Hetman and the Empire, since such an agreement would have been a danger to the Empire' since such an agreement would have been a danger to the powerful position of the Crimean Tartars and perhaps even to the Khanate itself (ibid. 286_{19-22}). According to another paragraph with Na'^{c}i'ma' (IV^{4}, 337) the reprimand took place on August 8 th, 1648. This paragraph also furnishes intelligence on the first Turko-Ukrainian treaty. On August 7 th, a change of government took place in Constantinople. The new Janizary government, by way of reconciliation with the Crimean Khan, left the „northern matters" to him. Honours were showered upon him and the reprimand by the former grand-vizier was considered insignificant. Thus the first Turko-Ukrainian alliance had expired on June 7 th, 1648. Later an agreement ensued between Khmelnitskyj and the Janizary oligarchy. But then Turko-Ukrainian affairs were seen in the light of Uhrainian vassalage to the Empire.

The first Ottoman writer who described the last forties and the beginning of the fifties in his work "Fedleke" was the great poly-historian Ka'tib C'elebi (called also Ha'g'g'i' Hali'fa, 1657). A comparison of the Ta'ri'h,-i Na'^{c}i'ma' with the Fedleke (as a sample the events of the year 1063 = 1652/3 were taken offhand) shows that the same events which are described in the Fedleke are also to be found in the Ta'ri'h,-i Na'^{c}i'ma', but here the account reached a much higher degree of completion (though it is not more circumstancial bacause of that). This phenomenon drove the author to the conslusion that either:

1. Na'^{c}i'ma' used the Fedleke but collated the informations given in it with the original documents and completed them.

2. Na'^{c}i'ma' used the same sources as Ka'tib C'elebi, only that he was more thorough in his study of the authorities.

It is not necessary to decide for one or the other theory. Both of them presume that Na'^{c}i'ma' in the years 1709—1713 must have used the same sources which Ka'tib C'elebi used in 1655—1656. These sources were probably nothing else than official reports of the audiences grabted to the messengers, the meetings held by the Divan, official records by the Crimean Khans to the Turkish Empire, the notes by the Grand-Seignior etc.

The author supposes the "Chapters" by the Ottoman historians to be identical with those documents.

Final Statement: Na'^{c}i'ma' published accounts of the Ukrainian-Turkish alliance in the years 1648 which are based upon the official documents of the Turkish Empire.

Translation of the paragraphs of the Ta'ri'h,-i Na'^{c}i'ma' (IV^{4}, 285—287; 337) which in this treatise had been commented upon into the Ukrainian language. This translation corrects the existing translations in many ways.

Omeljan Pritsak.

Das Bündnis Chmelnyzkyj's mit der Pforte im J. 1648

Der Verfasser beschäftigt sich mit den Anfängen der Beziehungen Chmelnyzkyj's zur Pforte, da dieselben in den neuesten — sowohl ukrainistischen (M. Hrus'evs'kyj - 1922—31; V. Dubrovs'kyj - 1947) als auch osmanischen (J. Rypka - 1928—31) — Bearbeitungen außer Acht gelassen wurden.

Als Grundlage für die Untersuchung diente der unter dem Jahre 1058 = 1648/9 in der „Ta'ri'h'-i Na'ci'ma'" angeführte Abschnitt mit dem Titel „Ah'wa'l-i Qazaq" (= Über die Kosaken, IV[4], 285—287).

Obwohl dieses Kapitel schon dreimal von großen Osmanisten bearbeitet worden ist (Józef Se,kowski - 1825; Josef v. Hammer-Purgstall - 1829, 1835; Vasilij Dm. Smirnov - 1887) ist es bis jetzt mißverstanden worden, da die Bearbeiter keine hermeneutische Untersuchung durchgeführt haben.

Eine solche hat ergeben, daß in diesem Kapitel drei Berichte über drei Ereignisse in der Ukraine miteinander verflochten sind.

Der erste Bericht (op. cit. IV, 285_{23}—286_{15}) behandelt das Eintreffen eines krim-tatarischen Boten in Konstantinopel (25. 4. 48) mit der Nachricht über die Unterstellung Chmelnyzkyj's unter die Schutzherrschaft des Krim-Chans und über die Vorbereitungen des Chans zum Feldzug gegen Polen.

Dieser Bericht ist klar und infolgedessen auch bisher richtig aufgefaßt worden.

Der zweite Bericht (ibid. 286_{13-23}) erforderte eine eingehendere Analyse.

Na'ci'ma' zufolge hat der Krim-Chan einen Raubzug in das Gebiet der „Ungläubigen" unternommen, mehr als 40 000 Gefangene gemacht, und dabei Festungen der „Ru's-i manh,u's" (= der unheilvollen Ru's) vernichtet. Aber der Großwezir Ah,mad Haza'r-pa'ra beehrte den Überbringer dieser frohen Nachricht nicht mit einem Ehrenkleid. Darüber hinaus machte er dem Chan Vorwürfe, daß er das Gebiet der „Ru's" geplündert habe, obwohl „Ru's" mit ihm (dem Großwezir) ein Bündnis geschlossen hätte. Er fertigte eine Sondergesandtschaft nach der Krim (bestehend aus einem Qapug'y Bas'y (= Zeremonienmeister) und dem Residenten des Chans bei der Pforte (G'ams'i'd C'aus') mit zwei Schreiben (einem großherrlichen und seinem eigenen) ab, welche den Befehl enthielten, die Gefangenen-„Ru's" nach Konstantinopel zu schicken, damit man sie — dem Vertrag entsprechend — freigeben könne.

Mit dem erwähnten Überfall muß die Ankunft des Chans „zur Hilfe" Chmelnyzkyj's am 27. Mai, einen Tag nach dessen Sieg über die Polen, gemeint sein. Da die Polen schon geschlagen waren, plünderten die Tataren einen Monat lang die ukrainischen Gebiete ihrer Verbündeten.

Die Zahl der Gefengenen, „40 Tausend" muß natürlich als übertrieben betrachtet werden, da die Zahl „40" bei den Türken eine epische Bezeichnung einer Vielheit bildet.

Die „Ru's", mit welchen der Großwezir im Vertragsverhältnis stand, sind nicht die Russen (die damaligen Moskowiter), sondern die ukrainischen Kosaken (= Ruthenen) *), deren Territorium der Krim-Chan geplündert hat. Die weitere Analyse hat gezeigt, daß dieser Vertrag im Juni 1648 geschlossen worden sein muß.

In den Akten des Außenministeriums in Moskau finden sich Angaben (die leider bis jetzt nur in unzureichender Form von Kostomarov — 1874, und Bucinskij — 1872, wiedergegeben worden sind), daß Chmelnyzkyj im Juni 1648 eine Gesandtschaft unter der Leitung des Obersten Dz'alalij nach Konstantinopel geschickt und daß diese ein Bündnis mit der Pforte abgeschlossen hat.

Diese Angabe, der bisher kein ausreichendes Vertrauen geschenkt wurde, wird jetzt durch Na'ci'ma' bestätigt. Der Oberst Dz'alalij war zu jener Zeit der erste Mann nach Chmelnyzkyj und als gebürtiger Tatare (z.B. sein Name arab. g'ala'lii'un) zu seiner solchen Mission sehr geeignet.

*) Übrigens findet man — obwohl alle orientalischen und europäischen Quellen dieser Zeit den Unterschied zwischen „Rus" (= Ruthenen-Ukrainer) und Moskof (= Moskowiter-Russen) hervorheben — bis heute bei den europäischen Historikern noch Mißverständnisse darüber.

Demnach steht fest, daß der Oberst Dz'alalij im Juni 1648 mit dem Großwezir Ahmad Haza'r-pa'ra einen Vertrag abgeschlossen hat. Der Verfasser hat die Hauptzüge dieses Vertrages auf Grund der erwähnten Aussage des Großwezirs rekonstruiert:

1. Dem Krim-Chan wird verboten, Überfälle in die ukrainischen Gebiete zu unternehmen.
2. Wenn der Krim-Chan trotzdem solche Überfälle macht, soll die osmanische Regierung die ukrainischen Gefangenen befreien.

Die Frage der Souveränität der Pforte über die ukrainischen Kosaken wird in diesem Vertrag nicht berührt, da der Krim-Chan als Gegenstück zu diesem Vertrag seinen eigenen Plan vorlegte, kraft dessen der „ru's qraly" (d. i. der Hetman der ukrainischen Kosaken) von der osmanischen Regierung eingesetzt werden soll.

Es muß darauf hingewiesen werden, daß solche Vorrechte der Pforte in jedem polnisch-osmanischen Vertrage des XVI.—XVII. Jahrhunderts stehen. Also hat Oberst Dz'alalij in Konstantinopel einen Vertrag unter den gleichen Bedingungen geschlossen, die bis jetzt die Grundlagen des polnisch-osmanischen Zusammenlebens bildeten. Das ist nicht verwunderlich, da die großen Siege Chmelnyzkyj's dazu geführt haben, daß sein Staat jetzt an Stelle des polnischen Staates der unmittelbare Nachbar des osmanischen Reiches geworden war.

Außer diesem Grundvertrag müssen im Juni 1648 in Konstantinopel noch verschiedene Konventionen zwischen den Kosaken und Osmanen geschlossen worden sein. Aus der Apologie des Krim-Chans dem Sondergesandten der Pforte gegenüber (im 3. Bericht) geht hervor, daß die Pforte den Schutz der Nordküste des schwarzen Meeres den ukrainischen Kosaken übertragen hat. Dies ist also die Stelle, an welcher die bisher in der Chronologie unerwähnt gebliebene „türkisch-ukrainische Meereskonvention" einzusetzen ist.

Dies ist auch die Erklärung dafür, warum der Vertrag mit den „Ru's" dem Großwezir so kostbar erschien, daß er es sogar unternahm, dem mächtvollen krim-tatarischen Vasallen schwere Vorwürfe zu machen.

Der 3. Bericht (Ta'ri'h,-i Na^ci'ma', IV⁴, 286₂₃—287₂₃) stellt die Demarche der Sondergesandten der Pforte beim Krim-Chan dar. Außerdem geht aus ihm klar hervor, daß dieser „Verbündete" Chmelnyzkyj's sich alle Mühe gegeben hat, um das Zustandekommen einer Verständigung zwischen der Pforte und Chmelnyzkyj zu verhindern — hätte doch eine solche das Ende der krim-tatarischen Vormachtstellung, ja sogar die Existenz des Chanates (vgl. hierzu ibid. 286₁₉₋₂₂), gefährdet.

Aus einer anderen Stelle bei Na^ci'ma' (IV⁴, 337) konnte der Verfasser entnehmen, daß diese Demarche am 8. August 1648 stattfand. Diese Stelle enthielt auch Angaben über das Schicksal des ersten ukrainisch-türkischen Bündnisses.

Am 7. August fand in Konstantinopel ein Regierungsumsturz statt. Die neue jonitscharische Regierung überließ — um sich mit dem Krim-Chan zu versöhnen — demselben die „nördlichen Angelegenheiten". Ihm wurden jetzt Ehrenbezeigungen erwiesen, und die „Vorwürfe des früheren Großweziers" nicht mehr als wesentlich betrachtet.

Somit endete das erste ukrainisch-türkische Bündnis (Juni—7. Sept. 1648).

Nach einiger Zeit kam es auch zur Verständigung zwischen Chmelnyzkyj und der Janitscharen-Oligarchie. Aber jetzt wurden die ukrainisch-türkischen Angelegenheiten in der Sphäre der ukrainischen Vasallenschaft der Pforte gegenüber behandelt.

Der erste osmanische Schriftsteller, der die letzten 40-er und die ersten 50-er Jahre in seinem Werk „Fed.leke" beschrieben hat, war der große Polyhistor K'atib C'elebi (auch Ha'g'g'i' H,ali'fa genannt, † 1657). Aus dem Vergleich der „Ta'ri'h,-i Na^ci'ma'" mit der „Fed,leke" (als Stichprobe sind die Ereignisse des Jahres 1063—1652/3 genommen worden) geht hervor, daß dieselben Ereignisse, die in der „Fed,leke" beschrieben sind, sich u. a. auch in der „Ta'ri'h,-i Na^ci'ma'" finden, aber in einer vollkommenenen und volleren (nicht breiteren!) Form. Diese Tatsache hat den Verfasser veranlaßt, folgende Alternative zu treffen'

1. Na^ci'ma' hat die „Fed,leke" benutzt, die Angaben derselben aber mit den Originaldokumenten verglichen und verbessert.
2. Na^ci'ma' hat dieselben Quellen wie Ka'tib C'elebi selbständig benutzt; war aber dabei gewissenhafter.

Es ist ohne Belang, sich für die eine oder die andere Möglichkeit zu entscheiden; beide setzen voraus, daß Na^ci'ma' ca. 1709—1713 dieselben Quellen wie Ka'tib Ce'lebi ca. 1655—56 benutzt haben muß. Diese Quellen waren sicher nichts anderes, als offizielle Protokolle über die Audienzen der Gesandten, die Sitzungen des Di'wa'n's, offizielle Berichte der Krim-Chane an die Pforte, die großherrlichen Schreiben usw.

Der Verfasser vermutet, daß die „Kapitel" der osmanischen Geschichtsschreiber mit solchen Aktenstücken identisch sein müssen.

Борис Крупницький

Німецький журнал з 1704 р. про козацтво і Хмельниччину

У відомому гамбурзькому журналі Historische Remarques, що виходив на переломі 17—18 ст. появилися також відомості, що торкаються історії України. Між іншими є також нотатки і про Мазепу з його коротким життєписом, про що я уже звідомляв у розвідці «Гетьман Мазепа в світлі німецької літератури його його часу».

Є там і коротка історія козацтва, що закінчується характеристикою доби Хмельницького. Звичайно ця історія не дає нічого особливо нового, але вона для нас цікава тим, що охоплює цілість подій і таким чином відзеркалює виразно ту уяву, що її мав закордон про козацтво і Хмельниччину. Звертає на себе увагу висока оцінка козацтва як військової сили, потрібної для держави.

В Historische Remarques з 29 липня 1704 р. (XXI Woche) читаємо під «Польщею» таке:

„Die Cosaken selbst sind ein an denen Türckischen Gräntzen in einer grossen Ebene schon über 200. Jahr wohnendes Volck, welches anfangs theils aus Pohlen, theils aus den andern benachbarten Nationen, ja theils auch aus Tartern, Türcken und andern daselbst sich versammlet und niedergelassen, biss sie endlich nunmehro eine gantz besondere Nation ausmachen. Es waren aber Anfangs keine von Adel, sondern lauter gemein Volck, und wiewohl sie von denen Pohlen niemahls unterwürffig gemacht worden, haben sie doch vor Alters ihnen allzeit angehangen und grosse Dienste gethan. Denn seit denen Zeiten Königs Sigismundi I. haben die Cosaken (welche diesen Nahmen von ihrer Geschwindigkeit und leichten Rüstung von denen Pohlen bekommen, massen Kosa auf Pohlnisch eine Ziege heisst) fast beständig ihre See-Räuberey auf dem Schwartzen Meer getrieben, und fast jederzeit grosse Beute gemacht. Es hat aber solche theils in denen Türckischen Galeren bestanden, so sie auf besagtem Meer angetroffen, theils auch in denen Descenten, so sie in (A)Natolien gethan, und darinnen gantze Städte, als Trebisonde und Sinope ausgeplündert. Ja sie haben sich gar vielmahl unterstanden, biss vor die Thore zu Constantinopel zu streiffen, und daselbst Beute und Gefangene zu machen. Es war aber dieses nur ihre Sommer-Arbeit, denn wenn die Zeit im Felde zu stehen verflossen, zog ein jeder von ihnen an seinen Ort, sie wohnten aber mehrenteils in denen Insuln des Flusses Boristhenes oder

Nieper und in Podolien, beniemten aber einen gewissen Rendezwous auf welchen sie sich im Vorjahr wieder einfunden, und vorbesagter Weise ihrer Nahrung nachgiengen. War aber hier nichts zuthun, so mehrten sie sich von der Viehzucht: so gaben ihnen auch die Könige in Pohlen etwas weniges, nemlich jährlich dem Mann einen Ducaten, und einen Zippel-Peltz, wiesolches auf dem Reichs-Tage A. 1562 verordnet worden. Die Türcken und Tartern thaten, so viel sie nur kunten, diese Leute unter ihren Gehorsam zu bringen, es war aber umsonst. Da nun König Stephanus in Pohlen den großen Nutzen, so dis Volck dem Königreiche schaffen könnte, erwegte, suchte er solches sich desto genauer zu verbinden, und formirte aus ihnen eine rechte Armee, gab ihnen auch die Stadt und Gegend Techtimerovv zu einem Wapen-Platze ein, und verordnete, dass sie selbst unter sich einen General oder Kriegs-Obristen wehlen möchten, welcher hernach von dem Könige in Pohlen solle confirmiret werden. Wie sle denn auch jederzeit aus ihren Mittel einen genommen von der allergeringsten Abkunfft, wenn er nur ein guter und glücklicher Soldat gewesen. Zu der Cosakischen Infanterie verordnete König Stephanus noch andere 2000 Reuter, und bestimmte zu deren Unterhalt den vierdten Theil der Einkünffte von denen Königlichen Herrschafften, dahero diese Reuter Quartani genennet worden, woraus hernach der Name Quartianer erwachsen. Durch diese kluge Anstalt auf denen Gräntzen, welche dadurch vor denen Einfällen der Tartern gesichert waren, wurde die gantze wüste Gegend bey denen Städten Braclav, Bar und Kiovv allmählich bevölckert, und eine Menge Dörffer, Städte und Schlösser zu bauen angefangen, massen ein jeder aus denen benachbarten Landschafften Colonien dahin führete. Allein dis Volck, welches Anfangs denen Pohlen gleichsam zu einer Besatzung wider die Türcken diente, ward endlich durch allerhand Dinge von ihnen so abwendig gemacht, dass sie sich nunmehro vor ihnen fürchten müssen. Denn da die Polen meinten, sie müsten ihnen unterthänig seyn, wolten sich die Cosaken darzu durchaus nicht verstehen, fielen also Anno 1587, nach Königs Stephani Tode von Pohlen ab, und versammleten sich unter ihren selbst erwehlten General Johann Podkovva, welcher aber im Kriege unterlag, und ihm endlich von den Pohlen der Kopf abgeschlagen ward. Ao. 1596 revoltirten sie abermahl, und da sie Anfangs einigen Vortheil wider den General der Pohlnischen Armee Zolkievvsky erhielten, meinten sie, sie wären gar unüberwindlich, allein der im Kriege wohl versuchte Zolkievvsky wuste sie so enge einzuschliessen, dass sie genöthiget waren, ihr Haupt Nelevajko ihm auszuliefern, welchem, gleich seinem Vorfahrer, der Kopf für die Füsse gelegt worden. Unter König Vladislav rebellirten sie abermahl, und werden wegen ihres Abfalls hauptsächlich folgende Ursachen angeführet. Erstlich hatten es die Jesuiten durch ihre Künste bey dem Könige dahin gebracht, dass den Cosacken, welche wie alle andere Russen, der Griechischen Religion zugethan, alle Kirchen verschlossen, und der Römisch-Catholische Gottes-Dienst mit Gewalt eingeführet worden. Vors andere hatte der König alle Bierbrauereyen und Brandteweinbrennereyen an die Juden verpachtet, weil nun Pohlen und Cosacken von dieser Wahre grosse Liebhaber, verdross es insonderheit die Cosacken aufs äuserste, dass sie die ihnen so angenehme Lebens-Säffte theurer als vorhin bezahlen sollten. Zum dritten hatten die Cosacken bisshero grosse Stücken Ländereyen zu ihrer Vieh-Weide gehabt, und ungehindert genutzet, der König aber liess sich von denen Pohlnischen Edelleuten bereden, dass er diese Länder ihnen zu Lehen gab, da nun diese kamen, und Schlösser und Städte daselbst baueten, sahen die Cosacken freylich scheel drein, weil sie also um ihre Viehtrifften kamen. Hierzu kam noch dieses, dass der König Vladislaus alle Cosacken, weil er meinte, ihre Macht wäre zu gross, auf einmahl abdanckete, welches nicht allzuwohl ausgedacht war, und vielmehr nach und nach unvermerckt hätte geschehen sollen. So aber griffen die Cosacken zum Gewehr, wurden aber gleichwohl im Anfange von denen Pohlen übel abgewiesen.

Denn der General Potoki schlug sie zu verschiedenen mahlen, und bekam ihren General Paulucus nebst noch vier andern ihrer vernehmsten Officirer gefangen, welchen man auf dem Reichs-Tage zu Warschau Anno 1638 die Köpfe abschmisse, ihnen alle Privilegien, auch Techtimirovv wegnahm, und als oben erwehnet, ihre gantze Militz cassirte. Nach diesem Unstern versuchten sie es abermahl mit dem Potoki, und verschantzten sich hinter dem Borysthene in Willens, das äußerste zu wagen. Dieses bewog die Pohlen, dass sie ihnen die Restitution versprachen, und sie also wieder zufrieden stelleten, wiewohl die Pohlen auch dieses nicht hielten, sondern eine gantz andere Art von Militz errichteten und die Generale gar offt verwechselten. Die Pohlen musten aber gleich durch der Tartarn Einfälle in der That empfinden, wie thörlich sie gethan, dass sie die Cosacken von sich abspenstig gemacht, dahero kam es endlich wieder dahin, dass die Militz auf den alten Fuss gesetztet wurde, zumahl da König Vladislaus in Willens hatte mit denen Türcken anzubinden. Ihr General war damahls Theodorus oder Bogdan Kmielinski, welchero ein Secretarius gewesen. Er bekam aber unlange hernach, einen Disput mit einem Pohlnischen Edelmanne, wegen der Gräntze eines von seinen Land-Gütern, welcher Streit immer mehr und mehr zugenommen. Hierzu kam noch, dass die Pohlen des Kmielinski Frau und Tochter genothzüchtiget, und seinen Sohn, der etwa ein Wort dagegen gesprochen, brav abgeprügelt. Denn darauf nahm er sich vor, rechtschaffen zu rächen, hielt also seine Cosacken aufs beste an sich, und retirte sich zu Anfang des 1648. Jahrs gegen die Insuln des Flusses Nieper, um sich daselbst wider der Pohlen Anfall in Sicherheit zu setzen. Bald hernach vereinigte er sich mit denen Tartarn, und befochten sie zusammen zwey grosse Vortheile gegen die Pohlnische Armee, welche desto empfindlicher, weil eben auch damahls König Vladislaus gestorben. Kmielinski schrieb darauf verstellter Weise an seinen Nachfolger Joh. Casimirum, und protestirte, dass er zu allen Gehorsam bereit wäre, liess auch zum Schein die Tartarn von sich, aber zu gleicher Zeit plünderte ein anderer Cosackischer Obrister tapfer in Russland[1]) und Podolien. Er kam auch selbst bald wieder in die Waffen, und ward der Krieg, sonderlich folgendes Jahr, blutiger als vorhin, massen sich der Tartar Cham nebst 1000000 Mann mit ihm conjungirte, und Zbaras belagerte, so sich aufs äusserste wehrete. Der König gieng ihnen biss Zbarovv entgegen, und ward endlich daselbst ein Friede geschlossen, den 17. Aug. 1649. Anno 1651. griff Kmielinski abermahl zu den Waffen und wiewohl der Pohlnische Feld-Herr Potoki noch im September selbigen Jahrs den Krieg endigte, und bald darauf am Schlag starb, so fieng doch Kmielinski auch 1652. und 1653 wieder an. Und ob auch gleich die Pohlen die Festung Kudac, um die Cosacken zu bändigen, anlegten, halff es doch alles nichts, sondern diese thaten ihnen durch ihre Einfälle erschrecklichen Schaden, haben auch bisshero niemals, ob gleich verschiedene Friedens-Handlungen vorgenommen worden, zu dem alten Vertrauen gegen Pohlen wieder können gebrocht werden, sondern halten es mehrentheils mit dem Moscowiter. Kan sie König Augustus II. zu seiner beständigen Disposition erhalten, so hat er ein ungemeines gewonnen."

[1]) Тут під Russland очевидно розуміється руське воєвідство, собто Галичина. Під 'Russen' взагалі розуміється українці. В той час, великоросів називається московитами.

Boris Krupnitskyj

A German Journal (1704) on the Epoch of Khmelnitskyj and the Cossacks

The author has taken up an article that in 1704 appeared in the Hamburg journal "Historische Remarques". This review discusses the activities of Hetman Mazeppa at the beginning of the 18th century and pays special attention to the epoch of Khmelnitskyj. The article does not reveal anything new, of interest is only the way in which this great dissension between Poles and Ukrainians is referred to. The unknown author shows much appreciation for the Cossacks and attributes great importance to their revolutionary movement. He reproaches the Poles on their having committed a considerable blunder by estranging the Cossacks from Poland.

Boris Krupnyckyj

Deutsches Journal aus dem Jahre 1704 über die Kosaken und die Zeit Chmelnyzkyj's

Der Verfasser beschäftigt sich mit einem Aufsatz der Hamburger Zeitschrift „Historische Remarques" aus dem Jahre 1704, welcher der damaligen Aktion des Hetmans Masepa gewidmet ist. Besonders ausführlich wird darin auch die Zeit Chmelnyzkyjs behandelt. Etwas neues bringt die sachliche Erzählung der Zeitschrift zwar nicht, aber interessant ist die Beleuchtung, in der der große Zwist zwischen den Polen und Ukrainern gesehen wird. Der unbekannte Verfasser des Artikels hegt für die Kosaken eine warme Sympathie und legt ihrer Aufstandsbewegung große Bedeutung bei. Er wirft den Polen vor, daß sie eine große Torheit begingen, als sie die Kosaken „abspenstig machten".

Зміст 156 тому

Contents

Inhalt

PUBLICATIONS

OF THE UKRAINIAN ŠEVČENKO SOCIETY OF SCIENCE

(in Ukrainian language)

I. Memoirs of the Scientific Ševčenko Society, 158 tomes.

II. Publications of the Groups of the Society:
  1. — Contributions of the Historical-Philosophical Group, 16 tomes.
  2. — Ukrainian Archives, 15 tomes.
  3. — Contributions of the Philological Group, 23 tomes.
  4. — Ukrainian Library, 8 tomes.
  5. — Contributions of the Mathematical-Naturhistorical-Medical Group, 32 tomes.
  6. — Reports of the Meetings of the Mathematical-Naturhistorical-Medical Group (in German language), 26 numbers.

III. Publications of the Committees of the Society:
  1. — The Archaeographical Committee published:
     a) Sources to the History of Ukraine, 22 tomes.
     b) Monuments of the Ukrainian Language and Literature, 7 tomes.
     c) Kotlarevskyj, The Travested Aeneide, Reprint of the 1st Edition of year 1798.
     d) Compilation of Records to the History of the Social-Political and Economical Conditions of Western-Ukraine.
     e) Ševčenko, Kobzar, Facsimile of the 1st Edition of year 1840.
  2. — The Statistical Committee published:
     Studies in the field of Social Sciences and Statistics, 6 tomes.
  3. — The Juridical Committee published:
     a) Juridical Journal, 10 tomes.
     b) Juridical and Economical Journal, 10 tomes.
     c) Juridical Library, 4 tomes.
     d) Contributions of the Juridical Committee, 2 tomes.
  4. — The Ethnographical Committee published:
     a) Ethnographical Contributions, 38 tomes.
     b) Materials to the Ukrainians Ethnology, 20 tomes.
  5. — The Bibliographical Committee published:
     a) Materials to the Ukrainian Bibliography, 7 tomes.
     b) Ukrainian Book, 6 tomes (together with the Ukrainian Society of the Bibliographers).
  6. — The Physiographical Committee published:
     Contributions of the Physiographical Committee, 7 tomes.
  7. — The Geographical Committee published:
     Works of the Geographical Committee, 1 tome.
  8. — The Ševčenko-Committee published:
     Works of the Ševčenko-Committee, 2 tomes.

IV. Varia:
  1. — Old-Ukraine, Journal, 24 numbers (for 1924 and 1925).
  2. — Atlas of Ukraine and of the adjoining countries.
  3. — Ukrainian Statistical Annual, 1 tome.
  4. — To-day and To-morrow, Journal, 2 tomes.
  5. — Medical Messenger, Journal (together with the Ukrainian Medical Society).

V. Chronicle of the Scientific Ševčenko Society in Lemberg, containing reports about the activity of the Society and of its Groups and Committees, have been published till now No. 1—74 in Ukrainian and No. 1—69 in German language.

ŠEVČENKO SOCIETY OF SCIENCE

München
Versaillerstr. 41
Germany — USA Zone

30 Church St. R. 152
New York, N.Y.
U.S.A.

PUBLIKATIONEN

DER UKRAINISCHEN ŠEVČENKO GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN

(in ukrainischer und deutscher Sprache)

I. Mitteilungen der Ševčenko Gesellschaft der Wissenschaften, 158 Bände.

II. Publikationen der Sektionen der Gesellschaft:

1. — Beiträge der Historisch-Philosophischen Sektion, 16 Bde.
2. — Ukrainisches Archiv, 15 Bde.
3. — Beiträge der Philologischen Sektion, 23 Bde.
4. — Ukrainische Bibliothek, 8 Bde.
5. — Sammelschrift der Mathematisch-Naturwissenschaftlich-Ärztlichen Sektion, 32 Bde.
6. — Sitzungsberichte der Mathem.-Naturwiss.-Ärztlichen Sektion (in deutscher Sprache), 26 Hefte.

III. Publikationen der Kommissionen der Gesellschaft:

1. — Die Archäographische Kommission publizierte:
   a) Quellen zur Geschichte der Ukraine, 22 Bde.
   b) Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur, 7 Bde.
   c) Kotljarevśkyj, Die Travestierte Aeneis. Abdruck der 1. Ausgabe vom J. 1798.
   d) Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und wirtschaftlichen Verhältnisse der West-Ukraine.
   e) Ševčenko, Kobzar. Facsimile der 1. Ausgabe vom J. 1840.
2. — Die Statistische Kommission publizierte:
   Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, 6 Bde.
3. — Die Juridische Kommission publizierte:
   a) Juridische Zeitschrift, 10 Bde.
   b) Juridische und Wirtschaftliche Zeitschrift, 10 Bde.
   c) Juridische Bibliothek, 4 Bde.
   d) Beiträge der Juridischen Kommission, 2 Bde.
4. — Die Ethnographische Kommission publizierte:
   a) Ethnographische Sammlung, 38 Bde.
   b) Materialien zur Ukrainischen Ethnologie, 20 Bde.
5. — Die Bibliographische Kommission publizierte:
   a) Beiträge zur Ukrainischen Bibliographie, 7 Bde.
   b) Ukrainisches Buch, 5 Jahrgänge, (zusammen mit der Ukrainischen Gesellschaft der Bibliographen).
6. — Die Physiographische Kommission publizierte:
   Sammelschrift der Physiographischen Kommission, 7 Bde.
7. — Die Geographische Kommission publizierte:
   Abhandlungen der Geographischen Kommission, 1 Bd.
8. — Die Kommission der Ševčenko-Kunde publizierte:
   Werke der Kommission der Ševčenko-Kunde, 2 Bde.

IV. Verlag:

1. — All-Ukraine, Zeitschrift, 24 Hefte (1924–1926).
2. — Atlas der Ukraine und der Nachbarländer.
3. — Ukrainisches Statistisches Jahrbuch, 1 Bd.
4. — Das Heutige und das Vergangene, Zeitschrift, 2 Jahrgänge.
5. — Ärztliches Nachrichtenblatt, Zeitschrift (zusammen mit dem Ukrainischen Ärzteverein).

V. Chronik der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft sowie der Sektionen und Kommissionen derselben; bis jetzt erschienen No. 1–74 ukrainisch und 1–67 deutsch.

ŠEVČENKO SOCIETY OF SCIENCE

München	30 Church St. R. 152
Versaillerstr. 4/I	New York, N.Y.
U.S.A.-Zone	U.S.A.